

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ
Випуск I

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК I

ВІННИЦЯ
1999

УДК 9
ББК 63.3(0)
Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. I. Серія: Історія: Збірник наукових праць. / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. / – Вінниця, 1999. – 181 с.

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського від 26 травня 1999 р. (протокол № 9)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П.С. Григорчук – кандидат історичних наук, професор
(відповідальний редактор);
А.Т. Давидюк – доктор історичних наук, професор;
О.П. Іваницька – доктор історичних наук, доцент;
М.М. Кравець – доктор історичних наук, професор;
В.І. Кучер – доктор історичних наук, професор;
О.Г. Лойко – кандидат історичних наук, професор;
Ю.І. Поп – доктор історичних наук, доцент;
Ю.А. Зінько – кандидат історичних наук, доцент
(відповідальний секретар);

РЕЦЕНЗЕНТИ:

В.П. Шевчук – доктор історичних наук, професор;
В.К. Борисенко – доктор історичних наук, професор;

ISBN – 966-621-004-5

© Автори статей 1999

ЗМІСТ

СТАТТІ І ПОВІДОМЛЕННЯ

Засєць І.І. дослідження пам'яток трипільської культури на середньому Побужжі-----	5
Восколюб В.П. вельбарські поселення у верхів'ях південнобузького басейну-----	10
Хавлюк П.І. ювелірна справа в Уличів-----	13
Струкевич О.К. політична культура козацької старшини України-Гетьманщини СЕРЕДИНИ ХУІІІ ст.-----	19
Лихогляд М.Ф. проникнення товарно-грошових відносин у селянське господарство лівобережної та Слобідської України в період розкладу феодалізму і генезису індустріального суспільства /друга половина ХУІІІ ст./-----	25
Мазурик В.С. аграрно-селянське законодавство східноєвропейських країн в другій половині ХУІІІ ст.-----	30
Петренко О.С. до питання про початок поселення менонітів на правобережній Україні (колонія Михайлина на Брацлавщині).-----	36
Воролиц М.Г. розвиток початкової освіти на Поділлі в 1861 - 1918 рр.-----	42
Мельничук О.Ф. реалізація виборчого права в Подільській губернії за міським положенням 1870 року-----	45
Поп Ю.І. російська дипломатія і чеське питання в кінці ХІХ - на початку ХХ століття-----	50
Лисий А.К. з історії католицької церкви на східному Поділлі /на матеріалах м.Бару/-----	54
Воловик В.П., Воловик О.В. події Лютневої 1917 р. революції на Поділлі-----	58
Яременко О.І. політичні права громадян в українській державі 1918 року-----	62
Кравець М.М. наступ союзників на західному фронті восени 1918 р. у мемуарах маршала Ф.Фоша-----	66
Коляструк О.А. українізація преси УСРР /перша половина 20-х рр. ХХ ст./-----	69
Криворучко О.І. порівняльна характеристика стану початкової та середньої освіти в містах і селах УСРР на початку 1920-х років-----	76
Мельничук О.А. участь комнезамів у зборі податку на Поділлі-----	79
Лойко О.О. розвиток сільського господарства і становище селянства на Поділлі у відбудовний період (1921 - 1925 рр.)-----	85
Мазур В.М. аграризація єврейського населення в Україні у 1920-х роках-----	88
Кравченко П.М. шляхи поповнення індустріальних будов України робочою силою (середина 20-х - перша половина 30-х рр.)-----	93
Давидюк А.Т. застосування психологічного та фізичного методів впливу слідчими Вінницької тюрми в період масових репресій (1937-1938 рр.)-----	101
Мазило І.В., Паламар І.Г. репресії 30-х років на Вінниччині (на матеріалах цукрової промисловості краю)-----	107
Григорчук П.С. створення та діяльність польської підпільної держави в роки другої світової війни-----	110
Шкробтак О.П. франкістська Іспанія в роки другої світової війни/ 1939 - 1945 рр./-----	118
Зінько Ю.А. сільське господарство Вінниччини в період німецької окупації (1941-1944 рр.)-----	122
Пилипенко Т.І. хартія праці: правові засади становлення соціально-економічної системи франкістської Іспанії /1936-1975 рр./-----	125
Романюк І.М. сільське господарство Вінниччини в перші повоснні роки.-----	130

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Тростогон А.М.</i> ПРОБЛЕМИ ІТАЛІЙСЬКОГО ПРОТОРЕНЕСАНСУ В ІСТОРІОГРАФІЇ.-----	139
<i>Зінько О.В.</i> ЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА 20-х – 30-х рр ПРО МОЛОДІЖНИЙ РУХ УКРАЇНИ У 20-ті рр.-----	145
<i>Винокурова Ф.А.</i> СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКИХ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У 20-30-І РОКИ ХХ ст. (огляд архівних джерел)-----	149
<i>Коннова М.В.</i> ІСТОРІОГРАФІЯ ЖЕРТВ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ ТА ПІСЛЯВОЄННИХ РЕПРЕСІЙ В ІСПАНІЇ-----	154

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

<i>Іваницька О.П.</i> ФРАНСИСКО ФРАНКО - ФУНДАТОР АВТОРИТАРНОГО РЕЖИМУ В ІСПАНІЇ / 1936 – 1975 рр. /-----	159
---	-----

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕНЬ

<i>Журбелюк Г.В.</i> ОСНОВНІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. СПАДЩИНА І ПЕРСПЕКТИВИ.-----	163
<i>Пірус Т.П.</i> ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ПОНЯТЬ “ТОТАЛІТАРИЗМ” ТА “АВТОРИТАРИЗМ” В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ (НОВІТНІЙ ПЕРІОД: 1914-1939 РОКИ)-----	169

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

<i>Калитко С.Л.</i> БЕВЗ Т. МІЖ РОМАНТИЗМОМ І РЕАЛІЗМОМ /сторінки історії УПСР/. - К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999. - 272 с-----	173
<i>Григорчук П.С., Зінько Ю.А.</i> ГОЛОД 1932-33, 1946-47. ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ. ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ / ват.-упорядн. Ф.А.Винокурова, Р.Ю.Подкур. - Вінниця. Антекс – УЛТД, 1998. – 224 с.-----	177
<i>Лойко О.Г., Криворучко О.І.</i> В.КОСИК. УКРАЇНА В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ У ДОКУМЕНТАХ. ЗБІРНИК НІМЕЦЬКИХ АРХІВНИХ МАТЕРІАЛІВ /1941- 1942/. Т.2. - Львів, 1998. - 384 с-----	179

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА
СЕРЕДНЬОМУ ПОБУЖЖІ

Дослідження пам'яток трипільської культури на території середньої течії Південного Бугу як в минулі часи, так і в останні десятиріччя дали можливість виділити окремий локальний варіант цієї культури.¹ Серед поселень особливу увагу викликали трипільські в селах Кліщів та Ворошилівка Тиврівського району Вінницької області. В хронологічному відношенні поселення Кліщів займало перехідний час між ступенями VI і VII за періодизацією Т.С.Пассек і датується періодом 3150 ± 50 років до н.е. /лабораторний індекс дати Ленінградського інституту археології: ЛЕ-1060, 1972 р./.

А через деякий час, на відстані 20 км від Кліщева, з'явилося поселення Ворошилівка, яке існувало на етапі VII - С.I, тобто на зламі IV і III-го тисячоліть до н.е.²

Обидва ці поселення розкопані на широкій площі, досліджено близько 30 житлових і господарських споруд, що дозволило виявити важливі особливості культури населення П.Бугу на одному з найцікавіших відрізків часу розвитку трипільських племен.

Поселення Кліщів розташоване на порівняно малій мисовидній ділянці Південного Бугу /350 x 200 м/. З 48 жител та 17 господарських приміщень протягом 1969-1980 рр. досліджено 16 жител. Всі вони розміщені своєрідними "гніздами", зокрема виділяється три групи по 3-6 жител.

Таке розташування жител в Кліщеві відрізняється від трипільських поселень південних районів Побужжя. Разом з тим, відсутність чіткої забудови спостерігається в більш західних територіях: в районі Дністра і Збруча. Дослідження жител на поселенні вперше дозволило отримати матеріал з трипільського житлобудівництва, який характерний тільки для цього регіону. Його особливості проявляються в структурі самої глинобитної площадки з її дерев'яною основою, а також конструктивними особливостями печей з продовгуватим склепінням, припічків, давок та спеціальних глинобитних споруд для помолу зерна, які розміщувались безпосередньо в житлах.

Унікальною особливістю Кліщевського поселення є те, що тут знайдено стандартний матеріал для будівництва у вигляді "цегли". Певний інтерес викликає і те, що стіни будинків із зовнішньої частини покривались паралельними боріздками, які утворювали певні орнаментальні мотиви.

Цікавим є інтер'єр жител. Найближчими аналогіями є лише енеолітичні будівлі Північно-Східних Балкан, зокрема, такої крупної культурної спільності як Коджадерман-Гумельниця-Караново VI. Найбільш наочним прикладом є глиняна модель з поселення у с.Овчарово в Болгарії. У зображенні внутрішнього виду кімнати чітко передається форма печі, лавки, місце для перемолу зерна, огороженого порівняно високим бортиком, який має невелике заглиблення для верхнього каменя зернотертки.³ Із усіх розкопаних трипільських жител лише в Кліщеві печі мають видовжено-овальну форму і місця для перемелювання зерна.

У більш південних трипільських поселеннях Побужжя, як свідчать не тільки розкопки, а й моделі із Попудні, Сушківки та інших пунктів, печі мали майже квадратну форму із склепінням, а місця для розмолу зерна, як правило, знаходились безпосередньо на лавці або на низькій вимостці.

Все це дає підстави зробити висновок про те, що в клішевських будівлях спостерігається дуже древня традиція житлобудівництва, яка існувала в західних регіонах, в тому числі на півночі Балкан.

Виходячи з вищезазначеного можна поставити питання про аналіз конкретних історичних умов, які сприяли виникненню на значній території середнього Побужжя нових трипільських пам'яток в другій половині IV тисячоліття до н.е., зокрема поселень Кліщів та Ворошилівка.

У межах західного ареалу середнього Трипілля Н.М.Виноградова виділила два варіанти-залешицький і солонченський.⁴ Розвиток кожного з цих варіантів окремо і визначення їх співвідношення один до одного дає можливість встановити роль поселення Кліщів у системі трипільської культури періоду VI - VII /Кукутені А-В/.

Спираючись на аналіз співвідношень орнаментальних стилів кераміки залешицького і солонченського варіантів /виділено три ступені/, бачимо, що найближчі аналогії розписної кераміки Кліщева простежуються в посуді поселень другої хронологічної групи залешицького варіанту. Так, близькі тангетні і метонні схеми орнаменталії грушоподібних посудин, амфор, покришок, кубків з Кліщева і розпису посуду із Залещиків, Бучача, Поливанова Яру П, Капустинців, Блишанки /нижній трипільський горизонт/.

Схожість помітна навіть в деталях - "шашечному" заповненні метоп і тангетних дуг в Кліщеві, Залещиках, Поливаному Яру, і все ж найбільш чітко посуд Кліщева зіставляється з керамічними виробами з Бучева, Блишанки.

Разом з тим, орнаменталія кераміки Кліщева, особливо амфор, біконічних посудин та покришок близька до аналогічних виробів з поселення Старого Орхя солонченського варіанту.

Специфічністю поселення Кліщів є і значна кількість керамічних виробів, прикрашених заглибленим орнаментом, що дозволило О.Цвек віднести даний пам'ятник, як і весь північно-бузький варіант, до східного ареалу розвитку трипільської культури. Найближчі аналогії спостерігаються в посуді поселення Веселий Кут. Майже повністю збігається орнаменталія розписної кераміки. Значні аналогії посуду Кліщева з керамікою П'янишково. Ідентична фестонна орнаменталія шоломовидних і лінійних схем на кубках. Мають схожість кубки, прикрашені канелюрами, і "кухонні" горщики, які орнаментовані рядом наколів, вдавлень і зашипів.⁵ Крім того, в Кліщеві є посуд, який мав аналогії з керамікою поселення Шкарівки на Дністрі.⁶

У керамічному комплексі Кліщева, крім того, зберігається посуд, прикрашений канелюрами, залитими білою фарбою.

Таким чином, поселення Кліщів синхронне з пам'ятниками типу Веселий Кут, разом з тим простежується і більш раннє його існування. Про це свідчить, зокрема, заглиблений орнамент, виконаний відрізками з двох - чотирьох глибоких ліній. Глина подібних посудин добре відмучена, а її поверхня покрита ангобом і нерідко додатково прикрашена. Така кераміка з Кліщева за технікою нанесення заглибленого орнаменту суттєво відрізняється від кераміки пам'ятників Буго-

Дніпровського межиріччя і більш близька до посуду трипільських поселень Молдови.⁷

Наведені дані дають підстави вважати, що Кліщевська кераміка в Побужжі заявила в кінці етапу ВІІ, будучи запозиченою з трипільських поселень лівобережжя Дністра /район Могилів-Подільського/. У Кліщеві вони утворили своєрідний керамічний комплекс, який проіснував декілька століть: з кінця ІV - початку Ш тис. до н.е. аж до появи поселення Ворошилівка.

Крім широких зв'язків з сусідніми трипільськими племенами західного і східного ареалів, трипільське населення Кліщева підтримувало контакти з племенами Карпатського басейну /Тисаполгарська і Бодрогкерестурська культури/. На синхронність трипільської культури середнього періоду з кінцем Тисаполгарської і початком Бодрогкерестурської культур звернули увагу В.Думітреску,⁸ С.Шишка.⁹

Контакти трипільського населення із племенами Тисаполгарської та Бодрогкерестурської культур також фіксуються на поселеннях міжріччя Південного Бугу і Дністра - Красноставці, Шкарівці, Веселому Куті. Не виключено, що така кераміка з'явилась у Кліщеві і на інших поселеннях Буго-Дністровського міжріччя через пам'ятники Верхнього Дністра і населення залещицького варіанту.

Хронологічно вони збігаються з пізнім /тисаполгарським/ етапом розвитку полгарської культури.¹⁰

Таким чином, в матеріалах Кліщева ми знаходимо, з одного боку, продовження місцевих традицій борисівського типу і, з другого, - появу кукутенських елементів. Особливо помітний вплив на кліщевську кераміку, в тому числі і на антропоморфну пластику розписної кераміки солонченського варіанту. Значна частина Кліщевської розписної кераміки своїм походженням зв'язана, зокрема, із залещицьким варіантом, пам'ятників середньої фази. Напевно, завдяки цим поселенням відбувався зв'язок населення Кліщева з древніми мешканцями Карпатського регіону. Можна також зробити висновок про те, що трипільське населення залещицького варіанту, залишивши в майбутньому поселення типу Кліщева, в певній мірі виконувало роль зв'язківців населення Буго-Дніпровського міжріччя із західними сусідами. Через пам'ятники типу Кліщева надходила і кераміка із кукутенського ареалу. Необхідно підкреслити, що розписна кераміка Кліщева і близьких йому пам'ятників не копіює дністровського посуду: її технологія виготовлення була в значній мірі перероблена місцевими майстрами-трипільцями Побужжя, що проявилось у зміні фарбового фону, в співвідношенні стилістичних груп і в еволюції мотивів орнаменталізації. У зв'язку з цим прямі аналогії з пам'ятниками Кукутені АВ в Румунії визначити складно, тому ми лише констатуємо хронологічні паралелі з поселеннями типу Траян - Дялул - Фінтинілор /Кукутені АВ 2/.

У керамічному комплексі Кліщева значне місце займає "кухонна" кераміка. Характерно, що цей посуд не має генетичних коренів у трипільській кераміці даного призначення, її походження добре простежується з степовими племенами Північного Причорномор'я.¹¹

Поселення Кліщів має виключно важливе значення для характеристики розвинутого Трипілля на Південному Бузі. Аналогії в керамічних виборах простежуються в матеріалах трипільських пам'ятників Залещики, Солончени ІІ,

Поливанов Яр, Назвинська, Жури на Дністрі, Коломийщина П, Верем'є, Щербанівка, Трипілья /Культура А. Хвойко/, Шкаровка на Дніпрі, Володимирівка, П'янишково на П.Бузі.

Своєрідність поселення полягає в тому, що в кераміці і частково в пластиці проявився вплив, принаймні, чотирьох локально-хронологічних варіантів, два з яких належать до західного ареалу трипільської культури, а інші - до східного. У цьому відношенні Кліщів є свідком не тільки контактів та взаємовпливів, а й конкретним фактом притоку населення західного /кукутенського/ ареалу і участі його в асиміляційних процесах, що відбувались в Побужжі з кінця IV тис. до н.е. Основним компонентом, який поклав початок заселенню Кліщева, можна вважати вихідців із залещицького варіанту, які просунулись на схід і вступили в контакт з частиною нащадків населення пам'яток борисівського типу, що займали територію Побужжя і Буго-Дніпровського міжріччя вже на етапі VI, а також з племенами лівобережної частини Дністра, які теж перейшли на Південний Буг, що в майбутньому призвело до утворення окремого "Північнобузького варіанту". Така багаточисельна компонентність складу населення Кліщева дає підстави зробити висновок про його унікальність серед інших пам'ятників трипільської культури.

Одночасно з Кліщевим в басейні р. Соб /ліва притока Південного Бугу/ існувало трипільське поселення Вербівка /Іллінецький район Вінницької області/.

За своїми розмірами поселення Вербівка невелике /100 x 150 м/. П.І.Хавлюком, який виявив і обстежив це поселення,¹² зафіксовано 30 площадок від трипільських жител. Зібраний керамічний матеріал - подібний до Кліщевського - з заглибленим і розписним орнаментом. У числі виробів були біноклевидні бездонні посудини, горщики великих розмірів, антропоморфна пластика, зооморфні посудини у вигляді свині та інші.

В одному з жител було зафіксовано п'ять глиняних статуеток, які зображали птиць, зокрема філіна. Всі глиняні предмети лежали поруч один з одним і, безперечно, відігравали певне культове призначення.

Є всі підстави поселення Вербівка віднести до кліщевської групи пам'яток трипільської культури.

На зміну Кліщева в Середньому Побужжі приходять пам'ятки типу Біликівців. До цієї групи відносять поселення у села Цвіжин, Вишенька - I, Вишенька - 2 та ін.

Відразу ж за цими поселеннями з'являється поселення Ворошилівка, яке досліджується автором з 1975 р. Важливо, що в господарстві Ворошилівки простежуються деякі особливості, які були характерними для Кліщева. Зокрема, звертає увагу те, що у Ворошилівці, як і в Кліщеві, високий процент належить домашньому тваринництву /56,7 %/ і перш за все розведенню свиней, що свідчить про його свинарську спрямованість.

Надзвичайно багатогранний був духовний світ Ворошилівського трипільського населення. На поселенні знайдено більше 150 одиниць антропоморфної і 50-зооморфної пластики. Особливу цінність має знахідка моделі трипільського житла, можливо, культового призначення.

Ворошилівська археологічна колекція дозволяє встановити аналогії за типом посудин і орнаментатії з рядом трипільських поселень сусідніх територій, зокрема Незвиського, Бодаки, Копієвка.

Заслугує на увагу виробничий інвентар, отриманий при розкопках

Кліщева і Ворошилівки. Він порівняно невеликий /у Клішеві 273 знаряддя, а Ворошилівці - 586/, але достатньо виразний, одночасно з фауністичними залишками допомагає встановити рівень господарської діяльності жителів поселень.

Технологічно в наборі виділені скребки на пластинах і відщеплах, ножі, наконечники стріл, різці, свердла, проколки, долотовидні та інші знаряддя праці. Переважна більшість інструментів виготовлялась з кременю. Сировина для них, як свідчить петрографічний аналіз, надходила з копалин Верхнього Подністров'я і Півдня Східної Волині.

Особливий інтерес викликають вироби з металу /міді/, знайдені в Клішеві. В житлі № 10 знаходилось два шила, в житлі № 4 - одне, а в житлі №2 знайдена частина мідної шпильки. Подібні металеві вироби відомі на багатьох пам'ятниках культури Кукутени-Трипілля раннього періоду: Лука-Врублевецька, Сабатинівка I, Нові-Русешти і Поливанов Яр.¹³

Таким чином, проведені археологічні дослідження на території Середньої течії Південного Бугу дали можливість виділити окремий своєрідний Північно-Бузький варіант трипільської культури, який відіграв важливу роль у загальному розвитку кукутено-трипільської культурної спільності, яка існувала на території всієї Правобережної України, Молдови і Румунії.

Визначити абсолютний вік Північно-Бузького варіанту важко, і все ж, враховуючи дату 3150 ± 50 років, яка належить до існування поселення Кліщів і відомих дат кінця середнього - початку пізнього Трипілля /Варваровка ХУ 3040 ± 110 років до н.е. та Валя Луплуй 3000 ± 60 років до н.е./, є всі підстави вважати, що час існування пам'ятників Північно-Бузького варіанту визначається не менше 150-200 років,¹⁴ кінця IV - початку III тис. до н.е.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Заец И.И. Древние земледельцы среднего течения Южного Буга во второй половине IV тысячелетия до н.э. - Автореф. дис. - ... канд. ист. наук. - М., 1975. - С.19; 2. Заец И.И. Исследования трипольского поселения Ворошиловка. //Археологические открытия 1972 года. - М., 1984. - С.527; 3. Тодорова Х. Овчарово. Болгария. София. - 1976. - С.130; 4. Виноградова Н.Н. Племена Днестро-Прутского междуречья в период рассвета Трипольской культуры. - Кишенёв, 1983. - С.106; 5. Himmew M. Etude sur la Civilization premyce - niene dans la bassin de Mev Hoive, d'apres lestouilles personnelles. //Swiatowit. -Warszawa. - 1933. -Т.-XIV. - S. 26-163; 6. Цвек Е.В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья /к вопросу о восточном ареале культуры кукутени Триполье/. //Первобытная археология - поиски и находки. - К., 1980. - С. 163-185; 7. Цвек Е.В. Буго-Днепровский вариант Восточно-Трипольской культуры / к проблеме выделения культур и локальных вариантов Триполья/. //Первобытная археология. - К., 1989. - С. 106-116; Duvitvesen W. Betrachtungen zur chronologischen Ansetzung der Cucuteni - Kultur im Verhältnis zu den Nachbarkulturen. //SZ. - 1969. - № 17. - S. 87-104; 9. Siska St. Die Kulturen des Polgav-Bereiches. //Slovensko v mladšej dobe Komennej //Bratislava. - 1970. - S. 269-273; 10. Потушняк М.Ф. Полгарська і биденська культури Закарпаття. //Археология Украинской ССР. - К., 1985. - Т.1. - С.291-301; 11. Мовша Т.Г. О связях племён трипольской культуры со степными племенами медного века. //СА. - 1961. - Т.2. - с.186-199; 12. Хавлюк П.И. Новые данные о культовых изображениях в Триполье. //Советская Археология. - 1959. - № 3. - С. 206-208; 13. Риндина Н.М. Древнейшие металлообрабатывающие производства Восточной Европы. - М., 1971. - С. 114-119; 14. Мовша Т.Г. Хронология среднего и позднего Триполья. //Археология Украинской ССР. - К., 1985. - С.364.

ВЕЛЬБАРСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ У ВЕРХІВ'ЯХ ПІВДЕННОБУЗЬКОГО БАСЕЙНУ

Річка Рів та її ліва притока Рівець, які знаходяться у верхів'ях Південнобузького басейну, утворюють широку надзаплаву з потужним шаром алювіально-делювіальних наносів. Чудові умови для господарювання здавна вабили до себе різні племена. Саме сюди в кінці II - на початку III ст.н.е. із теренів Польщі та Волині прийшли племена готів, які нині отримали на всій території свого поширення назву "вельбарська культура". Історія їх появи на Південному Побужжі простежується з низів'їв Вісли до Західної Волині рядом пам'яток, досліджених останнім часом польськими археологами, а на території Білорусії - Ю.В. Кухаренком¹, Д.Н. Козаком² та іншими дослідниками. Насамперед їх приваблювали чудові родючі землі, на відміну від Повіслення, де ґрунти були ліщаними. Іншою причиною появи вельбарців на території Дніпро-Дністровського межиріччя було те, що Південний Буг є найкоротшим водним шляхом, який пов'язує райони древнього вельбарського ареалу /східна частина басейну Вісли/ з припонтійськими областями.

На території Верхнього Побужжя носії вельбарської культури потіснили зарубинецькі племена, які тут проживали до II ст. н.е. включно³.

Вивченням вельбарських пам'яток в північній частині басейну Південного Бугу з 60-х рр. займається П.І.Хавлюк, який серед 330 відкритих ним черняхівських поселень виділив понад 30 вельбарських⁴. Найбільш важливі і досліджені серед них поселення Гунька, Самчинці, Слобідка I, Слобідка II Немирівського району, Демидівка I, Демидівка II Жмеринського та Тимар Гайсинського районів Вінницької області.

Тут відкрито кілька напівземлянок, а також наземних каркасних жител, обмашених глиною. Переважає ліпна кераміка. Окрім неї, знайдено значну кількість гончарного посуду, представленого, переважно, лощеними мисками, які були завезені з Північного Причорномор'я.

У наступні роки на території Побужжя проводив дослідження Б.В. Магомедов, який підтвердив наявність вельбарських пам'яток на Південному Бузі⁵.

Влітку 1997 р. П.І. Хавлюком і автором цих рядків в басейні річки Рів проведено детальну археологічну розвідку, під час якої було відкрито кілька черняхівських поселень, три з них - вельбарського типу, розташованих біля сіл Гармаки і Гайове Барського району Вінницької області. Остання група поселень простягається вздовж лівого берега Рівця /ліва притока Рову/, де переважає низький берег і сприятливі вищеописані природні умови.

Одне поселення/біля села Гармаки/ за матеріалами датується раніше, ніж два інші, виявлені нижче по течії /біля села Гайове/.

Поселення біля села Гармаки в урочищі "Калинівка" розташоване на пологому березі і має площу, довжина якої сягає до 1 км, ширина - 100-200 м.

Поверхневий збір і розкопки дали можливість виявити залишки наземного житла, яке простежується за глиняною обмазкою і керамікою.

Дане поселення представлене на 72% ліпною керамікою типу Дитиничів,

Лепесівки, а на Південному Побужжі - Демидівки.

Тут знайдено уламки ліпних горщиків, ребристих мисок дитиницького типу чорного та сірого кольорів, а також чорні та коричневі уламки посудин, які за формою вінець і опершавленою поверхнею нагадують дуже давні зразки так званого пшеворського типу кераміки з Польщі. 28% припадає на привізний високоякісний гончарний посуд, ймовірно, з Ольвії. Він представлений уламками мисок чорного кольору на невеликому кільцевому піддоні та уламками жовтоглиняних амфор.

Культурний шар, який складається із глиняної обмазки стін, кераміки, вугілля, попелу та кісток тварин, становить 0,6 м.

Знахідки дають підстави датувати поселення кінцем II - початком III ст. н.е.

Друге поселення поблизу села Гайове знайдено в урочищі "Барське". Воно значно більше першого і займає простір I км довжиною і 200 - 300 м шириною вздовж надзаплави річки Рівець.

На поселенні шляхом поверхневого збору і розкопок вдалося виявити і дослідити наземне житло площею 7 на 5 м, долівка якого знаходиться на глибині 0,95 м від сучасної поверхні. Контури житла виявлені завдяки обвалам глиняної обмазки стін, а також завдяки керамічним знахідкам. У житлі знайдено численні зразки ліпної кераміки чорного та сірого кольорів, переважно горщиків. Деякі з них із загнутими всередину вінцями пшеворського вигляду.

Залишки однієї ліпної миски дають змогу точно встановити форму та розміри: висота - 5,4 см, діаметр вінець - 13,6 см, діаметр дна - 8,8 см.

Особливої уваги заслуговують майже 40 уламків великого горщика із спеціально опершавленою поверхнею, його вдалося частково реставрувати. Розміри посудини такі: висота - 22 см, діаметр вінець - 24 см, діаметр дна - 14 см, товщина стінок іноді переважала 1 см. Поверхню його обтиньковано дуже грубо товстим шаром глини вже після виліплення. Є припущення, що горщик мав ритуальне призначення, бо інші аналогічні зразки виготовлені значно якісніше.

Тут же знайдено чимало залишків імпортного посуду: уламків гончарних мисок чорно-сірого та світло-коричневого кольорів і амфор жовтого кольору, привезених із Північного Причорномор'я. Декілька мисок вдалося реставрувати частково чи повністю і встановити їх розміри. Найменша серед посудин має висоту 9 см, діаметр вінець - 15 см, діаметр дна - 6,6 см. Діаметр вінець другої та третьої посудини - 17 та 19,6 см. В цілому на поселенні ліпна кераміка становить 65%.

За межами житла, але поблизу нього знайдені три залізні черенкові ножі з горбатою спинкою. Довжина одного з них, який зберігся найкраще, - 12,5 см / довжина леза - 8,5 см, ширина леза - 2 см/. Тут же знайдений гребінь рідкісної форми з дуговидною спинкою. На гребені збереглися отвори, за допомогою яких до нього чіплялися з обох боків кістяні пластинки.

Серед інших знахідок слід відзначити грузильце від вертикального ткацького верстата, лощила з п'ясткових кісток тварин.

Поблизу житла, на зораній поверхні, підібрані уламки двох бронзових фібул з високим приймачем. Ряд дослідників називають такі фібули качкоподібними через їх схожість до літаючої птиці⁶.

Слід детальніше зупинитися на описі фібул, тому що вони являють собою датуючий матеріал.

Одна з фібул має напівкруглу, прогнуту дужку, на переході якої в ніжку є

орнаментация у вигляді дротяного кільця, яке, в свою чергу, орнаментоване поперечними нарізами. В кінці ніжки є також два поперечні нарізи. У верхній частині дужки фібули розміщена головка з отвором для стержня пружини. Приймач фібули високий, виготовлений з тонкої пластини, в кінці має згин для утримання стержня. Пружинний апарат не зберігся.

Друга із знайдених фібул збереглася ще гірше - відріли лише приймач та ніжка. Перед приймачем, на переході дужки в ніжку, видно сліди орнаментации - один поперечний наріз / їх могло бути і більше; бо фібула зламана перед самим приймачем / і дві групи по два поперечних нарізи - в кінці ніжки, яка має трьохгранну звужену до кінця форму.

На поселенні знайдено кусок залізної руди, що свідчить про залізоробне виробництво.

Аналогії виявлених предметів поширені серед готських древностей на східних теренах Польщі і Волині. Датуються вони -кінцем II - серединою III ст.н.е. /у публікації К.Годловського¹/. У цьому ж урочищі, але на відстані 1,5 км, виявлені сліди третього поселення з аналогічним матеріалом.

Всі три поселення характеризуються переважно більшістю ліпної кераміки, причому вся гончарна - привезена із Північного Причорномор'я. Звідси можна зробити висновок про тісні контакти місцевого вельбарського населення з причорноморськими грецькими колоніями, з якими була налагоджена торгівля. Продавали вельбарці зерно, худобу, а купували гончарний посуд, вино, предмети розкоші. Відповідно це свідчить про розвиток землеробства і приселищного скотарства, яким сприяли і чудові природні умови. Розвивалось також залізоробне виробництво, про що згадувалось вище, та ювелірне виробництво.

До недавнього часу дослідники черняхівської культури мало звертали увагу на ранні поселення, де переважала ліпна кераміка північно-західних вельбарських форм, а також із великою кількістю кераміки пшеворських форм. Саме до них належать древні вельбарські селища на річці Рівець, та інші поселення, відкриті П.І. Хавлюком, про які йшлося на початку статті. Всі вони належать до вельбарської культури готів, яка пізніше, в II - першій половині III ст.н.е. відома під назвою черняхівської, але з переважаючою /хоча й з примітивною/ власною гончарною керамікою. Такі поселення виявлені в останні роки в селі Комарівці та селищі міського типу Ялтушків Барського району Вінницької області.

Таким чином, отримує підтвердження письмове свідчення готського історика Йордана⁸ про переселення готів з низів'їв Вісли вздовж ріки вниз по Верхній Дністер і міжріччя Південного Бугу та Дністра в кінці II ст.н.е., де вони і склали основу відомої черняхівської культури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кухаренко В.Ю. Могильник Брест-Тришин.-М.,1980; 2.Козак Д.Н. Етнокультурна Історія Волині /I ст. до н.е. - IV ст. н.е./.-К.,1991; 3.Хавлюк П.І.Зарубинська культура Південного Побужжя та лівобережжя Середнього Дністра. //Археологія.-1975.-№18. -С.17-19; 4.Хавлюк П.И, Вельбарские памятники на Южном Буге. -Люблін, Польща, 1989.-С.137-144; 5.Магомедов Б.В. Вельбарские элементы в черняховских памятниках Южного Побужья.-Люблін, Польща, 1989.-С. 225-229; 6.Баран В.Д. Черняхівська культура: За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу.-К., 1981.-

П.І.Хавлюк

ЮВЕЛІРНА СПРАВА В УЛИЧІВ

Із середини минулого століття на території лісостепової Правобережної України часто і в значній кількості знаходять жіночі сережки своерідної форми, які звернули увагу дослідників і цінителів древностей досконалістю форми і художньою завершеністю. Вони ставали відомими внаслідок господарських робіт, а не наукових пошуків, що не сприяло визначенню місця їх виготовлення. Ось чому дослідники захопились за бронзові штампи, знайдені в Пересопницькому могильнику¹ на Волині. Їх приписали уличам і ототожнили з відомими в уличів сережками.

Вказані штампи своєю формою і силуетом, саме в двобічній проекції, нагадують відомі в уличів прикраси і не могли застосовуватись для їх виготовлення. Коротко кажучи, ювелірні речі, які коли-небудь і виготовлялись за їх допомогою, досі невідомі.

Тимчасом найбільш поширений район знахідок уличських сережок - городища і посади біля них на Південному Побужжі і Прутсько-Дністровському міжріччі, переважно в Кодрах.

На П.Побужжі вони відомі у складі Копіївського скарбу², а також у скарбі, знайденому поблизу Юрковецького городища. Останнім часом більше десятка екземплярів їх знайдено під час наших розвідок і досліджень уличських городищ в Сажках і Червоному Немирівського району³.

Знахідка на городищі Червоне скарбу ювеліра з штампами і виробами за їх допомогою /рис.І/ в тому числі готовими і незавершеними роботою, вага для зважування речей, запас металу тощо, дозволяють говорити про ювелірне виробництво цих предметів на місці, тобто на території уличів.

У всіх народів рівень технічних досягнень в обробці цінних металів був мірилом майстерності частини ремісників.

Загальновідомо, що ювелірне виробництво потребує набору різних інструментів, знання властивостей матеріалу, його сумісності у виробництві, а також чисельних технічних прийомів: скані, зерні, тонкого кування, пайки металу, витягування дроту потрібної товщини, лиття у форми чи воскові моделі, виготовлення матриць і штамтів. Виявляється, всім цим володіли уличські майстри. Нарешті, ця тонка праця з дорогими металами, які не добувались на Побужжі, вимагала стандартизації виробів за розмірами і вагою.

Найбільш поширеним видом жіночих прикрас були сережки двох видів: пустотілі або ажурні і масивні - повнотілі.

Масивні - раніші вироби, приблизно ІХ ст., ажурні - пізніші Х ст., хоча й знаходяться разом до ХІ ст..

Повнотілі сережки /скроневі підвіски/ виготовлялись з литих срібних кульок, які паялись одна до одної, починаючи з нижньої центральної, яка в свою чергу кріпилась до сканевого кільця. Вище симетрично паялись три кульки,

розмежовані в свою чергу сканевою проволочкою. Вище до них паялись вже сім кульок менших і, нарешті, три-чотири сканевих кільця завершували ніби гроно, паялись до плоского вушка, що з'єднувалось з круглою дужкою, поверх якої кріпилась овальна кулька. Кругле кільце з центральною частиною сережки оздоблювалось по обидва боки сканевими кільцями, між якими кріпились по шість невеликих кульок. Всі вони на сережці мали послідовну величину і разом сережка мала вигляд ніби грона винограду.

Ажурні /пустотілі/ сережки в центрі мали пусту кулеподібну сферу, до поверхні якої симетрично напаяні трикутники у вигляді зерні / рис. 1-3/

Решта форми завершувалась, як і в повнотілих деталях /по два кружки із сканевого дроту і з шістьма кульками між ними/.

Ажурні сережки виглядали більш ефектно. Зовнішній вигляд говорить про те, що деякі з них виготовлялись різними майстрами, особливо це видно з техніки їх роботи.

Грубішими є сережки з Копіївки. Вони раніші за часом, скарб, очевидно, закопаний під час війни уличів з Києвом на початку X ст.. Взагалі, судячи з того, що Копіївський скарб містить дирхеми VI-X ст.ст., він нагромаджувався спадково: речі з нього належали кільком особам.

Можемо припускати, що сережки цього типу не носилися безпосередньо у вусі, бо майже на кожній з великих дужок сережок по центру є протерті канавки. Ці канавки свідчать про те, що сережки висіли на дротяному кільці, яке в свою чергу проселялось у вухо.

Як би то не було, сережки входили до складу жіночого декору, який носився на голові. У такому разі вони кріпились на кільцях до спеціальних смуг - очілля разом із прикріпленими до нього срібними монетами.

Знахідки таких монет мають по дві, три, чотири, шість дірок. Наприклад, монети з Копіївського скарбу. З 105 штук кожна має по одній, 96 по дві, 4 по три дірочки, 1 - чотири і 1-шість.

Як би то не було, але сережки в уличів мали дуже широке застосування і їх виробництво носило масовий характер.

Тепер зупинимось детально на технології їх виготовлення. Як показало порівняння цих виробів, вони виготовлялись у різних місцях П.Побужжя, різняться майстерністю виробництва, древні - менше, з X і наступних століть - більше. Міняється відповідно їх зовнішній вигляд. Кращі зразки їх знайдені в Червоному і Сажках Немирівського району. У складі копіївського скарбу з 18 повнотілих прикрас, лише три /судячи з фото/ виготовлені одним майстром. Решта збірні, як і самий скарб, і різняться деталями. Вони біля дужки мають по 1-2 сканних пояски, тоді як інші по 3-4. Ці факти підтверджують думку, що виготовлялись прикраси різними майстрами, які відходили від прийнятих стандартів і навіть економили метал. Деякі з них виготовлені грубувато, а це підтверджує, що їх виготовляли різні майстри з різним рівнем техніки.

Сережки з Сажок і Червоного відрізняються стандартністю форми. Спостереження через лупу показує високу майстерність і якість техніки. Великі кульки проковувались, це помітно на слідах загладжування сфер молоточком. Дрібна зернь - виливалась, але розміри їх однакові. Повнотілі сережки важать 12 грамів, пустотілі - 8 грамів, різниця сягає від 100 до 500 міліграмів.

Дріт для плетіння і плоский метал однакової товщини і діаметру. Дріт для

скані і дужок витягувався способом волочіння у спеціальних пристроях. У Сажках знайдена волочильна дошка з трьома різними дірками.

Для зважування металу і готових виробів користувались мініатюрними вагами, зразок її відомий у скарбі ювеліра з Червоного /рис.1/. При потребі вага складалась. У цьому скарбі знаходились чотири пустотілих сережки, не завершені роботою, шість конусовидних пустотілих підвісок. Чотири з них також не завершені виробництвом. Поверхня двох підвісок покрита дрібною зерню. Узор складали паяні зернини з трикутників. Чотири підвіски мали гладку поверхню. У скарбі знаходився штамп для витиснення цих підвісок. Він виготовлений з якогось сплаву, досить міцний, точно повторює форму підвісок, які виготовлені із срібної бляхи, вона після витиснення форми загиналась і краї спаювались до купи з двох півсферичних половинок. Довжина штампа 1,7 см, ширина по нижній частині 1,2 см. Потрібно зауважити, що такі підвіски, крім скарбу, ще не знайдені ні в Давній Русі, ні в Прутсько-Дністровському міжріччі в тиверців.

До складу скарбу входив прямокутний брусок бронзи з слідами ковки на поверхні й 12 сердолікових намистин з багатьма пошкодженнями, але із слідами початкової обробки. Поверхня семи намистин зашліфована і вони мають форму, близьку до квадрата з наміченим для шліфування ромбом. Одна намистина бочкоподібна, дві циліндричні і одна шестигранна.

Шальки ваги латунні чи бронзові діаметром 6,4 см і товщиною стінок 1 мм. Коромисло і стрілка - залізні. Як було зазначено вище, у складі скарбу знайдено 4 пустотілих сережки, проте не завершених. На всіх чотирьох частина площі не покрита зерню /рис.1-5,б/. З цього можна зробити висновок про те, що зернь наносилась на поверхню готової сережки у вигляді трикутників і ромбів у послідовності як на готових виробах. Одна сережка із скарбу немає нижньої частини. Отже, майстер не встиг її виготовити. Це ще одна деталь послідовності процесу роботи ювеліра.

Підсумовуючи вищесказане, маємо чудовий археологічний доказ існування десь на посаді поблизу городища майстерні.

Парадний набір металевих прикрас уличів досить різноманітний. До них належить знайдений розсіяно комплект предметів: дві лунниці, дві круглі підвіски, біпірамідальна підвіска і ажурна пустотіла підвіска чи намистина /рис.2/.

Лунниці, як прикраса, відомі у багатьох давньоруських слов'янських племен. Але уличькі лунниці, хоча менші розміром, виглядають яскравіше від давньоруських, часто незграбних. У центрі і на краях півмісяця зсередини відтиснуті півсферичні заглибини. По боках поверхня однієї лунниці покрита зерню. Навколо випуклостей також нанесено зернь, що відтіняє їх на площі лунниць /рис.2,3/. Решта поверхні покрита зерню у вигляді зигзагових ліній, поєднаних з трикутниками. Вухо для підвішування - циліндричне, його поверхня і краї також мають зерневий узор.

Дві круглих підвіски /рис.2-1,2/ випуклі. По їх краях зроблений для міцності кант. По центру - кружок, покритий зерню, від нього відходять чисті вісім променів, обмежених трикутниками зерні. Все це досить чітко зображує промені. Центр має зернь діаметром 1 мм, трикутники заповнені дрібнішою зерню. Цей технічний прийом яскраво підсилює півсферичну поверхню підвісок. Вушко їх циліндричне, краї зміцнені кантом, але поверхня чиста. Обидві підвіски виготовлені з двох спаяних сфер, діаметр їх 2,5 см.

Біпірамідальна підвіска /рис.2-5/ спаяна з двох півсфер, діаметр їх 1,6см. З одного боку добре припаяне вухо для підвішування. На нижньому кінці, як на сережках, напаяні послідовно три кульки - зернини діаметром по 3 мм, вони кріпляться до підвіски і між собою сканними поясками, внизу до них напаяна окрема кулька діаметром 4 мм. Форма підвіски нагадує витягнуту виноградину.

Ще один предмет декору - ажурна намистина /рис.2-6/. Всередині вона пустотіла. Скріплена з трьох вигнутих частин. Кінці видовжені під конус і скріплені сканними дротинами. Поверхня всіх трьох частин намистини покрита трикутниками зерні. У порівнянні з давньоруськими виробами цього типу, намистина своєю технологією підтверджує місцеве її виробництво. Серед предметів жіночого декору досить поширені прості бронзові кільця, які протягувались у вухо, на них же носили срібні сережки. Діаметр їх сягає від 2 см до 8 мм. Відомі знахідки бронзових каблучок, інколи з добавкою срібла і сердоліковою вставкою.

Не менш поширені литі пустотілі бронзові гудзики. У їх сфері знаходився камінець і при ношенні вони дзвеніли.

До шийних прикрас належать гривні. У Червоному знайдена гривня з бронзи. Дріт має товщину 0,8 см, діаметр її 17,5 см. Замок петлеподібний, кінці плоскі і звужені в кільце для продівання /рис.3/. Кінці оздоблені срібною плетеною смужкою. В Сажках відома проста гривня, плетена з двох дротин. У складі копіївського скарбу знаходиться гривня, плетена з 5 тонких срібних дротин, всередині яких основою була товста дротина. Довжина гривні 54 см, товщина в перетині 1,2 см.

Підсумовуючи далеко не повний перелік предметів ювелірного виробництва уличів, є всі підстави сказати, що ця галузь виробництва мала постійне удосконалення. Улицькі майстри з успіхом виконували замовлення не тільки племінної знаті, але і нижніх верств населення. Враховуючи усе зазначене, маємо потребу зупинитись на деяких спірних питаннях.

Незважаючи на відсутність власної сировинної бази, ювелірна справа в уличів досягла в IX-XII ст.ст. високого рівня розвитку. Зібрані матеріали під час археологічних досліджень не дають підстав для висновків деяких дореволюційних вчених про низький рівень художнього ремесла у слов'ян, зокрема в уличів. Маємо на увазі праці Н.П.Кондакова, В.І.Сизова і інших. Вони, як відомо, так і не вийшли з азіатсько-арабського полону і не вірили у здатність слов'янських умільців створити техніку зерні, скані тощо. У цьому ж полоні у повоєнний час опинився відомий знавець слов'янського ремесла Б.О.Рібаков⁵, за що його критикувала Г.Ф.Корзухіна⁶. Кількома рядками вище, вона, як приклад, правда, невдалий, наявності ремесла в уличів вказує на згадану вже знахідку в Пересопницькому кургані штампів ювеліра, звідки і пішла прикра помилка "Волинського" типу улицьких сережок.

Що б то не було, нині є всі факти не лише заперечити Б.О.Рібакову щодо володіння улицькими умільцями фахом зерні, скані, художньої обробки дорогих металів, але і встановити справедливість у питанні про так званий "волинський" тип срібних виробів, зокрема сережок, у чому винні інші.

Описані вище матеріали промовляють за те, що відомі нині сережки не "волинські", а улицький племінний атрибут, і виготовлялись вони на П.Побужжі місцевими майстрами і повинні мати назву улицької племінної ознаки, як це

характерно для інших племен, зокрема у сіверян, радимичів, ільменських і новгородських племен, відомих своїми племінними атрибутами у вигляді властивих лише їм типів сережок.

Не араби і не східні народи штовхали розвиток ремесла уличів, а соціально-економічні умови розвитку лісостепового слов'янського регіону, де жили з давнини уличі.

Рис.1 Речі з скарбу ювеліра. Городище Червоне, Немирівського району. Яма №156, -0,80м

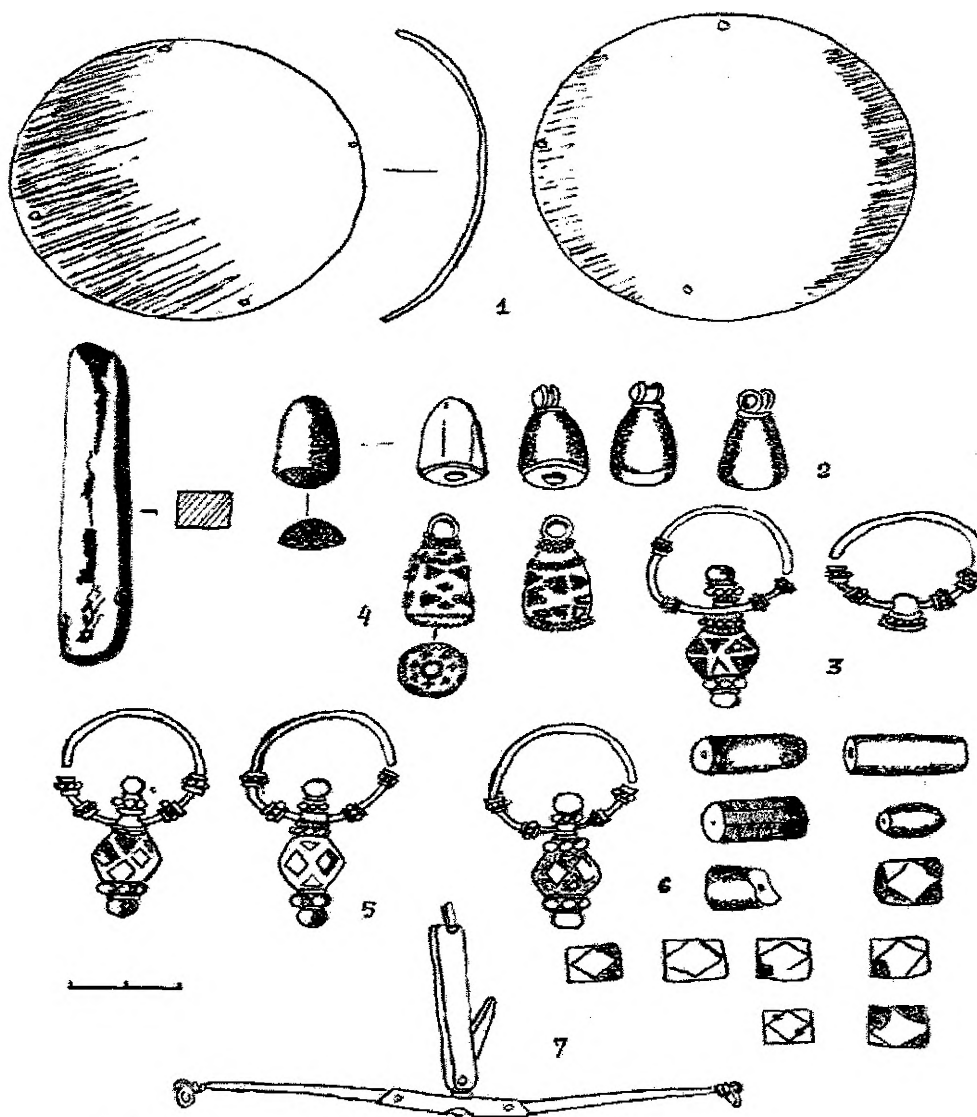

Рис.2 Знахідки речей з городища Червоне, Немирівського району кв.1174-1204, -0,40м.

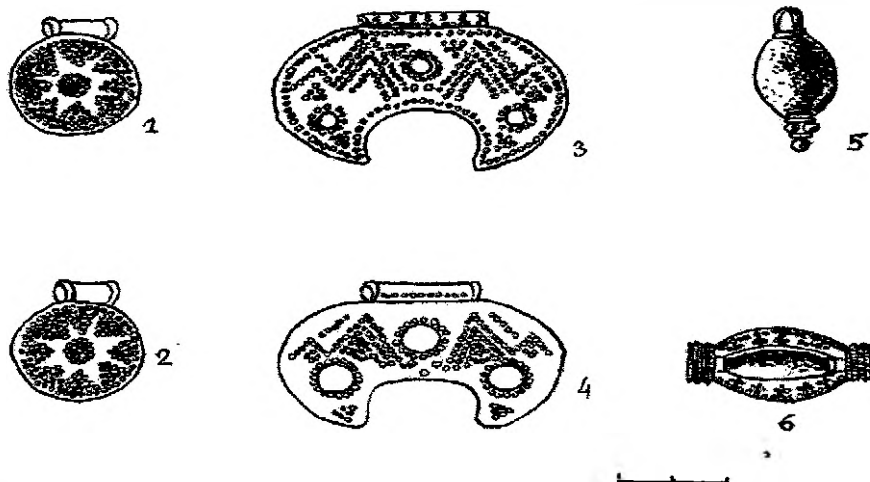
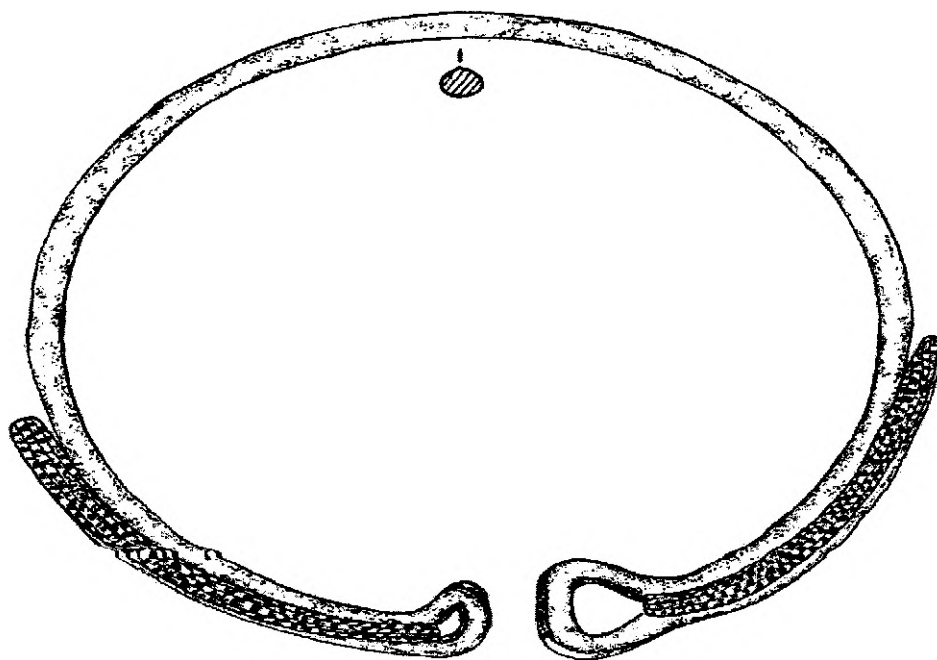

Рис.3 Гривня з городища Червоне, Немирівського району. Яма №158, - 1,40м.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мельник Е.Н. Раскопки в земле лучан. Тр.ХІ АС. Т.І.-К.,1901.-С.506-511.-Погребение, №29;
- 2.Лінка Н.В. Копіївський скарб. Археологія.Т.П.-К.,1948.-С.182-190т Табл.І-У;
- 3.Хавлюк П.І. Давньоруські городища на Південному Бузі. Слов'яно-руські старожитності.-К.,1969.-С. 156-174;
- 4.Всі вказані речі передані Вінницькому краєзнавчому музею;
- 5.Рибаков Б.А. Ремесло древней Руси.-М.,1948.-С.335-336;
- 6.Корзухіна Г.Ф. Русские клады IX-XIII вв.-М.Л.,1954.-С.72-73.

О.К.Струкевич

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ СЕРЕДИНИ ХУІІІ ст.

Події, процеси, орієнтації, настрої та емоції, якими жила провідна верства України-Гетьманщини протягом середини ХУІІІст., їх зафіксованість як у історичних документах, так і у змінах, що відбувалися тоді у політичній системі, створюють досліднику достатньо сприятливі умови для того щоб зосередити свою увагу на такому прояві політичного життя, як політична культура суспільства.

З точки зору ставлення до перетворень та змін політичну культуру умовно поділяють на два типи: замкнений, націлений на відтворення за зразком /зверненість до минулого/; відкритий, орієнтований на зміни, на засвоєння нових елементів /зверненість до майбутнього, футуричність/.

Окреслений нами період представлений політико-культурними проявами обох типів. Зверненість до минулого у політико-культурних орієнтаціях тогочасних старшин за своїм змістом, уже сформованим літературою військових канцеляристів історичним міфом - міфом, покликаним аргументами від історичного минулого обґрунтувати актуальні потреби провідного соціуму України-Гетьманщини. На зверненість до минулого у ХУІІІ ст. працювала й підживлювана історичним міфом традиція укладання кожним новим гетьманом договірних статей із російським царем. Це спрямовувало українську політичну еліту до постійного зіставлення змісту старих і сучасних їм договорів. Метою такого порівняння було прагнення зберегти ті "права, запровадження, привілеї, вольності й переваги" /у сучасному формулюванні: політичний устрій, систему судочинства, незалежну внутрішню політику, соціальний устрій та модель соціально-економічних відносин/, тобто зберегти той рівень автономії, яким визначалася внутрішня політика Війська Запорозького та характер його взаємин з російською короною на момент укладання попереднього міждержавного договору з російським царем.

Тому зусилля українських властей середини ХУІІІ ст. спрямовувалися на відродження традиційних форм організації та здійснення влади. Так, спираючись на дозвіл відродити гетьманську владу у межах прав гетьмана І. Скоропадського, К.Розумовський поставив собі за мету "усі... уряди в Малоросії, які з часу покійного Скоропадського зазнали чималих змін ...повернути до такого самого стану, як і за Скоропадського було"¹. Зокрема, відновила своє функціонування Рада старшини. Разом з тим, на її прикладі ми можемо простежити, як відродження діяльності старого органу містило складову

іноваційності, а саме, протягом 50-х рр. ХУІІІ ст. відбулося інституціонування верхівки даної установи у якості присутності Генеральної Військової Канцелярії - колегіального адміністративно-розпорядчого органу. Одночасно відродилася діяльність з'їздів старшин. Теж з елементами іновації. "Хоч їх збирають уже нерегулярно, не по святах, подають вони тільки "мненія" у справах законодавства і намічають кандидатів на вищі уряди, проте до них звертаються частіше", - зазначав дослідник державного права України-Гетьманщини Д.Окиншевич.²

Зверненість до минулого, як риса політичної культури, помічається і у фактах протистояння гетьмана російським органам центральної влади. Наприклад, пояснюючи, чому він "самовільно" відновив виробництво пороху в Україні, незважаючи на заборону 1742 р., Розумовський підтвердив правом Гетьманщини виробляти порох за гетьманування І.Скоропадського, "на правах якого він призначений". Відмовившись звітувати Сенату про прибутки і витрати Гетьманщини, К.Розумовський знову ж таки послався на непідзвітність І.Скоропадського.³ Свого завершення у цей період зверненість до минулого досягла у вимозі українського боку відновити традицію укладення "договірних статей" між гетьманом та царем, котра була перервана Петром І.⁴

Як бачимо із наведених прикладів, зверненість до минулого-протягом 50-х - початку 60-х рр. мала своїм підґрунтям не "консерватизм", як цілком по-імперськи природно сприймав ситуацію офіційний Петербург, а прагнення зберегти статус-кво державної автономії України-Гетьманщини.

Разом з тим доведеться визнати і той факт, що за умови несиметричних міждержавних взаємин між Україною та Росією, коли ініціатива всіляких нововведень належала російським властям і спрямовувалася на обмеження політичної автономії Гетьманщини, будь-яке нововведення з українського боку сприймалося як явний або замаскований утиск. Це призвело до сформування політико-культурної орієнтації несприйняття російських нововведень. Вона, на жаль, екстраполювалася старшинським загалом і на ініціативи, генеровані представниками старшинства. Тому, наприклад, на початку 50-х рр. невідомий оратор, запропонувавши старшинському з'їзду подумати про ряд реорганізацій внутрішнього життя, як на нашу думку, обов'язково мусив підкреслювати: "Але не вважайте, що таким чином хотів я якого-небудь наших прав порушення чи скасування, ні, я хочу порядку". В цілому ж дана промова є проявом зверненості до майбутнього. Торкаючись проблеми українських законів, невідомий оратор переконував старшинський з'їзд: "...ми їх всіх можемо мати у своїй силі і точності, тільки кращими і дієвішими, ніж нині. а якщо хочемо зробити якусь заміну за нинішніми часами, правами і обставинами нашими, наслідуючи у тому приклад освічених народів, то і те буде залежати від нашого волевиявлення і від найвищої І.І.В. конфірмації. Я знаю. що закони для людей, не люди для законів створюються".⁵

Футуричність політичної культури провідної верстви проявила себе і у здатності козацької старшини виробити та дотримуватися програми перетворень суспільно-політичного життя Гетьманщини. До такого висновку нас підводить аналіз промови "Про покращення становища" України, реальні заходи у ході перебудови політичної системи Гетьманщини на зламі двох десятиліть, а також аналіз змісту "Прохання малоросійського шляхетства" - документу, підготовленого на старшинському з'їзді у грудні 1763 р., який розвиває та деталізує практично усі

положення промови невідомого оратора.

Звернемося далі до проблеми провідних політико-культурних орієнтацій, що чітко визначилися на середину ХУІІІ ст. Як синтезовану орієнтацію, що значною мірою визначала зміст та спрямованість політичного життя Гетьманщини, можна, без сумніву, вважати захист та зміцнення політичної автономії. Дана орієнтація проявила себе у протидії К.Розумовського накинути на Україну контроль за її бюджетом, у спробах гетьмана чинити опір забороні самостійно призначати полковників. Розумовський спочатку відповів на заборону призначенням миргородським полковником Ф.М.Остроградського.⁶ Автономістська орієнтація зафіксована також у відомому історико-публіцистичному віршованому творі "Розмова Великоросії з Малоросією". У ньому її автор, перекладач Генеральної Військової Канцелярії С.Дівович, акт встановлення "підданства гетьмана Богдана Хмельницького" розглядав як утворення міждержавного об'єднання лише в особі спільного монарха, а зміст взаємин між Україною та Росією зображав як взаємини двох окремих політичних утворень: "Не тебе. Государю твоєму поддалась, при которых ты с предков своих и родилась. Не думай, чтоб ты сама была мой властитель, но Государь твой и мой общий повелитель. А разность наша есть в приложенных именах. Ты Великая, а я Мала, живем в смежных странах. ...Так мы с тобою равны и одно составляем, одному, не двум государям присягаем, - почему почитаю тебя равну себе. Не говори: как обществу, поддалась и тебе! ...А не ты республикою повелеваешь мною. Ничем не умаленна царем й пред тобою..."⁷

Автономістські орієнтації наскрізь пронизують уже зацитовані "Промову" та "Прохання". Насамперед, це стосується пункту "Прохання", щоб цар потверджував "статті Богдана Хмельницького", а також, щоб, відновивши право українського народу обирати гетьмана, обмежити прерогативи російського монарха лише наступним підтвердженням результатів виборів. Автономістський підхід зберігається і у спробі запровадити нову найвищу судову інстанцію - трибунал, апеляції на рішення якого могли б, обминаючи Сенат, подаватися для безпосереднього розгляду імператрицею "і то лише в таких кримінальних справах, де про втрату честі та життя мова ведеться. Прагнення до автономності проявлялося і у намірах "мати сейми або генеральні ради, як для спільних наших постанов і справ, так і для порад у потребах малоросійського народу виниклих", які набуватимуть чинності після "милостивої конфірмації" імператрицею.⁸ Автономістським змістом пронизаний також пункт про зрівняння старшини з російським дворянством відповідно "табелі про ранги, що дозволяло б на рівних протистояти російським чиновникам, офіцерам, що втручалися у компетенцію українських урядовців."⁹

Близьким до автономістських орієнтацій було усвідомлення окремішності України-Гетьманщини від Росії. На це, зокрема, вказує цілий ряд пунктів "Прохання": повернути території, відокремлені у попередні часи та за гетьманування К.Розумовського; не надавати маєтків та посад іноземцям /такими в Україні тоді вважалися й росіяни/, "що ніяких послуг у Малоросії не показали"; дозволити духовенству "вільне на духовні чини обрання", з наступним підтвердженням вибору імператрицею, а не Синодом; звільнити Гетьманщину "від безплатного утримання консистентськими дачами" російських військ "тому що таке безплатне утримання запроваджено для відміни прав гетьмана Богдана Хмельницького пунктів"; вивільнені ж кошти спрямувати на утримання козацького

війська; використовувати козаків виключно у військовій службі; при залученні їх до закордонних походів виплачувати "особливу плату"; повернути борги українському народу за реквізиції та утримання російської армії під час останньої "турецької та пруської воєн", а надалі "щоб все на готові гроші куповано було"; "по великоросійських кордонах заснувати по-колишньому митниці"; скасувати видачу з імперської казни грошей на утримання української адміністрації, а її потреби забезпечувати з прибутків Гетьманщини.¹⁰

Протягом вказаного періоду у середовищі козацької старшини зміцнилися також республіканські орієнтації, які, як виявилось, були домінуючими на старшинському з'їзді у грудні 1763 р. Мова, насамперед, ведеться про порядок формування вищих органів державної влади у Гетьманщині. Хоча група присутніх на з'їзді старшин, названих першим біографом сім'ї Розумовських князем Васильчиковим "клієнтами гетьмана", і висунула пропозицію, що бажано було б гетьманство закріпити у спадок за родом Розумовських, однак іншими старшинами "зроблені були різні пропозиції, виникли гарячі суперечки і, нарешті, випрацьовано було 23 пункти"¹¹. Один з них "Про вільне обрання гетьмана" вказував на перемогу республіканських засад формування інститутів влади над монархічними. Таким чином, як зазначав відомий дослідник історії Гетьманщини З.Когут, і через 100 років після спроб Б.Хмельницького встановити монархічну владу "українська правляча еліта в питанні спадковості гетьманства все ще була розколота на протилежні табори"¹² і перемагав, додамо, табір республіканський.

Про те, що Гетьманщина є республікою, наголошував у цитованій нами "Розмові Великоросії з Малоросією" С.Дідович. Республіканські орієнтації українського старшинства знайшли своє відображення у кількох пунктах "Прохання малоросійської старшини". Так, у пункті про гетьманську владу йдеться про відновлення права "вільного малоросійському народу" обрання гетьмана у випадку смерті К.Розумовського. Пункт про запровадження трибуналу знову ж таки містив вимогу формувати його "вільними голосами із шляхетства". Республіканський порядок формування Генерального Військового Суду було запроваджено у 1760 р., згідно з яким від кожного полку щороку вільними голосами обирався суддя /загалом їх обиралося 10/ на допомогу двом генеральним суддям¹³. Нарешті, наймогутніший республіканський потенціал містився у вимозі про заснування сейму: "Раз на рік у той час, який ми для того за сприятливий визначимо і наполяжемо, а у надзвичайних випадках, коли потреба виникне, мати сойми або генеральні ради, як для спільних наших постанов та справ, так і для порад, що трапляються у потребах малоросійського народу до В.І.В., на яких сеймах або радах всі нові постанови і справи повинні постановлятися і вирішуватися більшістю голосів".¹⁴

Заради детальнішого з'ясування сутності республіканських орієнтацій, якими вони склалися на середину ХУІІІ ст, слід звернутися до "Прав, за якими судиться малоросійський народ". Фіксація у кодексі способу комплектування органів влади, заміщення посадових осіб, допомагає нам з'ясувати тип самих республіканських орієнтацій. Отже, глава 4 "Про вольності і свободи малоросійські" у арт.1 п.1 фіксує: "На будь-який військовий чин у малоросійські старшини, за давнім високомонаршими грамотами затвердженим порядком, вільними голосами обирати". Зацитований пункт вказує і на критерії надання пасивного виборчого права. Претендент на посаду мусить бути народжений в

Україні-Гетьманщині, мати "заслуги", бути "придатним", характеризуватися такими особистісними якостями як "доброта", "вірність". Відсутність деталізації стосовно суб'єкта активного виборчого права, а також твердження того ж пункту 1, що чин отримують "за розсудом та визначенням вищого правління"¹⁵ уже вказують на те, що це не демократична, а аристократично-республіканська норма. На еволюцію у даному напрямі вказує і наступний 2-ий пункт арт.1, який фіксує, що "посполитого звання люди" не можуть бути обраними "ні в які військові чини". Даний тип орієнтацій знайшов своє відображення й у "Проханні малоросійського шляхетства", яке право обирати гетьмана і старшин, крім них самих, надає лише "малоросійським і низовим запорозьким козакам".¹⁶

Надзвичайно вагомим здобутком політичного розвитку не лише 50-х, початку 60-х рр. ХУІІІ ст, а й усієї доби Української козацької держави можна вважати формування політико-культурної орієнтації, спрямованої на ремілітаризацію державно-адміністративних інститутів. Так, позиція автора промови "Про покращення становища" України полягає у тому, що причиною занепаду було повне панування у органах влади військових: "Це /занепад- О.С./ сталося від того, що зменшилася влада і сила шляхетства нашого, а зросла і майже все собі присвоїла військова сила. І так належить нам старатися, щоб запровадити всі ті чини і гідності, які керують громадянськими справами на всіх тих підставах, як велять права наші"¹⁷. У даному контексті показовим є те, що 1756 року урядовими українськими чиновниками було підготовлено "Відомість ...який чин за яким знаходиться за малоросійськими звичаями". Згідно з документом всі українські чини мусили розподілятися на військові, артилерійські та цивільні. До останніх було зараховано і найвищі чини Війська Запорозького - генеральних суддів, підскарбія і писаря, а також суддів усіх рівнів та військових канцеляристів.¹⁸

Дана політико-культурна орієнтація протягом зазначеного періоду об'єктивувалася у новозапроваджених механізмах функціонування політичної системи суспільства. 1760 року у Гетьманщині розпочалася робота по відгалуженню судової влади на центральному та полковому рівнях у окрему гілку влади. Того року універсалом Розумовського судову владу було вилучено з компетенції Генеральної Військової Канцелярії та передано Генеральному Військовому Суду, який з того часу отримав повноваження найвищої судової інстанції підзвітної, звичайно, гетьманові. 1763 року політична система Гетьманщини поповнилася новими судовими установами: земськими, підкоморськими і гродськими судами. Поява нових судових органів вела до поділу виконавчої та судової влади на полковому рівні. За полковником залишалася лише головування у гродських судах. Результатом реформи стало виділення у полках нового центру влади, що відбулося за рахунок послаблення влади полковника. Другою за впливовістю посадовою особою у полку став утверджуватися підкоморій, який вирішував усі поземельні суперечки.

В останній рік існування політичної системи Гетьманату К.Розумовський розпочав роботу по розгалуженню виконавчої влади на цивільну та військову. 5 грудня 1763 р. гетьман видав інструкцію для "нижчої генеральної старшини" /двох осавулів, хорунжого та бунчужного/, згідно з якою до їхньої компетенції передавалося управління козацьким військом.¹⁹ Як видно з документів, "нижча генеральна старшина", виконуючи протягом 1763 - 1764 рр. доручені їй справи

"спільно" та використовуючи трьох канцеляристів з Генеральної Військової Канцелярії, утворила певний колегіальний орган, який зосередив у своїх руках військово-адміністративні справи і підпорядковувався гетьманові.

Крім визначених політичних орієнтацій старшинської верстви, документи дозволяють нам реконструювати емоційний фон політико-культурних індивідуальних позицій, морально-етичні імперативи індивідуальної політичної поведінки. Так, згідно з твердженням автора промови "Про покращення становища" України, його до викриття не порядків, котрі викликають "жалість", спонукали "честь, совість і користь Вітчизни", яку, як у емоційному пориві він запевняв слухачів, "любить більше свого життя". До цих же чинників звертається автор з метою надихнути старшин до відродження Батьківщини: "Заради любові до Вітчизни, заради власної Вашої і нащадків ваших честі і користі, об'єднайте всі сили розуму вашого, зміцніть їх патріотичним натхненням і, забувши всі пристрасті і партикулярні користі, подумайте про відновлення колишніх Вітчизни вашої порядків та добробуту".²⁰ Уболіваючи за негативні прояви сучасного оратору стану Батьківщини, він використовує емоційно насичені поняття "злиденна", "зневажена", "позбавлена всілякої допомоги".

Отже, протягом 50-х - початку 60-х рр. ХУІІІ ст. замкнутий тип політичної культури козацької старшини поступався відкритому. Серед політико-культурних орієнтацій слід насамперед вказати на автономістські та республіканські. Останні еволюціонували від демократично- до аристократично-республіканського змісту. Дані орієнтації супроводжувалися емоціями патріотизму, уболіванням за розв'язання нагальних проблем Вітчизни. Значні зрушення відбувалися і в культурі функціонування політичної системи. Зокрема, розпочалися процеси її ремілітаризації, відгалуження судової влади в окрему гілку, розподілу виконавчої влади на адміністративно-розпорядчу і військову. Виходячи з лінії історичного розвитку політичних систем Європи від абсолютної монархії через буржуазні революції до республіки, ми маємо право розглядати політичну культуру Гетьманщини протягом останнього періоду її існування не просто як певний рівень організації та усвідомлення політичного життя, а як політичну цивілізованість - відповідність політичної культури України-Гетьманщини загальноприйнятим політико-культурним орієнтаціям, на той час лише сформульованим світовою суспільно-політичною думкою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Український археографічний збірник. - К., 1926. - Т.1. - С.124; 2. Окиншевич Л. Центральні установаи України-Гетьманщини ХУІ-ХУІІІ століть. Рада старшини. - К., 1930. - 4.2. - С.268; 3. Матеріали... под редакцией Н.П.Василенка. - Чернигов, 1902. - С.1, 138-140; 4. Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетьманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии // Укр. іст. журн. - 1993. - №7-8. - С.89, 99; 5. Речь "О поправлений состоянии" Малороссии // Киевская старина. - 1882. - Т.ІУ. - С.123; 6. Максимович Г. Деятельность Румянцев-Задунайского по управлению Малороссией. - Нежин, 1913. - Т.1. - С.34; 7. Девочич С. Разговор Великороссии с Малороссиєю // Киевская старина. - 1882. - Т.1. - С.342-343; 8. Прошение малороссийского шляхетства... // Укр. іст. журн. - 1993. - №9. - С.93; 9. Модзалевский В. К истории отношений между великороссийскими офицерами и малороссийскими урядниками в ХУІІІ в. // Киевская старина. - 1905. - Т.ІУ. - С.41-43; 10. Прошение малороссийского шляхетства... // Укр. іст. журн. - 1993. - №7-8. - С.90-98; №9. - С.90-91; 11. Васильчиков А. Семейство Разумовских. - Спб., 1880. - Т.1. - С.314; 12. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760 - 1830. - К., 1996. - С.89; 13. Владимирский-Буданов М. Акты по управлению

Малороссиєю Гр. П.А.Румянцева за 1767 г. // ЧИОНЛ. - 1891. - Т.5. - 4.3. -С.121-126; 14.Прошение малороссийского шляхетства... // Укр. іст. журн. -1993. - №9. - С.93; 15.Права, по которым судится малороссийский народ. - К., 1879. -С.44, 46; 16.Прошение малороссийского шляхетства... // Укр. іст. журн. -1993. - №7-8. - С.95; 17.Речь "О поправлении состояния" Малороссии //Киевская старина. - 1882. - Т.IV. - С.122; 18.Ведомость о малороссийской генеральной старшине... // Киевская старина. - 1883. - Т.VI. - С.382-386; 19. Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права. - К., 1926. - Вип.2. - С.172-175; 20. Речь "О поправлении состояния" Малороссии // Киевская старина. - 1882. - Т.IV. - С.120-121.

М.Ф.Лихогляд

ПРОНИКНЕННЯ ТОВАРНО-ГРОШОВИХ ВІДНОСИН У СЕЛЯНСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ТА СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД РОЗКЛАДУ ФЕОДАЛІЗМУ І ГЕНЕЗИСУ ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА /друга половина ХУІІІ ст./

Розклад феодального та генезис капіталістичного господарства відбувалися в країнах Західної Європи в умовах зміцнення централізованих держав і утвердження абсолютизму. Українські ж землі Лівобережної та Слобідської частини в названий період остаточно втратили автономію Української Гетьманської держави в складі Російської імперії. Тут було ліквідовано козацьке самоврядування Слобідської України, утворено Слобідсько-Українську губернію /1765 р./, а з 1780 р.-Харківське намісництво. На землях Запорозької Січі утворено Новоросійську губернію /1764 р./. В 1775 р. Запорозьку Січ було зруйновано. Внаслідок російсько-турецьких війн /1768-1774, 1789-1791 рр./ Південне Причорномор'я і Крим були приєднані до Російської держави. Лівобережна Україна в 1783 р. була поділена на намісництва - Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське. На українських землях поширилися загальноросійські порядки.¹

Для розвитку аграрних відносин у другій половині ХУІІІ ст. визначальним були зростання і зміцнення земельної власності православних монастирів, української шляхти і козацької старшини, їх боротьба за права і привілеї російського дворянства на землю і працю селянства. Втрачаючи політичні права у сфері автономії, старшина і шляхта намагалися забезпечити економічну незалежність і зосередити увагу на нагромадженні земельних володінь і організації господарства.

Землеволодіння селян існувало в трьох формах: особисте, общинне, сярбинне. Зростання земельної власності старшин та монастирів призвело до обезземелення селян, а також обмеження і заборони свободи переходу. Згідно з царським указом від травня 1783 р. на Лівобережжі та Слобожанщині було остаточно встановлено кріпацтво.²

Зрушення в аграрному секторі українських земель, що відбулися в другій половині ХУІІІ ст., пов'язані з формуванням та розвитком всеросійського ринку, спонукали і селян по-новому, по-підприємницьки організувати роботу своїх господарств.

Дрібне селянське господарство, порівнюючи з поміщицьким, знаходилося в жалюгідному становищі. Про тваринницькі заводи, підприємства для переробки сільськогосподарської сировини переважаюча частина селян не могла й думати. У їх господарствах, в умовах розкладу феодально-кріпосницької системи,

розвивалося дрібне селянське кустарне виробництво та окремі промисли. Основним заняттям селян Лівобережної України залишилося землеробство. Зерно вирощувалося як для власних потреб, так і на ринок. Частина товарного хліба перекурювалась на горілку, йшла на солод для пивоварень та на фураж. Кількість зібраного хліба визначала заможність селянина.

Найрозвиненіші хліборобські райони в другій половині ХУІІІ ст. розміщувалися в південній частині Лівобережної України - Полтавщині, Київщині, Чернігівщині. У кінці ХУІІІ ст. тільки на Полтавщині щорічно намолочувалося близько 4 млн. четвертей хліба, з них 150.000 четвертей /3,8 %/ перекурювалося на горілку. Відчуваючи постійну потребу в грошах, селяни, зразу ж після жнив, продавали скупникам хліб по низькій ціні, а потім весною вдвічі переплачували за нього. Про це красномовно розповідають ціни на зерно, зареєстровані в 1795 р. в різних лівобережних містах. Так, у м.Острі у листопаді місяці четверть жита коштувала 2 крб. 80 коп., а в червні - 4 крб. 40 коп., у м.Гоголів - відповідно - 2 крб. 40 коп. і 5 крб., у м.Переяславі - 2 крб. і 4 крб., у м.Лубнах - 1 крб.20 коп і 3 крб. 90 коп.³ Як видно з цих даних, восени, після обмолоту, хліб мав у два, а в деяких містах у три рази меншу ціну ніж весною, коли селянські запаси вичерпувалися. Архівні матеріали переконливо стверджують, що протягом досліджуваного періоду, весною жито, гречка, ячмінь, просо, пшона, овес - основні продукти селянського споживання - мали набагато вищу ціну ніж восени.

На селянських наділах, крім хліба, населення вирощувало тютюн, льон, коноплі. Джерела дають підставу стверджувати, що в другій половині ХУІІІ ст. поміщики і селяни збирали багато тютюну для продажу. Так, в 1763 р. тільки через сухопутні митниці вивезено з Лівобережної України за кордон 48.108 пудів тютюну. Як видно з документів Роменської тютюнової контори, нею закуплено в 1765 р. в козака Хмелівської сотні А.Мусієнка 6,5 пудів, селян: І.Ренети - 9 пудів, І.Миргородського - 10 пудів тютюну.

Козаки, селяни продавали тютюн на ярмарках, торгах, базарах безпосередньо споживачам та скупникам. Скупники роз'їжджали по селах Полтавщини, Чернігівщини, довідувалися через своїх агентів про урожайність тютюну, вивчали потреби населення і в найскрутніший для селянина час скуповували за мізерну ціну ще не зібрану з поля сировину, розорюючи землероба. Домовляючись між собою, скупники регулювали ціни на ринку на сільськогосподарські прибутки, завдавали великої шкоди виробнику.

Ґрунти Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництва були більш придатними для вирощення льону і конопель. Частина прядива використовувалася для потреб селянської родини, решта продавалася. В Стародубському, Погарському, Новгород-Сіверському та Новоміському повітах Новгород-Сіверського намісництва майже кожне селянське господарство вирощувало льон і коноплі на продаж. Скупники слобод Климової щорічно продавали по 500 і більше берковців прядива, а слободи Зибної - 8 тисяч відер олії. За далеко не повними даними, в Глухівському, Сосницькому, Стародубському і Конотопському повітах Новгород-Сіверського намісництва у 1788 р. намолочено 10.675 четвертей конопляного сім'я, в Стародубському повіті в 1792 р. вродило 5.935 кіп конопель. Селяни с.Шумилівки, Новоміського повіту збирали на своїх наділах пересічно по 750 пудів прядива на рік, а с.Посудичі Погарського повіту від продажу льону і конопель мали 500 крб. доходу.⁴ У деяких селах північних повітів Лівобережної

України селяни ткали із прядива рядна, рушники, килими, скатерті, полотно, в'язали постолі, неводи, ятери і цим промишляли на внутрішньому ринку. Таким чином, селянин, вирощуючи льон і коноплі, ставав ремісником, переробляв спільно з членами своєї сім'ї на вироби сировину, а потім продавав їх на місцевих ярмарках або скупникам.

Вирощення конопель і льону створювало сировинну базу для виробництва олії, що мала промислове значення і споживалася значною частиною сільського населення, як продукт харчування. Багато олії поступало на продаж. У Новоград-Сіверському намісництві, наприклад, щорічно реалізувалося на ярмарках понад 20 тисяч відер олії. Багато її вивозилося за кордон. Добрянський купець Головльов, наприклад, у 1794 р. вивіз у Кенігсберг через Поліську митницю 122 бочки олії. Таких прикладів у архівних матеріалах вдосталь.

Проникнення грошових відносин у селянське господарство тісно перепліталось з появою товарного огородинства. У приміських селах селяни все більше вирощували на продаж цибулю, часник, капусту, буряки, хміль тощо. На внутрішній ринок потрапляли яблука, груші, сливи, вишні. Від реалізації фруктів населення Зіньківського повіту, за підрахунками Шафонського, мало чистого прибутку 200 крб. на рік. Проте огородинство, садівництво, бджільництво, шовківництво розвивалися в другій половині ХУІІІ ст. на Лівобережжі все ж дуже повільно. Це пояснюється насамперед тим, що в умовах феодално-кріпосницького ладу селянство, позбавлене землі, не мало змоги заводити у своєму господарстві товарні підприємства для переробки сільськогосподарської сировини, як це мало місце в поміщицьких маєтках. Селянин змушений був засівати свій наділ у першу чергу хлібом, без якого не зміг би існувати, а потім на решті ґрунту вирощував технічні культури і реалізував їх на ринку. У зв'язку з цим внутрішній ринок Росії міг поглинути всю сільськогосподарську сировину, що поступала на нього із поміщицьких маєтків і селянських господарств. Мало прибутків давало селянському господарству і тваринництво, яке зберігало ще більше, ніж землеробство натуральний характер.

На Лівобережній Україні у другій половині ХУІІІ ст. розвивалася домашня промисловість і ремесло, стаючи доповненням селянського господарства. Певна частина сільського населення, не пориваючи зв'язків із землеробством, займалася вичинкою шкіри, виробленням взуття, полотна, домашнього сукна, ковальською та іншою роботою. За даними Шафонського та опису Новгород-Сіверського намісництва, у 80-х рр. ХУІІІ ст. на Чернігово-Сіверщині налічувалося 2983 ремісників, серед них шевці, кравці, і ткачі становили майже 80 %, їх вироби користувалися попитом як на внутрішньому, так зовнішньому ринку.⁵

По всій Україні розвивалося гончарство. Гончарі постачали місцевий ринок глиняним посудом, іграшками, кахелем. У районах Полісся та лісостепу України в другій половині ХУІІІ ст. поширеним був деревообробний промисел. Тесляри, столяри, колісники виготовляли найрізноманітніші вироби: дерев'яний посуд, хомути, колеса, вози, сани, заготовляли будівельний матеріал, добували поташ, дерев'яне вугілля, дьоготь, живицю тощо. У Погарському повіті селяни с.Вінторовка зовсім не займалися хліборобством, "по неимению здесь пашенной земли, а содержание ж свое й прибыль имеют от бондарного ремесла... Делаемые ими сосуды продают в Серединой Буде и Янполе".⁶ Ложки, дерев'яні гребені, гребінки, веретена виробляли селяни Кисілівської, Топольської, Менівської сотні, а

респта, сита, рами - орликівські кріпаки графа К.Розумовського тощо.

Крім ремесла, в селянському господарстві Лівобережної України певну роль відігравали домашні промисли: чумакування, візникування, прасольський промисел. В умовах феодально-кріпосницької системи, якій властиве бездоріжжя, рутинна техніка, порівняно незначний місцевий товарооборот, промисли сприяли розвиткові торгівлі.

Чумакування було поширене на всій території України. Чумаки привозили з Криму сіль, з Дону рибу і продавали на ярмарках, базарах України і Росії. Крім того вони торгували бакалійними товарами, фініками, ізюмом, маслинами, горіхами, прованською олією, помаранчами, а також промисловими виробами - сукном, килимами, бавовняними тканинами, шовком, зброєю, сідлами тощо. Проте не кожен селянин мав змогу пуститися у чумацькі мандри. Для цього потрібно було мати свободу, якої кріпак ніколи не мав, гроші, дві-три пари волів, спеціально обладнаного воза /мажу/, дорожній одяг, продукти харчування, фураж. Отже, чумакування було під силу заможним селянам і козакам, які нерідко користувалися найманою робочою силою. Чумаки привозили на Україну не тільки сіль, але й багато риби з Дону. Тільки в 1785 р. селяни І.Стрейбенко, Н.Симоненко, Р.Бойчук, Я.Ред, П.Гоєнко завезли 970 пудів в'яленої чохоні, сьомги, донської тарані.⁷ На Дону, пише Є.Са-вельєв, риби вилловлювалося в другій половині XVIII ст. "бесчисленное множество, в особенности тарани, которую чумаки вывозили в Малороссию и Польшу. Цены на эту рыбу стоят низкие, иногда продавали за 10 копеек 1000 штук, не считая на глазомер". Відвідуючи донські станиці, ярмарки на території Брянщини, Орловщини, Курська, Білгородщини, Могильова тощо, чумаки сприяли розширенню економічних зв'язків між Росією, Україною та Білорусією.

Прасоли, вихідці із селян, козаків, міщан, скуповували у населення сільськогосподарські товари - щетину, пір'я, ганчірки, клоччя, кінську гриву, хвости та іншу сировину, не потрібну для селянського господарства, але цінну для промисловості, і перепродували скупникам. Шляхом спекулятивних махінацій і обману окремі прасоли нагромаджували великі суми грошей, викуплялися з кріпацтва і ставали купцями, продовжуючи промишляти старим заняттям, використовуючи працю наймитів з числа розорених прасолів. Заможні прасоли експлуатували коробейників, за мізерну плату примушували їх розносити по селах галантерейні товари і обмінювати на сільськогосподарську сировину. Прасольський промисел в часи феодально-кріпосницької системи мав позитивне значення для розвитку торгівлі, сприяв втягненню у товарно-грошові відносини населення найвіддаленіших районів Лівобережжя, зміцнював економічні зв'язки Росії, України та Білорусії, зближував сільськогосподарські райони з промисловими.

В умовах відсутності залізниць, добрих ґрунтових і шосейних шляхів та слабо розвиненого водного транспорту в Росії розвивався візницький промисел. На Україні візникуванням займалися селяни, козаки, міщани, які мали своє тягло та візницький інвентар. Візникування приносило, без сумніву, найбільший прибуток заможним візникам, які мали більше коней або волів і могли підняти якнайбільше вантажів. Як видно з договору, підписаного між Г.Ботвинкою і візниками, окремі з них мали по 3-5 возів. Так, С.Дорошенко навантажив на свої вози 400 пудів, П.Газенко - 200, І.Пилипенко, М.Науменко, Я.Ворона, Д.Таценко - по 160 пудів

кожен. Отже і тут, як і серед чумаків, використовувалася праця наймитів.

До інших селянських промислів можна віднести рибальство, мисливство, звіроловство. Однак самостійного значення вони не мали. Рибальством та мисливством займалося мало селян, причому, цей промисел носив побічний характер.

Проникнення товарно-грошових відносин у селянське господарство прискорювало розшарування селян, поглиблення майнової нерівності, виділення глитаїв, які експлуатували найману працю, розширюючи і пристосовуючи свої господарства до потреб внутрішнього ринку. Розшарування селян у другій половині ХУШ ст. охопило на Лівобережній Україні всі стани сільського населення і швидше проходило там, де дрібний власник більше користувався самостійністю. Найбільше розшарування торкнулося юридично вільних груп населення - козаків і державних селян, які мали можливість без перешкод закладати, продавати, купувати ґрунти, займатися торгівлею та промислами, найматися на роботу тощо. Розклад селянства створював два нові типи сільського населення - сільську буржуазію, або заможне селянство, і сільський пролетаріат.

Проникнення товарно-грошових відносин у натуральне селянське господарство руйнувало його старий патріархальний уклад. Селянські господарства України в умовах всеросійського ринку поступово пристосовувалися до його потреб, постачали ярмарки, торги, базари землеробськими та ремісничими товарами. Із них на продаж надходило зерно, тютюн, прядиво, худоба, олія тощо. Частина селян, зайнята промислами, відходила від землеробства, перетворювалася в ремісників або сільський пролетаріат. Ремісничі вироби - полотно, килими, дерев'яний посуд, бочки, діжки, чоботи, юхта знаходили збут на внутрішньому російському ринку. В російських та українських містах, Новоросії, на Дону зростав попит на вільнонайману робочу силу, отже, розорене селянство мало змогу, правда за безцінь, пропонувати свої руки. Розклад селянства, таким чином, сприяв розширенню внутрішнього ринку, на якому товаром виступали не лише сільськогосподарські продукти та промислові товари, але й робоча сила, необхідна для розвитку промислового капіталізму.

Українське селянство, перебуваючи в економічній залежності від землевласників, переобтяжувалося повинностями, податками. Для розрахунків із поміщиком та феодално-кріпосницькою державою потрібні були гроші, щоб дістати їх, селянин так чи інакше зв'язувався з ринком. На мізерному наділі він не мав змоги розвивати торгове землеробство, будувати промислові підприємства, тому часто виносив на ярмарок конче потрібний хліб, відірваний від сім'ї, займався ремеслом, промислами тощо. Неозорі простори Росії давали змогу російському, українському, білоруському та іншим селянам, на відміну від кріпосницьких держав Західної Європи, більш раціонально використовувати себе в товарному виробництві, знаходити певні можливості для своєї діяльності. Мабуть, саме тому торгівля в Росії набула більш широкого розмаху, ніж в сусідніх з нею країнах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Україна і світ: Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до ставлення індустріального суспільства.-К., 1994.-С.107; Струкевич О.К. Україна - Гетьманщина та Російська імперія протягом 50-80 рр. ХУШ ст.-К.,1996.-С.74-79; 2. Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине ХУШ в.-К., 1988.-С.14-28; 3. Центральний

державний історичний архів України /Далі - ЦДІА України/.-Ф.193.-Оп.2.-Спр.2510.-Арк.64-70; 4. Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779-1781 /сост.П.Федоренко/.-К.,1931.-С.109- 279; 5. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание.-К.,1851.-С.322-323; 6. Опис Новгород-Сіверського намісництва. Вказана праця.-С.154; 7. ЦДІА України.-Ф.118.-Оп.3.-Спр.104.-Арк.33-34, 59-64.

В.С. Мазурик

АГРАРНО-СЕЛЯНСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

Інтеграційні процеси в сучасній Європі зумовлюють дослідницький інтерес до вивчення політичних, економічних і культурологічних аспектів єдності різних регіонів нашого континенту в історичній ретроспективі. Одним з таких регіонів є Східна Європа, “землі на схід від Ельби”, які попри значні етнічні та історико-традиційні розбіжності являють собою надзвичайно зручний об’єкт для реконструкції різноманітних явищ і процесів, що відбувались на цих теренах, та їх функціональної інтерпретації. В цьому випадку йдеться про існування на вказаній території інституту кріпосного права, яке досягло тут свого найвищого рівня в середині XVIII століття, та спроб його корекції з боку органів державної влади східноєвропейських країн.

Поняття “другого видання кріпосництва” не є новим в історичній літературі. Воно виникло в результаті зіставлення форм кріпосної залежності селянства, що склались в державах Східної Європи протягом XVII-XIX століть, де, на відміну від західноєвропейського регіону, господарською домінантою продовжувало залишатись поміщицьке господарство. У цих країнах, як стверджують деякі сучасні дослідники, “кріпосне право було високоінтегрованою соціальною системою, точною, хоч і хисткою рівновагою економічних, політичних і демографічних сил”.¹ У другій половині XVIII століття під впливом розвитку індустріального суспільства “хисткість” кріпосного права на сході Європи стала явною. В таких умовах вирішення аграрно-селянського питання шляхом державного регулювання принципів відносин “дворянин-селянин” набуло всіх ознак імперативу. Розглянемо названу тезу на прикладі відповідного законодавства Речі Посполитої, Австрійської імперії, Пруссії та української Гетьманщини, яка входила до складу Російської імперії.

Інститут кріпосного права Речі Посполитої брав свій початок у XVI ст. і до середини століття Просвітництва не зазнав значних модифікацій. Це було природно для держави, яка після закінчення Північної війни знаходилась у стадії перманентної анархії і при цьому намагалась всіляко забезпечити привілеї магнатсько-шляхетській верстві.² Слабка королівська влада в усьому потурала власному дворянству, тож його економічне панування цілком і повністю було визнано законом. Королівські укази та сеймові постанови першої половини XVIII ст., практично не впливаючи на стан селянського питання, ставили за основну мету недопущення “хлопських” втеч та виступів. Така пряmolінійна тактика виявилась недійовою на теренах Правобережної України, яка в той час входила до складу Речі Посполитої. Після Руїни значна частина Правобережжя була позбавлена населення; для заохочення селян-переселенців місцевим магнатам довелось

створювати пільгові умови, надаючи їм право проживання у т.з. слободах. Щоправда, привілеї діяли лише протягом 15-20 років, а далі становище жителів слобід нічим не відрізнялось від умов життя селян магнатських фільварків. У польському кріпосному праві основна увага зверталась на особисту залежність селянина, а не прикріплення його до землі.³

Ситуація змінилась в середині 60-х років XVIII ст. Вже на коронаційному сеймі короля Ст. Понятовського (1764 р.) було висловлене прагнення зреформувати відносини в селянському питанні. У лютому 1768 року між Польщею і Росією був підписаний договір, окремий акт якого перераховував "кардинальні права" Речі Посполитої. Відповідно до названих "Прав", шляхті заборонялось страчувати власних селян, чим до певної міри обмежувалась її вотчинна юрисдикція.⁴ Рішучіших кроків у цьому напрямку "кардинальні права"/маніфест польського консерватизму/- зробити були не в силі. В 70-80-х роках селянське питання постійно обговорювалось у сеймі. В цей час на розгляд депутатів були подані відповідні проекти урядовців А.Сулковського та М.Понинського; новий кодекс законів А. Замойського (не прийнятий сеймом) повинен був захищати життя і майно селян; палкими прихильниками особистої свободи залежних верств виступили Г.Коллонтай та С.Сташиц. Питання про взаємовідношення селян та їх власників знайшло своє відображення у Конституції 3 травня 1791 року. У цьому документі держава гарантувала "селянському люду" захист "права та уряду", що для Польщі було небаченим явищем – вперше влада втручалась у стосунки пана і його підданого.⁵ Польське державне законодавство з селянського питання припинилось після другого поділу Речі Посполитої у 1793 р.

Відокремлене становище у цьому переліку законодавчих актів посідає Поланецький універсал Т.Костюшка, виданий 7 травня 1794 р. Названий документ лідера польського повстання надав селянам особисту свободу без всяких застережень, залишивши при цьому панщинну систему майже в ідентичному вигляді. Відробіткова рента скорочувалась з 5-6 до 3-4 днів на тиждень; селяни, які брали участь у повстанні, на його період звільнялись від виконання панщинних зобов'язань.⁶ При всій своїй непослідовності саме Поланецький універсал став найвищим досягненням польського законодавства XVIII ст. у галузі селянського питання.

Вихідною точкою для постанов із аграрно-селянського питання в Австрійській імперії стали закони (хрисови) молдавських господарів Костянтина Маврокордато та Григорія-Олександра Гіки. Закон Маврокордато 1749 р. відміняв особисту залежність царан (молдавських селян), яка замінялась їх прикріпленням до місця виконання державних повинностей. Особливе значення мав другий хрисов, що побачив світ 1 січня 1766 р. Закон господаря Гіки запроваджував на території Молдавського князівства інвентарну систему, при якій панщина не повинна була перевищувати 12 днів на рік, а грошова рента відмінялась. Проте в інтересах землевласників була встановлена норма трудового панщинного дня, внаслідок чого кількість таких днів неминуче збільшувалась. Іншими словами, інвентарна система на молдавських землях поєднувалась з урочною.⁷ Закони Маврокордато та Гіки поширювались також на Північну Буковину, яка в той час була складовою частиною Молдавії.

Використавши молдавський досвід, австрійська імператриця Марія Терезія в 1767 році розпочала т.з. урбаріальну реформу. За декілька років до того вона

спробувала провести низку законопроектів із селянського питання через державні збори, проте зламати дворянський консерватизм імператриці не вдалось. Урбаріальна панщинна система, патент про яку був виданий у січні 1767 року, забороняла приєднання селянського наділу до доменальної землі; сама відробіткова рента обмежувалась 1-2 днями на тиждень. Крім того, були чітко встановлені розміри всіх селянських повинностей і визначені умови селянського переходу. Лише в екстраординарних випадках за рішенням суду власник мав змогу зігнати селянина з землі. До речі, закон 1767 р. значно звузив також сферу діяльності феодального суду.⁸ Урбаріальна реформа Марії Терезії здійснювалась до 1774 року; її основне значення полягає у спробі регламентації відносин землевласників і кріпосних та частковому обмеженні феодальної експлуатації на території Австрійської імперії.

Після першого поділу Речі Посполитої до складу імперії Габсбургів увійшли землі Західної України, які отримали назву “Королівства Галичини і Лодомерії”. Вже на початку 70-х років XVIII століття на цих теренах було видано декілька указів, що мали безпосереднє відношення до розвитку селянського питання. 22 грудня 1772 року австрійський уряд опублікував патент про інвентарі, згідно з яким визначалась сума податків галицьких землевласників. В лютому 1774 року всі власники землі повинні були вказати (фасіювати) свої доходи для визначення рустикального податку, що запроваджувався у квітні 1775 р. 3 червня 1775 року був опублікований патент Марії Терезії, присвячений проблемі взаємовідносин селян та їх власників, що в цілому носив декларативний характер. У цьому документі імператриця закликала панів “поводитись з підданими полюдськи і не вимагати більшого, ніж вказано в інвентарях”.⁹ Названі акти готували підгрунття для відміни особистої залежності селян на землях Галичини, що було зроблено Йосифом II у листопаді 1781 р. (в цьому ж році спеціальний патент ліквідував особисту залежність селян Чехії, Моравії та Сілезії, у 1785 році - Угорщини та Закарпаття). Наступні кроки у реалізації положень селянської реформи були здійснені протягом 1786 року. 16 червня вийшла урядова постанова про постійну “триденну панщину”, яка чітко регламентувала питання поземельних відносин в Галичині. Згідно з цією реформою визначалась тривалість робочого панщинного дня (12 годин літом і 8 - зимою), заборонялось ділити день відробіткової ренти на частини і остаточно скасовувались уроки. Тим самим нівелювались положення урбаріального законодавства Марії Терезії, що стало безсумнівним кроком вперед у розвитку аграрно-селянського питання. Якщо додати до цього право підданих скаржитись на своїх власників, яке вони одержали у серпні 1786 р., та запровадження для селян безплатних судів, стане зрозумілим, що найвідоміший антикріпосницький акт Йосифа II виник не на порожньому місці. 10 лютого 1789 року побачив світ імператорський патент, який визначив суть селянської реформи на території Австрійської імперії у XVIII столітті: цим документом відмінялась відробіткова рента для всіх залежних землеробів, що сплачували більше двох ринських ґрунтового податку; чинш залишився єдиним видом повинностей і дорівнював 17% кадастрових доходів селянина.¹⁰ Сплативши 13% власнику, відтепер селянин одержував права на 70% виробленого продукту. Реалізація патента Йосифа II 1789 року в життя завдала б інституту кріпосного права на імперських землях нищівного удару. Проте цього якраз і не трапилось: після смерті імператора його наступник Леопольд II в квітні 1790 р. відмінив дію

радикального закону. Патент про триденну панщину залишався в силі, однак він практично ніколи не виконувався.

В Пруссії кріпосницький стан означав залежність селянина від власника в особистому і поземельному відношеннях. Тут розрізнялось суворе і помірне кріпосництво. Патентами 1719-1723 років перше з них було ліквідоване, а помірне або пом'якшене кріпосне право проіснувало без особливих змін до середини 60-х років XVIII ст., коли селянське законодавство Пруссії знову помітно активізувалось. Визначальним у цьому плані слід вважати указ Фрідріха II, прийнятий у 1764 році, який забороняв поміщикам приєднувати селянські наділи до фільваркових земель. Політика пруської влади прагнула не допустити обезземелення селянства в таких масштабах, як це відбувалось у сусідніх землях (наприклад, Мекленбурзі).¹¹ На початку 70-х років в королівстві організувались урбаріальні комісії, які повинні були протягом року скласти акти про взаємні зобов'язання поміщиків та їх підданих. В 1784 році за спеціальним королівським розпорядженням здійснювалась ревізія інвентарів, а інструкція від 3 травня 1786 року передбачала зниження тижневої панщини на 2 дні у випадках, коли зацікавлені сторони не могли домовитись про її розмір.¹² Останній документ слід вважати концептуальним для поглядів владної верхівки Пруського королівства на селянське питання наприкінці століття.

В найвигіднішому становищі серед всього східноєвропейського селянства в середині віку Просвітництва знаходились посполиті Лівобережної України (Гетьманщини). Внаслідок Визвольної війни XVII століття на цих теренах було ліквідоване велике магнатське господарство, де-юре кріпосного права не існувало. В указах московських правителів щодо ревізій у великоросійських губерніях вираз "людина малоросійського народу" сприймалось за синонім вільної людини. Недарма жителів Гетьманщини, які переселялись на територію Московії, заборонялось записувати "в оклад" за поміщиками.¹³ Проте вже з самого початку XVIII століття на Гетьманщину починається безпрецедентний тиск з боку російських правлячих кіл, підгриманий місцевою адміністрацією. З цього приводу Л.Окиншевич з гіркотою стверджував, що саме "хід внутрішнього життя України призвів до падіння тих початків чисто демократичного устрою, що їх було висунула велика революція 1648-1654 років".¹⁴ 29 травня 1738 року Сенат видав постанову про заборону поміщикам великоросійських губерній приймати посполитих і козаків-вихідців із Слобідської України. Генеральна військова канцелярія своїм указом від 20 червня 1739 р. самовільно розповсюдила названу постанову на територію Лівобережжя і надала їй силу загального універсалу про заборону переходів.¹⁵ Цей малозначущий факт з історії селянського питання на українських землях є однак вельми показовим - він визначив основний вектор суспільної боротьби у цій галузі: право на вільний селянський перехід.

20 квітня 1760 року гетьман К. Розумовський видав універсал ("Ордер про неперехід підданих з-під власника в інше володіння"), яким значно обмежив права посполитих. Згідно з положеннями цього документа, право власності на рухоме майно селянина, який полишав попереднє місце проживання, ставало надбанням "державця"- шляхтича; вільний перехід хоч і не заборонявся, проте значно утруднювався. Після виходу в світ універсалу посполиті змушені були одержувати від власників землі спеціальні відпускні листи. Названий указ Кирила Розумовського став останнім законодавчим актом українського уряду з

селянського питання, подальша його розробка пов'язана з діями російського імператорського престолу. У грудні 1763 р. Катерина II своїм указом підтвердила універсал українського гетьмана. В наступному році Кирило Розумовський, йдучи слідом за традицією своїх попередників, звернувся до імператриці з проханням про підтвердження "старих прав і вольностей Малоросії".¹⁶ Цей документ, квінтесенцією якого є збереження політичних прав Гетьманщини поряд з нарощуванням політичної ваги українського шляхетства, цікавий також з точки зору підходу до селянського питання. Автори "Прошення..." настійливо рекомендують остаточно скасувати селянський перехід, мотивуючи це "правами Малоросійськими" (з посиланням на Литовський статут), заборонити "на вічні часи" перехід посполитих у козаки, а також повернути всіх підданих, які "пішли незаконно", тобто без сплати пожилого згідно з універсалом 1760 року.¹⁷ Уряд Катерини не відреагував на реляцію - з політичної точки зору гетьманська адміністрація в очах петербурзьких державців не мала вже ніякого значення, а тому Розумовському просто відмовляли у праві на ініціативу.

В 1767 - 1768 роках законодавча база селянського питання розглядалась на засіданнях Комісії по складанню нового Уложення. Цей представницький орган яскраво продемонстрував прагнення різних верств українського суспільства (насамперед, шляхетства) до розширення інституту кріпосного права на територію Лівобережної та Слобідської України. Превалювання консервативних тенденцій в роботі асамблеї, посилання на традиційність правових відносин у галузі аграрно-селянського законодавства, неспроможність більшості депутатів зрозуміти реалії часу призвело до того, що Комісія сприяла законодавчому запровадженню кріпосницьких відносин на українських землях. Їх офіційне оформлення відбулось у вигляді імператорського указу 3 травня 1783 року, згідно з яким "для... вірного одержання казенних доходів в намісництвах Київському, Чернігівському, Новгород-Сіверському і для запобігання втеч кожному з поселенців залишатись на своєму місці і званні, де він в останній ревізії записаний".¹⁸ В 1796 р. дія указу поширилась на Катеринославську губернію і Таврійську область, а після другого поділу Речі Посполитої і приєднання земель Правобережної України законодавство з селянського питання було повністю уніфіковане.

Серед державних актів Російської імперії, що визначали в кінці XVIII століття суть аграрно-селянських відносин, особливе місце посідає маніфест Павла I, відомий як "указ про триденну панщину". На нашу думку, значення даного маніфесту в історіографії радянських часів штучно принижувалось. Стверджувалось, зокрема, що він носив декларативний характер, був непослідовний за своєю суттю тощо. Насправді "указ про триденну панщину" являв собою жорстко регламентативний документ, що чітко визначав права і обов'язки всіх зацікавлених сторін в процесі реалізації відробіткової ренти. Маніфест проголошував пропорційність панщинних робіт ("шість робочих днів на тиждень розподілялись порівну: три - на господарстві поміщика, три - на власні потреби"), забороняв будь-який примус у вихідні і святкові дні і визначив механізми контролю за станом справ у кріпосницькому селі.¹⁹ Про роль цього указу в історії розвитку селянського питання свідчить той факт, що на нього посилались реформатори Редакційних комісій кінця 50-х років XIX ст., працюючи над основними постулатами "Уложення 19 лютого".

Для еволюції селянського законодавства Російської імперії другої половини XVIII ст. характерні постанови про надання дозволу кріпосним подавати скарги в усі судові інстанції. Сенатський указ від 27 листопада 1796 р. визначив умови, при яких селяни, які “шукали свободу”, могли звертатись з апеляційними проханнями та реляціями, а постанова 22 червня 1799 року в зв'язку з цим регламентувала повноваження губернських прокурорів.²⁰ Ці закони набувають ще більшого значення на тлі катерининського уложення 1767 року, що визначало для селянина покарання за подану скаргу у вигляді заслання до Сибіру. В цілому, законодавство з селянського питання на українському Лівобережжі було тісно пов'язане з політичними реаліями того часу і зростаючим прагненням російської еліти повністю підпорядкувати колишню Гетьманщину інтересам петербурзьких правителів. Після приєднання до Росії земель Правобережної України аналогічна політика стала проводитись і там.

Закони, постанови та укази з аграрно-селянського питання, що приймалися у східноєвропейських державах в другій половині XVIII ст., при всій своїй несхожості і численних модифікаціях були направлені на збереження існуючих порядків та недопущення соціальних виступів залежних верств населення. Розглядаючи та аналізуючи ці документи, дослідник повинен враховувати структурні особливості державного ладу тієї чи іншої країни, значимість в ній різноманітних аспектів соціального контролю та норми культури всього суспільства. Більшість країн, селянське законодавство яких розглядалось у даній статті, були в той період багатонаціональними імперіями (Австрія, Росія, із застереженнями Річ Посполита). В таких умовах відбувалось нівелювання юридичних норм та звичаїв, притаманних територіям, які входили до названих імперій (це стосується, зокрема, і українських земель), що не могло не позначитись на становищі кріпосницького села.

Чимало законодавчих актів, прийнятих в різний час і за різних обставин у державах східноєвропейського регіону, характеризуються аналогічними підходами до вирішення поставлених завдань. У зв'язку з цим слід назвати урбаріальне законодавство 1767-1774 рр. Марії Терезії та прусський указ Фрідріха II 1764 р., австрійську урядову постанову 1786 р. про “триденну панщину” і павлівський маніфест 1797 р. в Росії, Поланецький універсал Тадеуша Костюшко і патент 1789 р., виданий імператором Австрії Йосифом II. Це свідчить про спільність багатьох аспектів аграрно-селянської справи у країнах “на схід від Ельби” та творчий досвід сусідів, який використовувався правителями цих країн. Проте названий аспект не заперечує паліативного характеру східноєвропейського законодавства з селянського питання, яке приймалось у другій половині XVIII ст. Знищення кріпосного права стало надбанням століття наступного.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Федоров В.А. Рецензия на книгу Стивена Ли Хока “Крепостное право и социальный контроль в России” // Отечественная история. -1996. -№3. -С.182;
2. Геровский Ю.А. Польша среди европейских государств (XVI-XVIII вв.) // Вопросы истории. -1977. -№12. -С.137-138;
3. Антонович В. Про правне та економічне становище селян у XVIII в. // Розвідки про селянство на Україні- Русі в XV-XVIII вв. - Ч.1. -Львів. -1901. -С.106;
4. Rutkowski J. Ekonomiczna historia Polski. -M., 1953. -С.279-281;
5. Volumina Legum. - T. VIII. - Petersburg, 1860. -S. 35;
6. История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма. -Т.3. -М., 1986. -С.269;
7. Ostatnie lata panowania Stanislaw August. -Poznań, 1868. -S.116;
7. Лучицкий И. Крестьяне и крестьянская реформа в Восточной Австрии. // Киевская Старина. -1901. -

№3.-С.349-351; Драгнев Д.М. Сельское хозяйство феодальной Молдавии (кон.ХVII - нач.ХIХ вв.).- Кишинев, 1975.-С.252; 8.История Венгрии.- Т.1.-М.,1971.-С.468; 9.Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині.Зібрання творів у 50-и томах.-К.,1980.-Т.47.-Історичні праці (1898-1913).-С.29-33; 10.Там само.-С.39; 11.Майер В.Е. Крестьянство Германии в эпоху позднего феодализма.- М.,1985.-С.165; 12.Костюшко И.И. Прусская аграрная реформа.-М.,1989.-С.30-31; 13.Кистяковский А.Ф. Характеристика русского и польского законодательства о крепостном праве по отношению к Малороссии.//Основа.-1862.-№1.-С.5; 14.Окиншевич Л. Українське державне право.//Україна.-1927.-Кн.1-2.-С.128; 15.Гуржий А.И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в.-К.,1986.-С.112; Torke Н. Das russische Dorf. 1722-1861.- Berlin-Zurich, 1998.-S.256; 16.Василенко Н.П. Прикрепление крестьян в Малороссии.//Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем.- М., 1911.-Т.-С.123; 17.«Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году».//Киевская Старина.-1883.-Т.VI.-С.342; 18.Полное собрание законов Российской империи. Изд. Первое.-Т.ХХI, №15724; 19.Там само.-Т.ХХIV, №17909; 20.Там само.-№17583; Т.ХХV, №19011.

О.С.Петренко

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЧАТОК ПОСЕЛЕННЯ МЕНОНІТІВ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ(КОЛОНІЯ МИХАЙЛИНА НА БРАЦЛАВЩИНІ).

Початок поселенню німецьких колоністів на Правобережній Україні було зроблено 1791р., коли гр. Прот Потоцький надав групі протестантів-менонітів привілей на поселення в Самгородоцьких степах у Вінницькому повіті. Документ підписано Потоцьким у Варшаві 1 червня 1791р., а 18 червня того ж року він був підтверджений королем Станіславом-Августом. Поселенці фігурують у привілеї під іменем голендрів (голландців) – менонітів. Справа у тому, що ще в ХУІ ст. значна кількість голландців-менонітів (гол. чином з Фризії), тікаючи від релігійних переслідувань, осідали в Польщі, де їх радо приймали місцеві поміщики та королівська адміністрація, роздаючи їм землі за оплату чиншу. Найчастіше вони поселялися над р.Вартою, а також в надвіслянських низинах. Поселення голландців-менонітів часто отримували назву Голендрів. З часом до Польщі переселялися й німецькі протестанти, серед яких було немало менонітів. Автоматично на них переносилася назва "голендрів", яка вживалася уже не для означення національності, а як назва землекористувачів, що перебувають на особливому праві.¹

Привілей П.Потоцького вражає тією кількістю різних вигод, що надавалися поселенцям. Якщо порівняти їх із тогочасним надзвичайно важким і приниженим становищем кріпаків-українців, що мешкали поряд, то в діях Потоцького відчувається якась аморальність. Причому, слід зауважити, що в надавчому акті меноніти величаються всього-на-всього "працьовитими", так само, як на той час величали селян-кріпаків на території Польщі. Лише в пізніших документах (поч. ХIХ ст.) менонітів-поселенців у документах величають "учтивими" (гrecними) і навіть "панамі".

Сам надавчий привілей дуже великий. Він регламентує надзвичайно багато різноманітних аспектів у стосунках дідича та поселенців. Перш за все у ньому вказується місце поселення: "... землі, що лежать за містечком Махнівкою, які

тепер належать до Самгородка, а надалі називатимуться Михайлиною... І починаються від кута границь куманівських, що сходяться там же зі степом села Черепашинців і шляхом на Самгородок Немирівським, розташовуючись між тим же шляхом і великим струмком, їх межа тягнеться вздовж того ж шляху аж до земель орних самгородських, біля самгородських орних ґрунтів звертаючи вліво, аж до Хуторів Самгородських, понад якими йдучи аж до хутора, який тепер посідає пан Звержховський... З іншого ж боку тягнеться понад вказаний великий струмок аж до того ж хутора п.Звержховського..." На цьому місці кожній родині менонітів мало бути виділено впродовж двох років стільки землі, скільки хто зможе обробляти, однак не менше, ніж по 18 моргів, а не більше, як по три волоки холмських на родину. Кожній сім'ї на переїзд до місця поселення дарувалося по 100 зл.

Для поселення священика, на цвинтар, костел і школу Потоцький виділяв у безоплатне користування "на вічні часи" 30 моргів землі. Священику у перші два роки призначалося на утримання по 250 зл. з коштів дідача безвідплатно. На будівництво костелу призначалася безпроцентна позика на 6 років у сумі 3000 зл. На початковий засів полів Потоцький зобов'язався виділити поселенцям необхідну кількість збіжжя, яке вони мали повернути безпроцентно впродовж трьох років; також для прохарчування - по 10 корців на сім'ю, які мали бути повернуті впродовж п'яти років. На будівництво житла і господарчих будівель Потоцький зобов'язується виділити по 100 зл. безпроцентної позики на 6 років кожній сім'ї з можливістю розтягнути термін оплати до 9 років, у разі неспроможності сім'ї внести вказану суму до кінця шостого року, але уже з 6% річних. Биття каміння на мурування будинків, фундаментів, коминів кожному господареві запевнялося безкоштовно, також кожній родині на будівництво Потоцький зобов'язувався подарувати по 10 дубів з лісу Ординського і по 30 сосон з лісу Івницького, а також скло по потребі.

Чинш призначався у розмірі 3 зл. за морг на наступні 12 років. В подальшому він мав залежати від ринкової ціни 18 гарців жита. Якби в останні 6 років "12-річки" середня ціна жита на базарах Махнівки перевищувала 3 зл., то в наступні 12 років чинш мав платитися у розмірі цієї середньої суми. Нижча ж середня ціна тих же 18 гарців жита не мала значення, бо чинш все одно не міг бути меншим 3 зл. за морг. Так мало продовжуватись впродовж п'яти 12-річних циклів, тобто 60 років. По закінченні цього часу мала бути виведена середня цифра з показників п'яти "12-річок" і вона уже мала становити стабільний розмір чиншу "на вічні часи", який знову ж таки не міг бути меншим від 3 зл. за морг. Зазначу, що розмір чиншу надзвичайно низький. Місцева чиншова шляхта платила значно вищий. Наприклад, в інвентарі с.Ше-піївки того ж Махнівського повіту за 1799р. зазначено розмір чиншу, що його платили шляхтичі - 6 зл. з морга. До того ж чиншовій шляхті наділялися землі з того ж розрахунку, що й селянам, тобто їх площа не могла перевищувати і волоку. Також на шляхтичів покладалися й деякі принизливі обов'язки (возити листи за наказом поміщика, робити шарварки, чергувати на поміщицькій економії тощо).

Чинш щорічно мав виплачуватись двома ратами: на Св.Мартина (11 листопада) і 11 травня. Привілей застерігає, що крім грошового чиншу, жодних інших грошових оплат, натуральних данин і робіт дідич не може вимагати, за винятком державних податків.

У перших два роки поселенці звільняються від оплати чиншу. Дідич, попри надання вказаних земель на вічні часи менонітам, застерігає собі монополію на продаж алкогольних напоїв та користування його млинами за мірку звичайну. Поселенцям лише дозволяється варити пиво для хатньої потреби. Менонітам надається повна свобода займатися будь-якими легальними ремеслами та торгівлею, як внутрішньою, так і зовнішньою. Урядування і суд - внутрішні, з можливістю апеляції до дідича. Громада може при потребі за згодою того ж дідича навіть прогнати від себе "шкідливого" господаря. Якщо ж котрийсь господар схоче продати свою землю, то повинен заплатити дідичу за письмовий дозвіл суму, що дорівнює половині річного чиншу з тієї землі.

Поселенці ніколи не можуть бути примушені до військової служби, від якої звільняються привілеєм. Звільняються меноніти також від будь-яких данин і повинностей на користь інших конфесій (десятини, месного).

Цікавою є фраза у підтверджувальному листі короля: "працьовитих голендрів-менонітів, людей вільних, з їх дружинами, дітьми і усім майном в протекцію нашу королівську приймаємо..." Це має вказувати, що меноніти прибувають у Польщу з-за кордону.³

Привілей не наводить списку поселенців. Очевидно, на той час їх коло ще не було визначеним і привілей призначався саме для заохочення переселятися на нову осадку.

Коли саме німецькі поселенці приїхали на Михайлинські степи зараз невідомо. Гадаю, що досить швидко, бо збереглася згадка про те, що 12 жовтня (ст. ст.) 1794р. геометром Рабіцьким було знято на геометричний план осадку Михайлину, що за умовою контракту мало бути зроблено по закінченні дворічної слободи.⁴ Незадовго після описаних вище подій опікун Михайлинських поселенців, великий прихильник усіляких іноземних шукачів легкої наживи банкір граф Прот Потоцький збанкрутував разом зі своїм варшавським банком. У Махнівці російським урядом 1795р. створено спеціальну комісію по розгляду справ про борги П.Потоцького. Вона проводила описування усього майна, активів і пасивів графа. Витяг з інвентаря слободи Михайлини, зробленого 1 листопада (ст. ст.) 1795р. комісією, зазначає, що "... під селом Михайлиною знаходяться землі в садибі і оплаті чиншів загалом волок 76 моргів 28, на місце для костелу волока одна, на майдан для трактиру - моргів 20. Загалом волок 102, моргів 18." Тут же згадується двір кантора у м.Махнівці.⁵

За рішенням Махнівської комісії слободу Михайлину передано у власність одного з найбільших кредиторів П.Потоцького – генерала Яна Липського.⁶ Щойно маєток перейшов у його володіння, як меноніти порушили питання про зменшення розміру чиншу. Свою позицію мотивували недотриманням угоди Протом Потоцьким та його наступниками. Зокрема вони вказували, що П. Потоцький ліс разом з с.Ординцями продав дворянину Коморницькому, котрий одразу ж заборонив колоністам вивозити дуби. Тому дуби довелося купувати в Дашківецьких лісах і возити за 6-7 миль. Кредитори П.Потоцького також заборонили колоністам вивозити сосни з Івницького лісу й бити камінь в с.Куманівці. Не було надано грошей для будівництва храму і скла для житлового будівництва.⁷

Перевірити вищенаведене якимось іншими документами немає можливості, але гадаю, що попри деякі побільшення, скарги менонітів мали під собою

підгрунтя.

Судові зачіпки колоністів з Липським заховали в собі інвентар осади Михайлина, складений 25 квітня (ст. ст.) 1801р. У ньому подано дані про фактичне землекористування поселенців:

1.	Кароль Ведель солтис	3 волоки –	270 зл. чиншу
2.	Пьотр Ісаак	3	270
3.	Якоб Шмід старий	3	270
4.	Якоб Кейн	2	180
5.	Давид Унрух	3	270
6.	Мартин Футт	1 вол. 15м.	135
7.	По Йоганові Деккерові- Якоб Томас	3	270
8.	Домінік-Беньямін Ведель	3	270
9.	Якоб Рекланд	2	180
10.	Енджей Нахтігаль	1-15	135
11.	Пьотр Сайс	1	90
12.	Йоган Нікель	1-15	135
13.	Якоб Ведель	2-25	255
14.	Домінік Ведель	3	270
15.	Пьотр Ведель	3	270
16.	Кароль Ведель	3	270
17.	Якоб син Пьотра Ісаака	2-2	186
18.	Пьотр - другий син Пьотра Ісаака	3	270
19.	Якоб - син Якоба Шміда	2-2	186
20.	Давид Кейн - брат Якоба Кейна. Він же купив у Енджея Футта	2 1	270
21.	Енджей Кейн Він же купив у Якоба Шміда	1-15 1-15	270
22.	По Пьотрові Тенові Давид Пеннер	1-15	135
23.	Енджей Унрух - брат Давида Унруха	3	270
24.	Ертман Нікель	2	180
25.	Ежей Нікель	3	270

Загальна кількість землі становить 61 волоку і 29 моргів. Сума чиншу - 5577 зл. Імена та прізвища я навів так, як вони подані в оригіналі. Без сумніву, прізвища значно попорчені, а імена перекручені на польський взірець. Цей же документ вказує, що в 1797-99рр. слободу Михайлину покинули семеро поселенців: Йоган Буллер, Йоган Деркс, Пьотр Беккер, Йоганн Унніх, Енджей Буллер, Якоб Фрейн, г Марцим Янс⁸. По них залишилося порожнього ґрунту 15 волок.

10 вересня 1801р. частина менонітів уклали з генералом Липським угоду про скасування умови 1791р. з П.Потоцьким і про вихід їх з Михайлини. Землі

поверталися дідичу, а будинки також передавалися йому, як компенсація за несплачені чинші. Угоду підписали Якоб Томс (Томас), Якоб Кейн, Анджей Кейн, Марцин Футт, Якоб Рекланд (ін. Рецлав), Беньямін Ведель, Давид Кейн, Давид Пеннер, Енджей Унрух, Ертман Нікель, Пьотр Ісаак, Давид Унрух, Анджей Нахтігаль, Пьотр Янс (очевидно, це та ж людина, що наведена в Інвентарі за , № II під прізвищем Сайс).⁹

В січні 1802р. Я.Липський продає Михайлину Флоріану Бурчак-Абрамовичу - одному з найзаможніших магнатів Київської губернії. 13 травня 1805р. він уклав угоду з іншими менонітами, за якою продавав їм 16 волок землі, належної до Михайлини, по ціні 2250 зл.за 1 волоку. Загальна сума - 1846 голл. дукатів і 3 зл. (по курсу 19 зл. 15 гр. за дукат) була одразу ж виплачена Абрамовичу. Таким чином меноніти купили ділянку землі дідичним, тобто приватним, правом і не мали сплачувати якихось чиншів. Дідич застерігав для себе-lite право горілчаної монополії, тобто поселенці мали купувати напої не інакше, як у його шинках, і не довозити їх зі сторони. Так само він застерігав менонітам обов'язок млива збіжжя у його млинах. Поселенцям дозволялося варити пиво на свята для власних потреб. Угоду підписали; Гархард Гармс, Пйотр Гармс, Йоган Гармс, Енджей Гармс, Ісаак Гармс, Енджей Клівер, Гархард син Гармса старого, Давид Зибрант.¹⁰ Одночасно до спілки пристав Герхард Нігель, який оплатив частку Д.Зибранта, що відмовився від землі.¹¹

Таким чином, осада менонітів від того часу почала становити подвійне правове поле: частина осадників залишилися на чиншовому праві, частина ж їх були приватними власниками.

3 15 травня (ст. ст.) 1805р. заховався контракт продажу 3 волок чиншової землі Корнеліушом (Каролем) Веделем, солтисом, "...з ровами довкола, з будинком мурованим, також з прилеглими до нього конюшнею і стодолюю..." Герхардові Гармсові. Ціна маєтку - 7000 зл. (досить значна сума, якщо врахувати, що за вказану землю Гармс повинен був платити 270 зл. чиншу).¹² Таким чином, Т.Гармс опинився одразу в двох правових полях.

Досить швидко при осаді менонітів було збудовано корчму. Першу згадку про неї маємо в контракті 7 лютого (ст. ст.) 1799 р. про II оренду між адміністрацією маєтків П.Потоцького та Каролем I Петером Веделями. Річна сума контракту тоді становила 700 зл.¹³ Деяко ширші дані маємо про корчму у контракті про II дворічну оренду між Анджеєм Бурчак-Абрамовичем та Йоганом Коттелем - 12 грудня (ст. ст.) 1808 р. У ньому вказано, що предметом угоди є "...корчма Голендерська мурована з випасом 50 моргів і ставком при тому ж випасі." Річна сума угоди - 1650 зл.¹⁴

Оскільки Й.Коттель ніде не фігурує в попередніх документах, то можна припустити, що він спеціально приїхав у Михайлину для орендування корчми, за попередньою домовленістю з Абрамовичем. Ця теза підтверджується й тим, що Абрамовичі кілька разів поновлювали з Коттелем угоду про оренду корчми. Так, наприклад, він фігурує в контракті 24 березня (ст. ст.) 1821р. На той час річна сума оренди зросла уже до 1850 зл.¹⁵ Під тим же роком згадується вперше каплиця менонітів у Михайлині.¹⁶ Коли її збудовано, ближче невідомо. Цікаво, що в документах 1821р. меноніти фігурують уже з титулом "шляхетних", або панів. Які швидко метаморфози - від "працьовитих" у 1791р. - до "шляхетних" у 1821р.

21 жовтня (ст. ст.) 1828 р. меноніти укладають угоду з поміщиком

сусіднього села Лопатина Домініком Франковським про купівлю в нього 16-ти волок землі. "... від границі степу, що належить трактовій заїздній корчмі, біля казенної поштової дороги, до границі земель села Черепашинців в довжину; від поштової ж дороги за 1 ставок і греблю його до другої польової лінії, що в ширину тягнеться не беручи до уваги кількості землі під двома дорогами, що в с. Котюжинці і м. Прилуку ведуть..." за суму 4400 руб. сріблом "... вічним і спадковим правом з вільністю будувати млини та інші будівлі, завести броварні, варити і продавати пиво, але не квартами і гарнцями, а лише діжками, і купувати на свою потребу із сторонніх місць горілку і всякі напої, з застереженням не будувати винокурні й корчми..."

Контракт підписали власноручно латинськими літерами: Андреас Шмідт, Петер Гармс, Генріх Гармс, Андреас Гармс, Йоган Нікель, Генріх Нікель, Герхарт Еверт, Петер Бальцер, Арендт Кльосс, Йоган Шредер, Якоб Футт, Петер Клівер, Георг Футт, Петер Шмідт.¹⁷

Ціна землі, таким чином, у порівнянні з 1805 р. зменшилась: тут вона становить бл. 1650 зл. за волоку (1 руб. ср. = 6 зл. 20 гр). Пізніше, з проведенням залізниці Київ-Балта, у вказаному місці виникла залізнична станція Голендри, яка існує і тепер.

Цікаво, що в останньому документі, який єдиний з усіх, що тут цитувався, написаний російською, а не польською мовою, колоністи називаються "голландцями-меноністами", тобто термін беззастережно запозичено з польської і на російській він є дещо абсурдним.

1846 р. Махнівський повіт було ліквідовано й усі повітові установи перейшли до адміністративного центру новоствореного Бердичівського повіту. Саме в Бердичеві зберігаються тепер документи, на основі яких можна було б продовжити цей нарис.

Про Михайлину згадував у 1872 р. П.Чубинський. Зокрема, на той час колонія налічувала 52 двори, у яких мешкали 248 чоловік (123 - чол., 125 - жін.).¹⁸

"Словник географічний" вказує на існування в осаді елементарної школи. Вона діяла при молитовному будинку ще від перших років існування осаді.

З середини ХІХ ст. в Михайлині поселяються також і чеські колоністи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Słownik geograficzny. – W, 1882. - Т.ІІІ. - С. 99; 2.ДАВО. - Ф. 865. - Оп. І. - Спр. 50. - Арк. 688-696; 3. Там само. - Спр. І. - Арк. 13 зв.; 4. Там само. - Спр. 3. - Арк. 807-808; 5. Там само. - Спр. 46. - Арк. 20зв.-22; 6. Там само. - Спр. 50. - Арк. 775; 7. Там само. - Спр. 45. - Арк. 440-440зв.; 8. Там само. - Спр. 46. - Арк. 20зв.-22; 9. Там само. - Спр. 46. - Арк. 450зв.-452; 10. Там само. - Спр. 50. - Арк. 775-776; 11. Там само. - Спр. 50. - Арк. 652зв.-653зв.; 12. Там само. - Спр. 3. - Арк. 654-655; 13. Там само. - Спр. 46. - Арк. 20зв.-22; 14. Там само. - Спр. 22. - Арк. 156зв.-157; 15. Там само. - Спр. 26. - Арк. 434зв.; 16. Там само. - Спр. 26. - Арк. 436; 17. ДАВО. - Ф. 864. - Оп. І. - Спр. 6. - Арк. 1-3; 18. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования, собранные д.чл. П.Чубинским. - Т.УІІ, - С.Пб., 1872. - С. 298-301; 19. Słownik geograficzny. – W, 1885. - Т.УІ. - С. 295.

РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ НА ПОДІЛЛІ В 1861 - 1918 рр.

Відміна кріпосного права в Російській імперії сприяла дальшому поштовху до розвитку народної освіти в її окраїнах, в тому числі і в Подільській губернії. Одночасно із звільненням селянства редакційними комісіями з селянських справ були подані в головний комітет попередні проекти про сільські школи, і уже 28 липня 1861 р. було засновано особливий комітет для складання попереднього плану організації народних шкіл, а 18 січня 1862 р. "за особливими обставинами західних губерній"¹ Міністерство народної освіти Росії спільно з Міністерством внутрішніх справ, не чекаючи кінцевого варіанту положення про народні училища, зайнялись влаштуванням тут народних училищ. Було відпущено близько 10 тис.крб. для обладнання шкільних приміщень.²

Крім того, у Києві, в приміщенні 1-ої гімназії була заснована педагогічна школа на 40 чоловік з шестимісячним курсом підготовки вчителів народних училищ. Майбутні вчителі проходили педагогічну практику спочатку в Києво-Подільському єпархіальному училищі, а потім в спеціально відкритому народному училищі. Але після 14-місячного існування, школа взимку 1862 р. була закрита, тому що її викладачі відмовились працювати безкоштовно.³

У квітні 1863 р. інспектор казенних училищ Київського учбового округу Гулов М.А. побував у Подільській губернії з метою вибору місця для заснування шкіл. Вибір населених пунктів здійснювався за двома критеріями - "центральність" і населеність місцевості. Тому в основному вибір падав на містечка.

19 липня 1864 р. було затверджено "Положення про початкові народні училища". До початкових народних училищ було віднесено "елементарні школи всіх відомств, міські і сільські училища, утримувались за рахунок казни, товариств і приватних осіб".⁴ Керівництво школами здійснювали повітові і губернські училищні ради. А 26 травня 1869 р. було прийнято "Положення про народні училища в губерніях Київській, Подільській і Волинській".⁵

Селянські громади Поділля скористувались правами, наданими Положенням і почали енергійно вживати заходів до заснування нових шкіл, і як наслідок, уже в 1869 р. від селянських громад 7 повітів Поділля поступило 82 угоди про відкриття шкіл, але не всі вони були прийняті через те, що селяни не чітко визначили свої фінансові зобов'язання "по відношенню до матеріального боку справи".⁶

З часу видання "Положення" 1865 р. і до кінця 80-х років кількість шкіл зростає. Так, уже на Поділлі в цей час існували 13 міських двокласних училищ, 3 двокласних сільських училищ, 248 однокласних училищ і 4 єврейських початкових училища.⁷

Як свідчить статистика, більшість міністерських училищ були однокласними з нижчим рівнем викладання. Так, наприклад, в Стрижавському сільському однокласному училищі, яке було відкрите у 1872 р., працював учитель із платнею 150 крб. і 1 законоучитель, який отримував 50 крб. В училищі навчалось 78 хлопчиків і 8 дівчаток.⁸

Після звільнення селянства зростає і кількість церковних шкіл. Але незважаючи на кількісну сторону справи, освіченість населення була низькою. Про низький рівень освіченості населення на Поділлі свідчать дані перепису 1897 р.,

проаналізовані подільським істориком В.В.Малим. На Поділлі проживало 3018229 чол. /1505840 чоловіків, 1512355 жінок/. З них освіченими були 467769 чол./19,4%/, з яких 358998 чоловіків /23,8%/від загальної кількості/, 108771 жінка /15,5%/ від загальної кількості/. Диференціація освічених була такою: з вищою освітою 1648 чол. /0,4%/, з середньою спеціальною освітою 1320 чол. /0,3%/, з середньою освітою 14572 чол. /3,1%/, з початковою освітою 450016 чол /96%/.⁹

На початку ХХ ст. на Поділлі створюється окрема дирекція народних училищ, губернія ділиться на 8 районів, в яких працювали інспектори народних училищ. На Поділлі відкриваються навчальні заклади для підготовки вчителів. У 1907р. в с.Потоки Вінницького повіту була відкрита учительська семінарія, яка в 1909 р. була переведена до Вінниці.¹⁰ У 1913 р. була відкрита Кам'янець-Подільська семінарія ім.П.А.Столипіна, а в 1914 р. в Ольгополі.¹¹ В 1912 р. у Вінниці відкрився учительський інститут.

Але, незважаючи на відкриття навчальних закладів, освітній рівень був досить низьким. У 1908-1909 н.р. в початкових школах Поділля з вищою освітою був лише один учитель, переважна кількість учителів /54,9%/ лише склали іспити на звання учителя, з середньою освітою та після учительських курсів було 26,3%, і 13,8% вчителів, які не мали спеціальної освіти.

Таблиця 1
Освітній ценз учителів початкових народних училищ Поділля
/1908-1909 н.р./

Групи Шкіл	Заг-на к-сть вчителів	з вищою освітою	з середньою освітою	Закінчили уч. семінарії і пед. курси	Склали іспит на звання учителя	Не склали іспит на звання учителя
Міністерські Двокласні	166	-	45	80	41	-
Міністерські Однокласні	345	-	72	120	153	-
Всього	511	-	117	200	194	-
Церковні Двокласні	25	-	7	8	7	3
Церковні Однокласні	1797	1	259	43	988	506
Всього	1822	1	266	51	995	509
Всього по губернії	2333	1	383	251	118	509

Щодо становища вчителів, воно було складним через те, що за вчителями поліція здійснювала політичний нагляд, їм заборонялась педагогічна діяльність, якщо вони були "замечены в чем-то предосудительном". Так, вчительці Н.К.Дмитрієвій було заборонено викладання через те, що її підозрювали в належності до соціал-демократичного гуртка, при обшуку в неї було знайдено документи, за якими вона навчала дорослих робітників в дусі, протилежному існуючому в Росії державному ладу.¹²

При парадних училищах існували шкільні та учительські бібліотеки, які були підпорядковані Міністерству народної освіти. Нагляд за ними здійснювали інспектори народних училищ. Особливий контроль здійснювався за надходженням до бібліотек україномовної літератури. У 1909 р. було заборонено приймати до шкільних бібліотек книгу "Життя Тараса Шевченка". "Принять все меры у тому, чтобы означенное издание не было распространено среди учащихся, а если

получено уже и разделено учащимся, то отобрать".¹³

У двокласних училищах бібліотеки складались з двох відділів: фундаментального /учительського/ і учнівського. Бібліотеки двокласних і однокласних сільських училищ щорічно поповнювались за рахунок бюджетних коштів на 60-100 крб. і укомплектовувались засобами навчання дітей. Поступали в бібліотеки і методичні видання для вчителів.

Важливим є і питання організації навчально-виховного процесу в початкових училищах. Існуючі джерела дають можливість глибше дослідити цю проблему. Навчальний рік тривав з 1 вересня до 1 травня як у міністерських, так і в церковних училищах. Але часто цього положення не дотримувались, особливо в сільській місцевості, де діти часто були зайняті на сільсько-господарських роботах. Фактично ці рамки звужувались. Так, за даними церковно-шкільної хроніки, заняття розпочинались реально 16 вересня, а в деяких школах від 19 жовтня і закінчувались з початком весняних робіт, додавалась і кількість учнів протягом навчального року від 32 до 4 учнів. Як свідчать записи в класному журналі Шереметського однокласного народного училища, успішність дітей була досить низькою. Вчитель працював одночасно з 3 групами учнів. Спільно проводились заняття із Закону Божого, гімнастики, співу, чистописання. Із 60997 дітей, що навчались у 1896-1897 н.р. в церковних школах Подільської єпархії екзамен склали лише 47059. Очевидно це і була реальна кількість учнів. З них лише 19309 були переведені в наступні групи, а решта 23453 учнів були залишені на повторний курс в тих же групах.¹⁴

Крім навчальних занять, в школах проводились шкільні свята на честь видатних діячів літератури та мистецтва.

В питанні мови викладання з боку царського уряду проводилась шовіністична політика, спрямована на заборону української мови. Всі педагогічні заклади України мали готувати викладачів для початкових народних училищ виключно російською мовою. Демократичні верстви населення неодноразово ставили перед урядом питання про необхідність навчання в навчальних закладах українських губерній рідною мовою. Але царський уряд послідовно запроваджував насильну русифікаторську політику.

Лише після жовтневої революції, у 1917 р. Українська Центральна Рада почала здійснювати систематичну політику українізації школи. В березні 1917 р. керівництво Центральної Ради добилось від Міністерства освіти Тимчасового уряду Росії дозвіл на викладання українською мовою у початкових школах тих регіонів, де проживає українське населення. В цей же період були розроблені нові принципи освіти: обов'язковість, безплатність, наступність, які були схвалені Українським національним конгресом 6-8 квітня 1917 р. Було засновано курси перепідготовки вчителів. В нових школах вивчали курс "українознавства", створювались бібліотеки, лабораторії, започатковано випуск навчальних кінофільмів, вийшло біля 680 назв книг українською мовою, до осені 1917 р. на Україні засновано було біля 2 тис. "Просвіт".

Українізація освіти на Поділлі мала значні успіхи. Заходи Центральної Ради підтримала Подільська єпархія на першому вільному єпархіальному з'їзді православного духовенства Поділля, що відбувся 18-23 квітня 1917 р.¹⁵ При Вінницькому вчительському інституті було відкрито однорічні педагогічні курси української мови.

Таким чином, діяльністю Центральної Ради було закладено підґрунтя української школи, за яку боролися передові демократичні верстви протягом усього ХІХ ст., становище школи починає покращуватись і зміцнюватись.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Муколов Н. Народная школа в Юго-Западном крае // Образование.-1898.- № 4.-С.78; 2. Лотоцкий А. Народное образование в Подолии в его прошлом и настоящем // Образование.-1899.- № 4.-С.73; 3. Константинович М. Некоторые данные о народном образовании в Юго-Западном крае // Образование.-1899.- № 5.-С.51; 4. Константинович М. Вказана праця.-С.254; 5. Лотоцкий О. Вказана праця.-С.81; 6. Там само.-С.82; 7. Памятная книжка Киевского учебного округа. Часть П. Подольская губерния.-К.,1888.-С.215; 8. Там само.-С.25; 9. Малий В.В. Рівень освіченості населення Поділля наприкінці ХІХ ст.//Культура Поділля: історія і сучасність.-Хмельницький,1993.-С.276-277; 10. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1913/14 учебный год. Сведения на I.П.1913.-С.3-5; 11. Сесак І.В. Духовні витоки Поділля. Творчі історії краю.-Хмельницький,1994.-С.283; 12. Державний архів Вінницької області /Далі - ДАВО/.-Ф.Д.281.-Оп. 1. -Спр. 3. -Арк. 10; 13. ДАВО.-Ф.218.-Оп.2.-Спр.2.-Арк.19; 14. ДАВО.-Ф.Д.350.-Оп.1.-Спр.2.-Арк.38; 15. ДАВО.-Ф.Д.680.-Оп.1.-Спр.28.-Арк.3-5.

О.Ф.Мельничук

РЕАЛІЗАЦІЯ ВИБОРЧОГО ПРАВА В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ ЗА МІСЬКИМ ПОЛОЖЕННЯМ 1870 РОКУ

Порядок формування органів місцевого самоврядування базується на принципі виборності. Тому надзвичайно важливою умовою функціонування названих установ є ефективна виборча система. Саме вона визначає категорію виборців і значною мірою склад вибраних до органів самоуправління. Не дивно, що російське самодержавство, надаючи містам право на самоврядування, в ході проведення реформи 1870 року, значну увагу приділяло проблемі виборчого права.

Реалізувати його жителям подільських міст вдалось значно пізніше, ніж центральних губерній, оскільки при вирішенні питання про поширення міської реформи на західні губернії Російської імперії враховувались політичні чинники. Уряд насторожувала значна кількість поляків та євреїв відносно російського населення в містах Південно-Західного краю, які «завдяки своїй згуртованості, політичним традиціям утворюють силу, яка протидіє всім заходам уряду в краї»¹, тобто тут зберігали силу пропольські настрої. До того ж того, влада пам'ятала польське повстання 1863 року, тому боялася надати міському населенню самостійності у вирішенні ряду питань. Уряд був переконаний, що отримавши право на самоврядування, населення міст, де домінували поляки та євреї, використає його для політичних цілей.

Вибори до органів міського самоуправління проходили поступово. В першу чергу вони відбулися в губернському місті - Кам'янці-Подільському (червень 1878р.). Наступним містом, яке отримало нове Міське положення стала Балта (серпень 1878 р.). Вибори до органів міського самоуправління Вінниці, Могилева, Проскурова були проведені лише в лютому 1880 р. В серпні отримало самоврядування заштатне місто Бар. Восени 1880 року відбулось реформування

органів міського самоуправління в містах - Летичеві, Літині, Брацлаві, Гайсині, позаштатному місті Хмільнику. В грудні 1880 року - в Ольгополі, в Новій та Старій Ушиці. В інших містах вибори проходили протягом наступних двох років.² Зауважимо, що вже в 1892 році уряд провів міську контрреформу, ввівши в дію нове Міське положення. Отже, в цьому регіоні міська реформа майже збігалася з контрреформою.

Основним досягненням реформи 1870р. була ліквідація станового принципу формування органів міського самоврядування. На зміну прийшов буржуазний принцип майнового представництва.

Виборчим правом наділялись «міські обивателі» незалежно від станової приналежності, які були російськими підданими, мали відповідний віковий та майновий ценз, в окремих випадках ценз осілості.

Суб'єктами виборчого права були не лише фізичні, але й юридичні особи - установи, компанії, товариства, церкви, монастирі, які володіли в місті нерухомістю, оплачували на його користь збір. Юридичні особи висували одного кандидата в гласні.

Новий закон був прогресивніший, в порівнянні з дореформеним, але недемократичність його проявлялася в позбавленні виборчого права тих осіб, які не сплачували податку з нерухомості чи з промислового, або торгового закладу по купецькому посвідченню «на користь міста». Умова майнового представництва була найбільш відчутною для великих міст, значна маса населення яких не мала нерухомості - студентство, робітники або інтелігенція, яка не займалася торгово-промисловою діяльністю. Його наслідки не так позначались в повітових містах, де переважна більшість мешканців мала власні будиночки, землю.

Встановлення майнового цензу було не тільки недемократичним, але й проведеним непослідовно. Адже, виборчі права отримали малочисельні платники податків. Виборчих прав були позбавлені особи, які сплачували непрямі податки і навіть платники деяких прямих податків (лікарського, адресного). На думку дослідника В.П.Горбачова, практика показала, що саме вони могли перевищувати за розміром оціночний збір, стягнений з малоцінного нерухомого майна, а також збір з деяких торгових документів.³

Значним недоліком нового закону було те, що виборче право міських жителів обмежувалося відповідно до віросповідання. У законодавстві встановлювалось, що кількість гласних із нехристиян не повинна перевищувати 1/3 загального числа.⁴ Місцева державна адміністрація стежила за дотриманням цього припису. Губернатор після кожних виборів вимагав представляти йому списки з позначенням віросповідання гласних. Якщо у виборному листі виявлялося, що кількість осіб нехристиян перевищувала вказану цифру, то «зайві» заміщувалися християнами.

Підготовка до виборів розпочиналася із складання списку виборців. Недолік полягав в тому, що виборні списки були складені незручно - прізвища вносилися в розряди не в алфавітному порядку, а залежно від сплачуваної суми податку в дохід міста. Це ускладнювало процедуру ознайомлення з виборцями. Найскладніше було розібратися в III-му розряді, який був наймасовішим.

За два місяці до початку виборів виборний список оголошувався до відома всіх жителів. Спосіб оголошення визначала дума. Як правило, його або публікували в місцевій газеті, або вивішували у визначеному місці для

ознайомлення. За тим, як виконувала міська Дума цей обов'язок, стежив губернатор. Він не затверджував виборний список до тих пір, поки розпорядчий орган не оголошував його до відома всіх для ознайомлення. Прикладів незатвердження списку виборців саме через цю причину було багато. Зокрема, це адресувалось Балтійській Думі,⁵ Вінницькій, Гайсинській.⁶

Оголошення списку здійснювалося з метою виявлення можливих порушень при його складанні. Такий захід був доцільний, оскільки якраз після ознайомлення з ним до Думи надходили скарги про невнесення до списку платників податку або зарахування до складу виборців осіб померлих чи тих, хто перебував під слідством. Тому за відсутності чітко налагодженої системи перевірки оголошення списку виборців ставало способом попередження потрапити сюди особам, які не мали права голосу на виборах.

Негативно впливала на якість виборів відсутність роз'яснювальної роботи серед населення. Рівень грамотності виборців не дозволяв ознайомитися з Міським положенням. Значна частина їх не тільки не була ознайомена із висуненими кандидатами, але й не знала своїх прав та обов'язків.

Недосконалою була процедура висунення кандидатів в гласні. Законодавець практично обійшов дане питання. Передбачалось, що кандидати будуть висуватися безпосередньо перед початком голосування. Такий порядок не давав можливості виборцям познайомитися з особою кандидата. Крім того, ніякої передвиборної програми в кандидатів не було.

Офіційно агітація заборонялася, а розрядні списки нічого не говорили виборцям, в більшості це були невідомі особи. Тому все зводилось до виборів «кота в мішку».

Хоча офіційно агітація перед виборами заборонялася, але вона існувала, її проводили або самі кандидати, або їх агенти. Крім агітацій, прохань, нерідко траплялись і підкупи гласних. Так, агент одного з гласних за два дні до виборів вінницького голови «пропонував гроші гласним за голос на користь Шабанова, при цьому показував 100 крб».⁷

Крім цих заходів, необхідну кількість голосів отримували шляхом купівлі фіктивного майнового цензу, який давав право голосу на виборах. Додатковий голос можна було отримати шляхом використання доручення на участь у виборах, яка надавалась від жінок, від тих, яким не виповнилося 25 років, від юридичних осіб. Закон дозволяв голосувати за дорученням і за відсутніх, тобто виборці користувалися наданим правом необов'язкової особистої участі у виборах. Спостерігалася тенденція росту кількості осіб, які голосували за дорученням. Так, відсоток голосуючих за кандидатів до Вінницької міської думи за довіреністю зріс з 11% в 1879 році до 14% в 1884 році.⁸ Аналогічна ситуація була характерна й для інших міст. Право використання довіреностей негативно впливало на активність виборців, збільшуючи їх абсентеїзм.

Ухилення виборців від участі в голосуванні при виборах громадських органів було поширеним явищем. Причиною його була низька, нерозвинена правова і політична культура, що зумовлювало незначну активність населення. Рівень абсентеїзму залежав від розряду виборів. Він був найменшим в I-му розряді. Це пояснюється тим, що ця категорія населення була найбільш зацікавлена в складі органів міського самоуправління, в розподілі та витратах місцевих коштів, більшу суму яких складали податки осіб I-го розряду, меншу зацікавленість

проявляли виборці II-го розряду, сума податку яких складала 1/3 всієї сукупності міських податків. Найбільшу пасивність проявляли виборці III розряду, які покривали своїми податками останню 1/3 від загальної суми зборів і які найменше впливали на результати виборів.

Слабку активність виборців зумовлювало призначення виборів на робочі дні. Враховуючи те, що голосування було тривалим процесом і займало весь день, мало хто міг дозволити собі таку розкіш.

Вибори проходили закритим поданням голосів, шляхом балотування кулями. Цей спосіб був складний і недосконалий, тому призводив до порушень під час голосування, а також до фальсифікації результатів.

Виборці голосували за кожного кандидата в гласні окремо. Для цього встановлювалися ящики для кожного персонально. Ящики для балотування розділялись на дві частини. Виборці, опускаючи кулю в правий рукав ящика, голосували «за», а в лівий - «проти». Після цього виборець переходив до наступного ящика і процедура повторялася знову. Такий механізм голосування затягував вибори до пізнього вечора.

Часто і без того повільні вибори ще більш уповільнювалися шляхом виявлення порушень, внаслідок чого їх результати скасовувалися. Траплялись випадки, що через незнання, правий бік ящика позначали як невиборний, а лівий як виборний. Звісно, що це впливало на результат голосування. Порушення здійснювалися не тільки через незнання правил голосування, але й штучно, з метою відміни результатів. Такі порушення призводили до анулювання результатів виборів і призначення нових, до затягування виборчої компанії, що вимагало значних матеріальних витрат.

Вибраними в гласні визнавалися кандидати, які отримували найбільшу кількість голосів пропорційно до кількості виборців. Якщо кількість гласних, вибраних таким способом, була недостатньою, то для вибору потрібної кількості складався список кандидатів, які отримували найбільше голосів після вибраних і проводилось додаткове голосування. У цьому разі вибраними вважались особи, які отримували не абсолютну, а відносну більшість голосів. У випадках однакової кількості голосів питання вирішувалось жеребом.

Після закінчення виборів всі дані про гласних (кількість виборних і невиборних куль, віросповідання тощо) фіксувалися у виборному листі, який підписувався міським головою та виборцями. Збори оголошували закритими. Оригінал виборних листів передавався до міської управи не пізніше доби по закінченню виборів.

Серед виборців абсолютну більшість складали домовласники. Особливо це було характерним для повітових містечок. Кількість осіб, які платили збір з купецького свідчення, була невелика. Наприклад, з 1502 чоловік, які мали право голосу на виборах в 1879 році до Вінницької думи тільки 38 сплачували такий збір в дохід міста, розмір якого був невеликий - 15 крб.⁹

Сума податку, що сплачувалася міщанами, була різною. Вона могла становити від 80 крб. до 80 коп. Відповідно до сплачуваної суми виборці поділялись на три розряди і розміщувались в списку по нисхідній.

До кожного розряду потрапляли різні верстви населення: дворяни, купці, міщани, чиновники, солдати, селяни. Але вони розміщувались по розрядах нерівномірно. Так, до першого розряду виборців Вінницької думи входило 80%

дворян та купців. Для другого та третього розрядів була характерною перевага міщан над іншими категоріями населення. Так, з 99 виборців другого розряду дворяни та купці становили 23%, тоді як міщани - 50%. У третьому розряді з 1354 чол. дворян та купців було всього 3,9 %, інші були різночинцями, з яких 85% становили міщани.¹⁰

Уряд приділяв значну увагу соціальному складу виборців, оскільки турбувався про те, щоб органи міського самоврядування не стали для нього опозицією. Він хотів забезпечити максимум місць в думах дворянам, бо вважав цей стан своєю опорою і найбільш спроможним до здійснення самоуправління. Соціальний склад виборців Подільської губернії відрізнявся від центральних губерній. Це пояснювалось значною питомою вагою дворянства в подільських містах. Друга особливість полягала в значній кількості міщан в органах самоврядування. Тому серед гласних міських дум Подільської губернії переважали міщани та дворяни. Тоді як, за даними дослідниці Нардової, у міських думах «великоросійських» губерній переважало купецтво.¹¹

Отже, встановлення майнового цензу замість станового було кроком вперед в порівнянні з дореформеним законодавством, але позбавляло виборчий закон демократичності. Виборча система, на базі якої утворювалися органи самоврядування, була недосконалою, пристосованою до потреб самодержавства. Значні труднощі викликав механізм виборів, починаючи від формування виборчого списку і закінчуючи підрахунком голосів.

Крім недосконалої техніки голосування на результати виборів впливало й те, що ніякої роз'яснювальної роботи в ході підготовки до них не проводилось. Основна маса виборців була незнайома з Міським положенням. Зростає абсентеїзм населення.

Для Подільської губернії було характерним явищем, що в органах міського самоврядування переважали представники дворянства та міщан. Але в більшості центральних губерній дані установи були представлені вихідцями з купецтва. Такі результати виборів не задовольняли самодержавство, яке хотіло послабити вплив буржуазії в міському громадському управлінні та відсторонити від участі у виборах найменш заможну частину населення. Тому вже на початку 1880-х було поставлене питання про необхідність перегляду виборчого закону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Хмельницької області (далі - ДАХО). - Ф.228. - Оп.1. - Спр.10202. - Арк.29; 2. ДАХО. - Ф.228. - Оп.1. - Спр.598. - Арк.11; 3. Горбачев В.П. Городское самоуправление в Украине (по реформе 1870) - Харьков, 1995. - С.50; 4. Городовое положение с разъяснениями и дополнениями по позднейшим узаконениям и распоряжениям правительства и с приложением вечаствляющих правительства. - СПб. - М., 1873. - Ст. 35; 5. ДАХО. - Ф.228. - Оп.1. - Спр.423. - Арк.33; 6. Державний архів Вінницької області (далі-ДАВО), ф.Д-230. - Оп.1. - Спр.31. - Арк.98; 7. ДАВО. - Ф.Д-230. - Оп.1. - Спр.682. - Арк.258; 8. За підрахунками автора: Див.: ДАВО. - Ф. Д-230. - Оп.1. - Спр.31. - Арк.110. - Спр.33. - Арк.99; 9. ДАВО. - Ф.Д-230. - Оп.1. - Спр.31. - Арк.113; 10. Там же. - Арк. 114; 11. Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х - нач 90 -х гг. XIX века - Львов, 1984. - С.80.

РОСІЙСЬКА ДИПЛОМАТІЯ І ЧЕСЬКЕ ПИТАННЯ В КІНЦІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

В Архіві зовнішньої політики Російської імперії зберігається чимало документів російського міністерства закордонних справ, які стосуються різних сторін внутріполітичного життя Габсбургської імперії, насамперед міжнаціональних відносин.

Розглядаючи ставлення офіційної царської Росії до внутрішньополітичної кризи в Австро-Угорщині в кінці ХІХ - на початку ХХ століття, до національно-визвольного руху австрійських слов'ян, потрібно враховувати, що на всі події в монархії царські дипломати дивились крізь призму інтересів царської політики, враховуючи протиріччя, які існували між великими державами не тільки в цьому регіоні Європи, але і в інших частинах земної кулі. Якщо ж оцінювати конкретно австро-російські відносини в той час, то слід пам'ятати, що основним і визначальним у них для царського уряду було східне питання частиною якого були Балкани. Все інше, в тому числі і ставлення офіційної Росії до австрійських слов'ян /мова іде в основному про чехів/, були тоді для царської політики питаннями другорядними, розглядалися як суто внутріавстрійські.

Із донесень російських послів ми бачимо, що слов'яни для них мають значення в тій мірі, в якій з ними зв'язана доля Австро-Угорщини, за збереження якої і виступали тоді російські дипломати. Переважна частина документів з проблем, які нас цікавлять, знаходяться у фондах "Канцелярія" і "Посольство Відень".

Велика група матеріалів фондів належить до аналізу причин внутрішньополітичної кризи кінця ХІХ століття в Австро-Угорщині. Імпульсом до масових виступів став указ прем'єра К.Бадені про відносну рівність чеської та німецької мов в адміністративних установах. "За питаннями про мови в Богемії,- пише посол Капніст в Петербург, - криється боротьба більш суттєва між двома протилежними початками - хто буде панувати в Австрії", тобто між німецькою меншістю, яка керує імперією, і пригніченою слов'янською більшістю. І "дійсно, примирення між такими протилежними початками бути не може, - продовжував посол. - Якщо вона (боротьба Ю.П.) і припиниться в одному місці, то обов'язково виникне в іншому, таке одне із начал не отримає остаточної перемоги".¹ "Навіть у випадку прийняття угоди про мови,- пише Капніст при аналізі цієї теми в іншому місці,- боротьба між національностями в Австрії лише затихне, але не припиниться". Якщо ж примирення національностей не можливе, то "залишається вибір між абсолютизмом на основі §14 Конституції і реформою, яка б сприяла поступовій федералізації монархії, адже слов'янська більшість, яку складають Богемія, Моравія, Галичина, Крайна, Словенія і частина Сілезії, не задовольниться такою поступкою, як рівність у питаннях про мови, і серед них буде посилюватись потяг до федеративної системи і "федералізм, як мені здається, при певному розвитку подій рано чи пізно неминучий",- резюмує Капніст.

Але тут перед послом постало запитання, а чи можлива взагалі така реформа в монархії? "Грунт для такої реформи є, - пише Капніст,- але немає умов для успішного її здійснення. Імператор не схильний до змін після більш як 50-річного царювання. А в його оточенні не знайдеться державного діяча настільки

сильного, щоб здійснити таку реформу". "Все-таки вона (реформа - Ю.П.) - необхідна умова подальшого існування Австро-Угорщини, яка є не тільки географічним поняттям, але і європейською необхідністю до певної міри і до пори до часу", - підсумовує посол.²

Як відомо, ускладнення міжнародної обстановки в 1908-1909 роках безпосередньо було пов'язане з анексією Боснії і Герцеговини урядом Австро-Угорщини. Цей агресивний акт по відношенню до двох слов'янських провінцій тільки підлив олії у вогонь національно-визвольної боротьби слов'янських народів. "Що ж стосується причин хвилювань, які охопили всі слов'янські народи Австрії, то, крім ворожнечі німецьких і слов'янських елементів, потрібно враховувати сучасні прагнення до визволення пригнічених національностей", - пише в донесенні в Петербург посол Урусов. "Теперішнє положення критичне, якщо брати до уваги серйозність політичної ситуації в Австро-Угорщині, яка вимагає повної єдності і згоди партій і народів, які населяють монархію", - відзначає в своєму аналізі тимчасовий повірений в справах Сербесв.³

Значна кількість матеріалів фондів дає нам характеристику чеського суспільства. Враховуючи політичні мотиви, головну увагу дослідники приділяли молодочехам на чолі з К.Крамаржом і старочехам. "У головних питаннях національної політики всі чеські партії переслідують однакову мету і вимагають введення в Богемії чеської мови в адміністративних установах, відкриття чеського університету в Моравії і викупу деяких залізниць. Різниця полягає лише в тому, що молодочехи умовою прийняття "Угоди" (з Угорщиною-Ю.П.) ставлять виконання урядом національних чеських вимог, тоді як інші партії готові були виступити з своїми вимогами лише після затвердження парламентом економічної угоди з Угорщиною", - резюмує в донесенні в Петербург Сербесв. Але це не було суттєвою відмінністю, що й помітили російські дипломати. "Молодочехи, власне кажучи, не відрізняються від старочехів ні своєю політичною програмою, ні місцем своїх членів у суспільстві. Обидві ці партії, як і всі інші чеські партії, мають одну мету: досягнення певної рівноправності чехів у Богемії і єднання їх з Австрією приблизно на тих же принципах, що й Угорщина".⁴

На початку ХХ століття політика чеських буржуазних партій по відношенню до Австро-Угорщини не змінилась, адже "діяльність доктора Крамаржа ніколи не шкодила відносинам між чехами і австрійським урядом", - писав посол Гірс в 1911 році". Його політична програма в цей період полягала в тому, щоб добитися реформування Австро-Угорщини на федеративній основі і формулювалась як "австрословізм", тобто об'єднання більшості слов'ян під скіпетром Габсбургів, не порушуючи при цьому німецької переваги у Відні, але, даруючи цим слов'янам більше політичних прав, звідки вже відкривається перспектива поміркованих форм федералізму".⁵

По суті справи політичні програми, які виникли на основі синтезу національної ідеї і австрофільства-австрословізм, потім австрофедералізм, ідеї культурно-національної автономії - являли собою своєрідну формулу виживання "малих" народів, територія яких виявилась посередині великих цивілізаційних потоків - східноєвропейського і західного. В історичній літературі подається повна характеристика цих програм і вона пояснює стійкість політичного австрофільства як концепції центральноєвропейської безпеки.⁶ Дійсно, австрійський конгломерат являв собою найбільш надійну презентативну і стабільну форму

загальнодержавного існування суспільств, які ще були недостатньо розвинуті в національному відношенні. Але тільки за умови рівних національних прав і можливостей, реалізацію яких бачили в федералізації: чим менше залишалось надій на реформування спільного "австрійського дому" і отримання автономного статусу, тим сильніше проявлялась тенденція до пошуку нових альтернативних цілей і засобів національної політики. Чим інтенсивніше розвивався сам рух, тим активнішими і опозиційнішими ставали його лідери. Хоча особливих можливостей для пошуку нової парадигми національному розвитку австрійських слов'ян не було: або виступити з програмою власної державності або поставити ерзацією заміни Австрії на іншу, не менш сильну державу. Серед австрійських слов'ян ідеї національної державності хоча і висловлювались окремими політиками, але не мали загальної підтримки.

Досить впливовою в чеських політичних колах була ідея зв'язати перспективу вирішення чеського питання з Росією шляхом використання ідеї слов'янської єдності. Цей рух отримав назву неославізму і найбільш яскравим прихильником його був К.Крамарж. "Владна рука і нові плани К.Крамаржа виявилися в даний момент безумовно пануючими", - констатує В.Сватковський, російський журналіст, близький до російського дипломатичного корпусу у Відні. Хоча реальність виявилась іншою. На об'єднавчих акціях панславістів - з'їздах в Москві і Петербурзі (1867 р.), Празі (1868 р.), з'їздах слов'янських журналістів 1898-1912 рр., неославістському русі (з'їзди у Празі (1908 р.) і Софії (1910 р.) - чітко простежується поєднання двох тенденцій: автрославістської і панславістської (всеслав'янської). Як правило, поряд з інтеграційними цілями кожна національна делегація домагалась утвердити власне бачення людей всеслав'янського руху у відповідності з власними інтересами. "Взагалі можна сказати, - пише Сватковський, - що не було до цього часу настільки величюго і вдалого, ні настільки політично обережного і блідого слов'янського з'їзду, як нинішній в Празі (1908 р.), політична зарубіжна ідея, яка чотири роки тому набрала форму неославізму, переживає зараз серйозну кризу і, будучи впливовою в масах, не має зараз ґрунту в чеських колах, які сьогодні зайняті іншою перспективою".⁷ Австрофільство і тут було одним із керівних мотивів (плани російсько-австрійського дипломатичного зближення).⁸

З іншого боку, в критичні періоди національної інтеграції в ряді слов'янських рухів на перший план виступає русофільство. Напередодні війни "загальне збудження в чеських землях таке, що політичні вожді з переконливістю стверджують про можливу революцію у разі війни з Росією. Панславістська тенденція починає переважати над автрославістською і, більше того, різко протиставлятися їй. Русофільство, всеслов'янська орієнтація набирали рис демонстративності, ставали своєрідним виразом національного протесту, одним із прикладів цього є проект "Статуту слов'янської імперії", направлений в червні 1914 року К.Крамаржем в Петербург міністру іноземних справ Сазонову. Цей проект, який орієнтувався на перспективу поразки Австро-Угорщини у майбутній війні з Росією, передбачав створення під загальним верховенством російського імператора системи королівств, яка б включала поряд з Росією Польщу, Чехію, Болгарію, Сербію і Чорногорію. Чеське королівство повинно було бути об'єднане з Росією на федеративних засадах, митним союзом, але зберігати при цьому повну автономію у внутрішніх справах. Знаходячись під першим враженням від цього

проекту, В.Сватковський писав із Відня, що "чеські політики мріють про розпад Австро-Угорщини і утворення слов'янської федерації на чолі з Росією"⁹, що було явним перебільшенням. Всі ці плани носили сліди політичної імпровізації і не спирались на скільки-небудь реальний ґрунт. Навіть царський посол у Відні Шебеко на плані Крамаржа зробив примітку, що "він має достатньо фантастичний характер".¹⁰

Загострення міжнародної обстановки напередодні війни, воєнні приготування уряду призвели до посилення антивоєнного руху в монархії Габсбургів, що і знайшло своє відображення в цілому ряді документів фондів, як і загострення міжпартійних суперечок у рейхсраті.¹¹

Певне місце в матеріалах фондів зайняло робітниче питання, характер революційних виступів пролетаріату. "Скорботні події, які розігралися в нашій країні (революція 1905-1907 рр. - Ю.П.), знайшли відгук і в Австрії. В ряді міст за останній час мали місце виступи робітників, які носили яскраво виражений революційний характер. Маніфестанти на заклик керівників вимагали загального виборчого права, як і в Росії, і викрикували звичні погрози проти капіталу існуючого політичного порядку тощо, а керівною і організуючою силою цих виступів були соціал-демократи і "ця сила соціал-демократії, безперечно, стурбувала уряд, як і успіх соціал-демократичної партії на виборах в 1907 році", - констатує у своєму звіті посол Урусов.¹²

Аналізуючи внутріполітичний розвиток австрійської соціал-демократичної партії напередодні війни, російські дипломати відзначають гостроту протиріч і "чеські представники у всіх питаннях чисто національних (наприклад, питання про мови і зв'язане з ним шкільне питання), без сумніву, будуть діяти разом з іншими чехами" і, як наслідок, "національні протиріччя дуже глибоко роз'єднали чехів і німців, і спільні політичні програми вже не зможуть їх більше об'єднати" і все це "є новим доказом того, наскільки глибоко проникли в усі кола населення Австрії національні протиріччя" і "таке положення в австрійській соціал-демократії поклало кінець мріям про те, що під її прапором можливе примирення національностей в Австрії", - робить висновок у своєму донесенні в Петербург посол Урусов.¹³

Спостерігаючи за розвитком внутрішньополітичної ситуації в Австро-Угорщині напередодні першої світової війни, російський посол у Відні Гірс пише: "Міжнародна криза дуже негативно впливає на внутрішню стабільність в монархії. Національні протиріччя, завжди дуже гострі в двоєдиній державі, дають про себе знати з особливою силою. Що ж стосується чисто зовнішніх їх проявів у формі демонстрацій, сутичок з поліцією, звільнення посадових осіб і т.д., то вони відомі із багатьох повідомлень газет. Більш серйозну увагу слід звернути на ті труднощі, які все чіткіше вимальовуються у питанні впорядкування політико-правових взаємин національностей в Австро-Угорщині. Це, насамперед, криза в Чехії і загострення національних протиріч в Галичині. В Чехії питання "Угоди" між чехами і німцями не рухається з місця. Крім того, міжнародна обстановка ще більше загострює ці відносини, і жодне з питань про мови, про школи для національних меншостей, соціальних учительських складів про виборчу реформу - і не наблизилися до розв'язання".¹⁴ Причину цього російські дипломати вбачали в антислов'янській політиці династії Габсбургів, яка у зовнішньополітичному плані тісно зв'язана з Німеччиною. Як пише Сватковський, "офіціоз уряду газета "Нойе

фрайе прессе" німецькі інтереси приймає так близько до серця, що читаючи її, забуває, що вона друкується не в Берліні, а у Відні, і що Австрія є частиною Німеччини". Майбутнє імперії досить песимістичне. "Німецька преса як і німецька мова, штучно служать офіційно зв'язуючим елементом, але вони невзможі змінити для імперії те, чого їй найбільше бракує – внутрішньо зв'язуючого цементу – сильної національності".¹⁵ І тому монархія управляється німецькою меншістю за принципом "поділяй і владарюй", посилюючи національний гніт і військові приготування".¹⁶

Аналіз оцінок, прогнозів царських дипломатів в Австрії ще раз показує, що уряд Росії, хоча і уважно спостерігав за розвитком внутрішньої ситуації в Австро-Угорщині, передбачав можливі їх наслідки, був далекий від думки підтримати національні рухи пригнічених народів. Росія, як і інші великі держави, на початку ХХ століття не бажали розпаду Подунайської імперії, розуміючи, що це викличе ускладнення і небажане для них перекроювання Центральної Європи (фактор, який зберігся аж до кінця першої світової війни).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архів зовнішньої політики Російської імперії (далі-Архів ЗПРІ). - Ф.Канцелярія, 1901 р. - Спр.104.- Арк. 108-110; 2. Архів ЗПРІ. - Ф.Канцелярія, 1900 р. - Спр.105. - Арк. 155-156; 3. Архів ЗПРІ. - Ф.Канцелярія, 1908 р. - Спр. - 136, т. 1.- Арк. 219-220. - Спр. 136, т.2. - Арк. 327-328. - Спр.137. - Арк. 224; 4. Архів ЗПРІ. - Ф.Канцелярія, 1907 р. - Спр. - 133. - Арк. 174-175; 1910 р. - Спр. 130, т.1. - Арк. 15-17; 5. Архів ЗПРІ. - Ф.Канцелярія, 1911 р. - Спр. - 131. - Арк. 78-79; 1912 р. - Спр. 196. - Арк. 2-3, 16-17; 6. Павленко О.В. Панславизм //Славяноведение - 1998. -N 6. - С. 43-60; 7. Архів ЗПРІ. - Ф.Канцелярія, 1912 р. - Спр. 124, - Арк. 239-241; 8. Ненашева З.С. Идеино-политическая борьба в Чехии и Словакии в начале XX века. - М., 1984. - С. 53-100; 9. Архів ЗПРІ. - Ф.Канцелярія, 1913 р. - Спр.№2.- Арк. 2-3; 10.Попов А. Чехословацкий вопрос и царская дипломатия в 1914-1917 гг. // Красный архив.- 1929.- Т. 33. - С. 12; 11.Архів ЗПРІ. - Ф.Канцелярія, 1911 р. - Спр. 131, - Арк. 171-173; 1912 р.- Спр. 124. - Арк. 128-130; 1913 р. - Спр.18. - Арк. 8; 1913 р. - Спр. 2. - Арк. 2-3; Ф.Посольство Відень. 1900 р. - Спр. 514. - №18. - Арк. 17-18; 1900 р. - Спр. 478, - Арк. 168; Ф.Канцелярія, 1902 р. - Спр.101. - Арк. 151-152; 1905 р. - Спр.117. - Арк. 117-118; 129-130; 2186; 12.Архів ЗПРІ. - Ф.Канцелярія, 1905 р. - Спр. 117, - Арк. 2186, 135-136; 1907 р.- Спр. 133. - Арк. 76-78, 168-169; 13.Архів ЗПРІ. - Ф.Канцелярія, 1910 р. - Спр. 130, ч. 1. - Арк. 176-177; 14.Архів ЗПРІ. - Ф.Канцелярія, 1913 р. - Спр. 20, - Арк. 4-5; 15.Архів ЗПРІ. - Ф.Канцелярія, 1912 р. - Спр. 196. - Арк. 2-3, 16-18; 16.Архів ЗПРІ. - Ф.Посольство Відень, 1913-1914 рр. - Спр.609, - Арк. 69-76.

А.К.Лисий

З ІСТОРІЇ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА СХІДНОМУ ПОДІЛЛІ /на матеріалах м.Бару/

Перші достовірні відомості про поширення католицизму на Східному Поділлі ми маємо з другої половини XIV ст. У 1375 р. за вказівкою польського короля Людовика Угорського і папи Григорія XI було засновано кам'янецьку дієцезію. До цього часу віруючими римо-католицького обряду опікувалась Краківська дієцезія.¹

1537 р. польська королева Бона Сфорца купила містечко Ров у магнатів Одровонжів й перейменувала його на Бар /в честь італійського міста Барі, де народилася/. В зв'язку з тим, що королева подовгу жила у Бару, сюди часто

приїжджав кам'янецький єпископ Гамрат. І немає ніякого сумніву в тому, що в замку існувала католицька каплиця.² Бона Сфорца ще у 1550 р. призначила фондуш Барському парафіяльному костюлу. Але будівля храму з'явилась тільки під кінець ХУІ ст. У 1598 р. кам'янецький єпископ Павло Волуцький висвятив костюл. Як свідчить історик Поділля Антоній Ролле, на підставі візитаційного акту біскупа Стефана Рупневського 1619 р., будівля ця була дерев'яна і збудована в центрі польської частини міста. Костюлу було надано ім'я святого Миколи.³

На підставі фондушу Бони Сфорци настоятелі костюлу користувалися правом стягувати деякі податки з мешканців Бару. Королівський суд у 1616 р. розглядав скаргу ксьондзів на міщан, які не вносили податки. Із судової справи стає зрозумілим, що всі двори міста, без різниці у віросповіданні, повинні були платити по два гроша. А кожний, хто займався землеробством, платив 24 гроша. Цей податок називався "мешне" або "сталове". У зв'язку з тим як міщани не сплачували цей податок за 1611-1615 рр., суд ухвалив сплатити його.⁴

Під час козацьких війн ХУІІ ст. будівля костюлу була зовсім зруйнована і відбудована тільки в 40-х роках наступного століття. Парафія костюлу у 1741 р. була великою за кількістю віруючих /4000/ і значною за простором. Вона об'єднувала 35 селищ.⁵

У середині ХУІІІ ст. парафіяльним костюлом заволоділи єзуїти й виконували всі церковні служби. У 1773 р. орден єзуїтів було ліквідовано і при парафіяльному костюлі ксьондзи стали самостійними. Пожежа 1806 р. зовсім знищила храм і після цього його будівля вже не відновлювалась. Після закриття домініканського кляштору його костюл став парафіяльним з 1833 р.⁶

Домініканці з'явилися в Бару на початку ХУІІ ст. і влаштувалися при невеликому костюлі святої Ганни. Його приміщення було збудовано ще у 1589 р. барським старостою Станіславом Гульським та братством шевського цеху в польській частині міста.⁷ Досить швидко після свого поселення в Бару домініканці стали отримувати чималі пожертви від щирих католиків. Так, у 1617 р. стольник Подільський Варфоломей Гульський пожертвував кляштору 1000 злотих; у 1622 р. король Сигізмунд ІІІ наказав доставляти домініканцям із замку живність; у 1641 р. староста Кам'янецький дав їм 3000 злотих; у 1650 р. староста Барський Микола Потоцький, повернувшись з турецького полону, пожертвував 4000 злотих. Проте останньою пожертвою кляштор не скористався. У 1648 р. чотири домініканці загинули, інші втекли.⁸

Тільки після буремних часів "руїни" та турецького володарювання ченці повернулися до Бару. Дивно, але кляшторні приміщення і костюл вціліли. Приведений в порядок костюльний будинок проіснував до 1806 р. Саме тоді настоятель Шадбей будує новий костюл.

У 1824 р., під час єпископської ревізії, в кляшторі були тільки три ченці. Вони отримували на своє існування щорічно 6240 злотих і мали капіталу 20000 злотих. В двох маєтках кляштору налічувалось 130 селян: в Глинянці - 85 і в Галузинцях - 45.⁹

1833 року кляштор після польського повстання було ліквідовано, його маєтки потрапили до державної скарбниці. Костюл було перетворено в парафіяльний, яким він є і по сьогоднішній день.

Єзуїти з'явилися в Бару трохи пізніше за домініканців, а саме, біля 1614 р. Притулок їм надав Барський староста Станіслав Жолкевський. Досить скоро вони

отримали різні привілеї. Вже через два роки після прибуття до Бару єзуїтам королем Сигізмундом III було надано привілей на стягування десятини з Бару та Комаровець. У 1635 р. король Володислав підтвердив всі отримані раніше єзуїтами права. Колегія їх була невелика і складалась із 4-5 осіб. Вони, переслідуючи мету розповсюдження католицизму в краї, влаштовували в різних місцях так звані місії. Відомий випадок, коли у 1642 р. барського єзуїта Станіслава Бриновського, який повертався з такої місії, влаштованої в Шаргороді, був вбитий кимось біля Бару.¹⁰

Єзуїти, крім різних привілеїв, досить швидко завели значні маєтки. У 1629 р. грамотою короля Сигізмунда III за Барською єзуїтською колегією були закріплені придбані нею землі, до них входили: маєток, "Сеферівка"; ділянка "Ромики" в Кривому лісі; частина лісу й полів в урочищі "Кладно"; поля, що називалися "Ниви Марковські" і знаходилися на міській території; пасіка, що була придбана у міщанина Івана Пенькори; пасіка "Дроздаловська" з ліском "Микитин", подаровані шляхтичем Михайлом Корбутом; і нарешті сад і площа в місті, де знаходилось приміщення колегії. Крім цих володінь єзуїти пізніше придбали деякі інші в селах Кужелеве і Кужелівка Ушицького повіту, а також в Залучі, Думанові, Кормильчі Кам'янецького повіту. З часом їм стала належати частина Бару, броварня, свічковий, цегельний заводи, будинок ратуші, заїжджий будинок і шинок.¹¹ 1635 р. в місті відкрито єзуїтський колегіум з пансіоном для шляхетної молоді. Слава про нього поширилась на всю округу. В ньому, між іншим, навчався Мирон Костін /1633-1691/ - відомий молдовський літописець та визначний політичний діяч Молдовського князівства другої половини ХУП ст..¹²

Маєтки єзуїтів були підтверджені у 1662 р. Іваном Виговським, володарем Бару і колишнім українським гетьманом. Селяни с.Сеферівки були ним звільнені від різних повинностей. Проте ця пільга не допомогла поселенню, воно довго залишалось майже без людей.¹³

Єзуїтські будівлі для братії і для конвікту були найкращими в місті. Проте капітального приміщення для костьолу ченці не збудували. В ХУП ст. костьол зруйнували під час національно-визвольної війни 1648-1676 рр. У ХУІІІ ст. вони збудували дерев'яний костьол імені святих Войцеха і Станіслава.

У 1773 р., коли по всій Польщі закривались єзуїтські установи, було закрито і Барський колегіум. Приміщення передали базиліанам. Маєтки /з 324 селянами/ перейшли у ведення едукаційної комісії, що відала справою народної освіти в Подільській державі.¹⁴

Францисканці прибули до Бару тоді, коли Барське староство було надано польським урядом Івану Виговському. Вчорашній гетьман виявився таким прибічником католицизму, що у 1663 р. надав притулок ченцям в замкових приміщеннях і дозволив побудувати в замку костьол. Його будівля була дерев'яна. Гроші на будівництво дали сусідні поміщики-поляки Северин Калиновський, Альберт Московський і Самуїл Лойовський.

Король Ян-Казимір під час перебування в Бару надав ченцям невелике село Шершні, що було підтверджено сеймом у 1667 р. Крім того францисканці отримали й другий маєток – Козярівку.¹⁵

Коли турки захопили Поділля, монахи пішли з міста й повернулись лише після того, як завойовники залишили край /1699 р./ При поверненні до Бару францисканці побачили будівлю свого костьолу цілою, але перетвореною турками на конюшню. Відновлений костьол проіснував до часів Барської конфедерації і

тоді згорів під час штурму міста російськими військами.

Через вісім років настоятель францисканців розпочав будувати на пожертви новий цегляний великий костюл поза замком, але недалеко від нього. Проте пожертви надходили мізерні і ченці встигли до кінця ХУІІІ ст. накрити дахом тільки боковий приділ будинку й тут здійснювати богослужіння. Ревізійний опис єпископа Міцкевича у 1824 р. засвідчує, що францисканський кляштор був на той час бідним, його приміщення знаходилось в занепаді, ченців було всього чотири. Закрито було цей кляштор у 1833 р.¹⁶

Кармеліти були у Бару недовго. У 1759 р. тодішній володар Бару князь Антоній-Венедикт Любомирський, на прохання настоятеля Аннопольського /на Волині/ кармелітського кляштору, подарував кармелітам місце за валами міста. На цьому місці, що мало вигляд трикутника, кармеліти почали будувати житлові приміщення та костюл.

Фундатор кармелітів, князь Любомирський швидко, після надання місця під кляштор помер. Його брат і нащадок володіння Баром, князь Франциск Любомирський підтвердив подарунок брата. Для цього він надав ченцям документ, який було затверджено королем. Поки для кармелітів будувались приміщення, вони виконували в навколишніх костюлах обов'язки парафіяльних ксьондзів.¹⁷

Настоятелем кармелітів був проповідник Марк. Він користувався славою чудотворця: зцілював хворих накладанням рук, надавав воді цілющих властивостей. Коли розпочались події Барської конфедерації, Марк ходив поміж людей і закликав захищати свою віру. З ним радився один з керівників конфедерації маршал Пулавський.¹⁸ Під час штурму міста російськими військами /20 червня 1768 р./ будівлі кармелітів були зруйновані. У 1793 р. на цьому місці розташовувалась російська артилерія.¹⁹ Це лише невеликі фрагменти історії поширення католицизму у Східному Поділлі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Опря А.В. З історії католицької церкви на Поділлі /ХІУ-ХУІІІ ст.//Кам'янецьчина в контексті історії Поділля.-Науковий збірник.-Кам'янець-Подільський.-1997.-Т.1.-С. 85;
2. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область.-К.-1972.-С.114;
3. Antoni Rolle. Zameczki Podolskie na kresach Multanskich.- Warszawa.- 1880.-Т.3.-С.125;
4. Архив Юго-Западной России.-К.,1893.-Ч.8.-Т.1.-С.125;
5. Подольские епархиальные ведомости.-1872.-№ 2.-С.822;
6. Яворовский Н.И. История гражданской и церковной жизни Подолии.-Каменец-Подольский.-1912.-С.31;
7. Wukasz klasztorow dominikanskich prowincji i zuskiej.- Krakow.-1923.-С.8;
8. Архив Юго-Западной России.-К.-1893.-Ч.8.-Т.2.-С.9;
9. Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия в Подолии.-Каменец-Подольский.-1872.-С.90;
10. Подольские епархиальные ведомости.-1887.-№ 36.-С.831;
11. Історія міст і сіл УРСР. Вказана праця.-С.115;
12. Географическо-статистический словарь Российской империи.-С.-Пб.-1863.-Т.1.-С.217;
13. Грушевский М.С. Барское староство. Исторические очерки.-К.-1894.-С.330;
14. Zarys historii Polski.-Warszawa.- 1980.-С.347;
15. Симашкевич М. Вказана праця.-С.103;
16. Antoni Rolle.-С.150;
17. Костомаров Н.И. Последние годы Речи Посполитой.-С.-Пб.-1890.-Т.1.-С.44;
18. Шипович И.Е. Летопись Винницкого капуцинского кляштора.-Винница.-1902.-С.55;
19. Antoni Rolle.-С.163.

ПОДІЇ ЛЮТНЕВОЇ 1917 р. РЕВОЛЮЦІЇ НА ПОДІЛЛІ

Початок 1917 р. характеризувався бурхливим піднесенням революційного руху в Росії. В січні-лютому кількість страйкуючих робітників у країні досягла 1330 тисяч. Пролетаріат не міг далі терпіти нещадної експлуатації. Доведене до відчаю малоземельне та безземельне селянство піднялось хоч і на стихійну, але масову боротьбу за свої інтереси. Найбільш організована частина опозиції монархії - буржуазія усвідомлювала необхідність взяття влади в свої руки, руйнування старої напів-феодальної царської державної та соціальної системи й була готова очолити революційний процес. Ці фактори доповнювалися і сфокусовалися виснажливою Першою світовою війною.

27 лютого самодержавство було повалено. В цей день робітники і солдати зламали опір сил, що захищали царизм і оволоділи Петроградом, а члени думи на чолі з П.М.Родзянком утворили новий керівний орган "Тимчасовий комітет членів Державної думи". Петроградська Рада робітничих та солдатських депутатів, що утворилася також 27 лютого безпосередньо керувала повсталими масами. І "Тимчасовий комітет" і "Петроградська рада" склалися в основному з представників буржуазії. Остання в першій же день свого існування організувала воєнні й продовольчі комісії, створила робітничу збройну міліцію та районні комітети, встановила контроль за поштою, телеграфом, залізничними вокзалами, друкарнями. В наступні дні відбувається зречення від престолу, спочатку Миколи II, а пізніше й всієї царської сім'ї, формування буржуазного Тимчасового уряду. В першій половині березня Лютнева революція перемогла в більшості міст Росії. Вона була підтримана могутнім селянським рухом, солдатами на фронті та в тилу. Влада в державі перейшла в руки нового класу, класу буржуазії.

Лютнева буржуазно-демократична революція привела до могутнього піднесення національного руху в країні. На Україні про повалення самодержавства стало відомо вже на другий день, а незабаром ця звістка облетіла всю українську землю. В Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Луганську та інших містах утворюються "Комітети громадських організацій" та обираються Ради робітничих і солдатських депутатів. Йде заміна старих царських органів влади новими державними органами. Одночасно активізуються національні сили, які спочатку ставили собі за мету добитися автономії України у складі Росії. 3-4 березня у Києві був утворений консолідуючий національний орган - Центральна рада, що згодом була очолена М.Грушевським.

На Поділлі (мається на увазі Подільська губернія в її адміністративних межах) про перемогу Лютневої революції в Петрограді місцеві органи дізналися вже на другий день, тобто 28 лютого. Але розгублені царські чиновники вирішили приховати це від трудящих. Лише 4 березня губернатор запропонував повітовим справникам опублікувати маніфест Миколи II про зречення від престолу. Але приховати правду від народу не вдалося. Вже 1-2 березня в губернії розгорнулися революційні події.

Кілька коротких зауваг про терен цих подій - тобто Подільську губернію. Це одна з найбільших губерній Росії з населенням понад 4 млн чоловік.¹ Основна

його маса - малоземельне селянство. В середньому на одне селянське господарство тут припадало 3,7 дес. землі.² Цим, в першу чергу, та рядом інших факторів визначалася революційна активність подільського селянства. Подільська губернія - прифронтний район. На її території дислокувалось сотні тисяч солдатів, що робило її в політичному аспекті особливо вибухонебезпечною. Промислових (постійних) робітників на Поділлі було порівняно мало - 54,6 тисяч³, але за загальною кількістю пролетаріату - 426,1 тис.⁴, вона поступалась лише перед Катеринославською та Херсонською губерніями. Головні події Лютневої революції відбувалися у містах. Тому дещо про них. В Подільській губернії, як і на всій Правобережній Україні великих міст, крім Києва, не було. Але серед цих невеликих, як їх тут називали "містечок" виділялись своїм економічним та культурним рівнем Кам'янець-Подільський, Вінниця, Могилів-Подільський, Жмеринка, Брацлав, Немирів і Летичів, Балта, Гайсин, Бар, Старокостянтинів. Окремо слід вказати на Вінницю. Ще в кінці XIX ст. вона за основними соціально-економічними показниками обігнала губернський адміністративний центр - Кам'янець-Подільський. В останньому перед першою світовою війною проживало близько 40,1 тисяч людей (робітників близько 300), у Вінниці на той час - 52, 2 тисячі⁵, а з початком війни, коли сюди з прифронтного Кам'янця перевели головні адміністративні установи й стався великий приплив біженців - більше 80 тис. населення (робітників близько 1500). Тут знаходилося кілька значних промислових підприємств, дислокувався гарнізон в 15000 солдатів⁶. З 1914 р. Вінниця стала фактично губернським центром, а всі революційні процеси тут відбувалися найбільш виразно.

Лідери буржуазних партій на Поділлі спочатку виявили розгубленість перед революцією. Не знаючи, що робити, вони, як і царські чиновники, намагалися приховати звістку про повалення царизму. Коли ліберальна газета "Юго-западный край", що виходила у Вінниці, вмістила повідомлення про події в Петрограді, її тимчасово закрили.⁷ Пізніше, дещо отямившись, місцеві буржуазні кола роблять те саме, що і буржуазія всієї Росії. З березня 1917 р. в приміщенні Вінницької міської управи зібралися представники земств, міської управи, "обуржуазені" поміщики, представники інших (в основному буржуазних) організацій. Інтереси поміщиків репрезентували Грохольський, Ренекампф, Лозинський, а буржуазії - Длуголенський, Маркович, Мутафов та інші. Учасники зборів створили "Тимчасовий революційний комітет", який призначив комісаром міста Вінниці Лозинського та привів до присяги військовий гарнізон. "Тимчасовий революційний комітет" також сформував офіційний орган влади - "Раду громадських організацій", до якої увійшли представники 49 організацій (по 2 від кожної). Про своє існування "Рада громадських організацій" оголосила 6 березня через газету "Юго-западный край", яка знову почала виходити.⁸ "Рада громадських організацій" обрала виконавчий комітет, який в свою чергу виділив президію у складі: голови - Грохольського, товаришів голови - Ренекампфа і Лозинського, секретаря - Рабіновича та представника військових частин - капітана Чамару.⁹ Виконавчий комітет "Ради громадських організацій" веде роботу по заміні старих царських органів влади новими, а також всіляко намагається (будучи буржуазно-поміщицькою) показати свою "демократичність", свою роль "захисника" всіх класів і станів. Так виконавчий комітет ліквідував газету "Юго-западный край" і замість неї з 15 березня почав випускати газету "Свободный голос".¹⁰

Майже одночасно ідуть вибори до Вінницької ради робітничих депутатів. 6 березня на Вінницькій взуттєвій фабриці "Ястреб" було обрано 26 депутатів до Ради. Їм був даний наказ, зміст якого цілком відповідав політичній платформі Петроградської ради.¹¹ 7 березня 10 депутатів було обрано на заводі "Молот". В наказі, що їм дали виборці, окремими пунктами виділялись вимоги амністії політичним в'язням, заміну поліції міліцією та скликання установчих зборів.¹² Того ж дня відбулися збори депутатів на підковно-механічному,¹³ шкіряному¹⁴ та деяких інших підприємствах міста. 7 березня зібралися 56 делегатів на своє перше засідання. В своєму рішенні вони висунули ряд найважливіших вимог буржуазно-демократичної революції, а саме: про свободу спілок, зборів, страйків, слова, друку, совісті, відокремлення школи від церкви і церкви від держави, про 8-годинний робочий день, наділення селян землею тощо. Окремим пунктом було також записано вимогу про скликання Установчих зборів, які мають "служити гарантією повної демократизації країни шляхом створення демократичного республіканського правління".¹⁵

На цьому ж засіданні Ради депутати обрали її виконавчий комітет з 10 чоловік. Головою став член єврейської національної партії "Поалей-Ціон" Гросман, а секретарем - меншовик Гантімуров.¹⁶ Після обрання виконавчого комітету Рада продовжувала поповнюватися новими депутатами. 8 березня пройшли збори робітників міської друкарні та шорної майстрені.¹⁷

Після утворення Вінницької Ради робітничих депутатів поживався революційний рух серед солдатів гарнізону. 7 березня в приміщенні кримських казарм солдати обрали Раду солдатських депутатів.¹⁸ В другій половині березня представники місцевого гарнізону ввійшли до виконкому Ради робітничих депутатів, а в кінці місяця обидві ради злилися.¹⁹ Так виникла Вінницька Рада робітничих і солдатських депутатів. Авторитет Вінницької Ради зростає. В другій половині березня її компетенція поширилася на все Поділля. В рішеннях Ради від 19 березня з цього приводу сказано: "В зв'язку з тим, що Вінниця є центром Поділля, іменуватися Радою робітничих і солдатських депутатів Поділля".²⁰ При всьому тому Вінницька Рада залишалася буржуазним органом. Однак, вона виконувала свої революційні функції. Саме вона провела остаточно заміну поліції народною міліцією, ввела 8-годинний робочий день, працевлаштувала багатьох безробітних, забезпечила на ділі свободу спілок і зборів, свободу друку і слова, вимогала наділення селян землею тощо.²¹

Крім "Ради громадських організацій" та "Ради робітничих і солдатських депутатів" у Вінниці діяли також національно-свідомі українські сили. Вони склалися з української інтелігенції (вчителів, лікарів, представників образотворчого й музичного мистецтва), значної частини робітників, жителів навколишніх сіл, певної частини буржуазії й поміщництва. 5 березня вони утворили у Вінниці "Спілку подільських українців".²² Вона проводила велику роз'яснювальну роботу, будила національні почуття у широких верств населення. 10 березня "Спілка подільських українців" опублікувала в місцевій газеті відозву Центральної Ради про збирання грошей до Українського національного фонду²³. Чимало людей у Вінниці та губернії позитивно відгукнулися на цю відозву.

Революційний рух у першій половині березня 1917 р., звичайно, не обмежився Вінницею, а охопив й інші міста Поділля. В Кам'янці-Подільському місцеві представники буржуазії та деякої частини поміщництва створили на початку

березня орган місцевого самоуправління, який претенціозно назвали - "Губернський виконавчий комітет громадських організацій"²⁴. В перші дні революції в Кам'янці-Подільському відбуваються масові мітинги і демонстрації.²⁵ На підприємствах обирають делегатів до міської Ради робітничих депутатів. В середині березня вона обрала виконавчий комітет. Кам'янець-Подільська Рада, як і Вінницька та інші Ради була в основному буржуазною. Але під тиском революційних мас вона змушена була прийняти рішення про введення 8-годинного робочого дня, про підвищення заробітної плати, ліквідацію системи штрафів тощо²⁶. Кам'янець-Подільська Рада дуже зміцніла після того, як до її складу ввійшли депутати-солдати, тобто тоді, коли вона перетворилася на Раду робітничих і солдатських депутатів.²⁷

У м.Проскурові також виникають місцеві органи Тимчасового уряду. Крім традиційного "Комітету громадських організацій", тут формуються (в основному з офіцерів) ще й "Військово-революційний комітет", що також захищав інтереси буржуазії²⁸. Одночасно йдуть вибори до Рад. В Проскурові одразу утворилась об'єднана Рада робітничих і солдатських депутатів. Оскільки тут ще залишалися органи царської влади й до них досить лояльно ставився комітет громадських організацій, робітники міста виступили проти цих залишків царизму. Їм довелося прийняти бій з місцевими поліцаями. Революційно настроєні солдати разом з робітниками ліквідували цю опору контрреволюції.²⁹ У Могелеві-Подільському, Гайсині, Жмеринці, Барі, Старокостянтиніві та інших значних населених пунктах утворюються "Комітети громадських організацій", а одночасно з ними обираються місцеві Ради робітничих і солдатських депутатів, йде заміна старих царських установ новими. У повітових центрах створюються "Повітові громадські комітети", що обирають свої робочі органи - Виконкоми повітових громадських організацій. Незабаром замість губернатора й повітових справників Тимчасовий уряд призначив губернських і повітових комісарів. Останні вступають в контакт з відповідними комітетатми громадських організацій. Такий в загальних рисах перебіг подій Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. у містах Поділля.

Слідом за робітниками і революційними солдатами в боротьбу все активніше втягуються селянство губернії. Селяни закривали суди, виганяли волосних старшин і сільських старост, замість царських державних органів створювали нові органи - волосні та сільські селянські комітети. Вже в першій половині березня почалися вибори до Рад селянських депутатів. З ініціативи селянських комітетів у багатьох селах відбулися збори, на яких обговорювалися норми оплати праці в поміщицьких маєтках, питання про владу тощо. В березні 1917 р. поміщики й орендарі буквально засипали губернського і повітових комісарів телеграмами і скаргами на селян, які самовільно захоплюють їх землі. Селянство Поділля як і всієї країни сподівалося, що революція принесе йому не тільки політичні свободи, а й позитивне розв'язання аграрного питання, насамперед ліквідацію поміщицького землеволодіння. Але ці сподівання виявилися марними. З Петербургу, з найвищих органів влади йшли серйозні застереження від революційного розв'язання земельного питання. Тимчасовий уряд закликав селян не порушувати "законів" і терпляче чекати Установчих зборів. Але ні погрозові застереження, ні заклики чекати не допомагали. В губернії все частішими ставали

випадки, коли селяни захоплювали і розподіляли між собою поміщицькі землі. Ця картина була характерною для всієї Росії тих днів.

Таким чином на Поділлі, як і у всій країні внаслідом Лютневої революції до влади прийшла буржуазія та "обуржуазені" поміщики. Цілий ряд свобод і прав у ході революції були завойовані. Через нові революційні органи Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, профспілки, різного роду комітети тощо, широкі народні маси вирішували свої нагальні проблеми. Серйозним явищем на Поділлі став український національний рух.

Повалення самодержавства було великим кроком вперед у політичному розвитку країни. Лютнева революція 1917 р. ліквідувала монархію, але вона залишила недоторканою поміщицьку власність на землю, вона не вирвала Росію з Першої світової війни, яка вела країну до економічної катастрофи, а мільйонам трудящих несла нові страждання і злидні. Тому революційний процес в країні, зокрема на Поділлі, продовжувався.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гапоненко Л.С. Кабузан В.М. Материалы сельскохозяйственных переписей 1916-1917 гг. как источник определения численности населения России накануне Октябрьской революции. // История СССР, - 1961, - № 6. - С. 103; 2. Рубач М.А. Очерки по истории революционных преобразований аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. - К., 1957. - С.30; 3. Рубач М.А. Пролетариат Украины накануне социалистической революции. // Рабочий класс и рабочее движение в России в 1917 г. - М., 1964. - С.70; 4. Там само. - С.71; 5. Весь Юго-Западный край. Справочная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. - К., 1913. - С.96; 6. Большевицские организации в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март-ноябрь 1917). Сборник документов и материалов. - К., 1957. - С.204; 7. Тарнопольський Л., Фекулкін С. Жовтень на Вінниччині. - Вінниця, 1927. - С.5; 8. Там само. - С.7; 9. Там само. - С.8; 10. Там само; 11. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). - Ф.Р.4364, - Оп.1., - Спр.6. - Арк.1; 12. Боротьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917 р.-лютий 1918.). Документи і матеріали. - Хмельницький, 1957. - С.36-37; 13. ДАВО.-Ф. Р. 4364.-Оп.1.- Спр.6.- Арк.3; 14. Там само.- Арк.7; 15. Тарнопольський Л., Фекулкін С. Вказана праця. - С.46; 16. Там само.- С.9; 17. ДАВО.-Ф.Р. 4364.- Оп.1.- Спр.22.- Арк.7; 18. Тарнопольський Л., Фекулкін С. Вказана праця.- С.9; 19. ДАВО.- Ф.Р. 4364.- Оп.1.- Спр.3.- Арк.6; 20. Там само.- Спр.2.- Арк.4; 21. Тарнопольський Л., Фекулкін С. Вказана праця.- С.46; 22. Там само.- С.11-12; 23. Там само.- С.12; 24. Кастрыба П.М. Борьба трудящихся за установление советской власти на Подолии. - Хмельницький, 1957. - С.14; 25. Там само.- С.12; 26. Прапор Жовтня (Кам'янець-Подільський). - 1957. - 13 березня; 27. Там само; 28. В боях за Жовтень. Спогади учасників революційної боротьби на Поділлі. - Хмельницький, 1958. - С.121; 29. Там само.- С.122.

О.І.Яременко

ПОЛІТИЧНІ ПРАВА ГРОМАДЯН В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ 1918 РОКУ

Проголошення 22 січня 1918 року суверенітету України поставило питання про майбутню форму української держави. У зв'язку з цим загострилася боротьба двох політичних течій: республікансько-демократичної і авторитарно-монархічної. Демократичний рух виник стихійно в процесі державотворення і був представлений Українською Центральною Радою, яка здійснювала розбудову

української державності на засадах виборності, колегіальності вищого органу влади та строковості його повноважень (М.Грушевський, В.Винниченко). Паралельно діяла опозиція, політична програма якої ґрунтувалась на принципах одноосібного правління, виборного або спадкового (В.Липинський, П.Скоропадський).

Розробка Конституції УНР та призначення дати проведення українських Установчих зборів означали остаточне закріплення республіканських основ управління. Щоб не допустити цього, прихильники авторитарного режиму, використавши кризу державно-управлінських відносин та іноземну підтримку, здійснили державний переворот. В результаті виникла нова форма української державності - гетьманат.

Основним призначенням гетьманської системи державного управління була підготовка країни до проведення виборів до вищого представницького органу - Установчих зборів, які мали визначити майбутню форму Української держави. З цією метою уло встановлено авторитарний режим, яких характеризувався обмеженням прав людини.

В першу чергу обмежувались політичні права громадян, особливо свобода слова. Держава активно втручалась у сферу діяльності преси, внаслідок чого друковані засоби інформації зазнавали значних утисків. Уряд намагався прямими та опосередкованими методами впливати на періодичні видання з метою встановити повний контроль за змістом матеріалів, які друкувалися в них. Вже наступного дня після встановлення гетьманату в Україні була введена попередня цензура періодичних видань. Спочатку вона не носила централізованого характеру і здійснювалась стихійно. На місцях цензурною справою займалися губернські та повітові старости за власною ініціативою. В червні 1918 року уряд почав розробляти державну стратегію взаємовідносин державних органів та засобів масової інформації. Перед місцевими адміністраціями було поставлено завдання надати уряду точну інформацію в галузі цензури в повітах і губерніях України. За повідомленнями губернських старост, майже повністю була відсутня цензура у Полтавській, Подільській, Чернігівській губерніях¹. У Київській, Волинській, Харківській, Каретинославській, Херсонській губерніях цензура проводилась губернськими та повітовими старостами. Старости не мали вичерпних інструкцій і на власний розсуд визначали матеріали, які не могли публікуватися. Характерною рисою було те, що цензура носила явний характер - замість заборонених матеріалів в газетах залишались білі смуги.

На початку липня 1918 року Міністерство внутрішніх справ розробило програму державного контролю за друкованими засобами масової інформації. Для загального нагляду за творами друку, що виходили у світ, було утворено центральне Управління в справах друку і аналогічні місцеві комітети². На Управління та комітети поклали завдання реєстрації всіх друкованих творів та друкарень, а також здійснення цензури. Цензурі і реєстрації підлягали і сценічні твори. Центральне управління складалося з реєстраційного відділу, по догляду за друкарнями і пресою та театрального. Штат управління нараховував 28 чоловік, і на його утримання виділялись бюджетні асигнування в розмірі 172800 карбованців на рік³. Місцевих комітетів було три: Київський, Одеський та Харківський, а в тих регіонах, на які дії комітетів не розповсюджувались їхні повноваження

делегувались старостам. Кабінетом міністрів було складено перелік питань, обговорення яких не допускалось в пресі. До них відносились:

- інформація про особу Гетьмана;
- критика його дій, пов'язаних з виконанням службових обов'язків, і будь-яка інформація, яка дискредитує особу Гетьмана;
- критика, в грубій формі, діяльності Ради Міністрів;
- неправдиві відомості про зміну складу уряду;
- заклики в будь-якій формі до ліквідації існуючого державного та суспільного ладу;
- розпалювання національної ворожнечі;
- заклики до страйків;
- повідомлення про повстання та інші протиправні дії;
- інформація про діяльність окупаційних військ, якщо її джерелом не є офіційні органи;

Як видно, політичною інформацією, дозволеною до друку, могли бути тільки офіційні повідомлення уряду.

Повідомлення про особисте життя та внутрішню політику Гетьмана дозволялось публікувати тільки з дозволу штабу Гетьмана. Невеликий штат центрального управління в справах друку не дозволяв ефективно виконувати функції покладені на нього урядом. Згідно з державним реєстром, у 1918 році в Українській державі виходило більше 200 періодичних видань⁴. Значну допомогу управлінню надавали представники місцевої адміністрації. Вони застосовували до періодичних видань різні форми примусових заходів. Масовими явищами стали закриття редакцій газет, тимчасове припинення їх діяльності, накладення на редакторів газет штрафів, а також їх арешт. 23 липня 1918 року в Києві відбувся Всеукраїнський з'їзд головних редакторів періодичних видань. У виступах делегатів з'їзду відзначались факти грубого порушення свободи слова в Україні. Після закінчення з'їзду було утворено комітет захисту свободи друку. На початку серпня 1918 року була проведена зустріч міністра Внутрішніх справ І.Кістяковського та начальника управління у справах друку С.А.Андріяшева з головними редакторами всеукраїнських газет. Представники уряду повідомили редакторів, що цензура періодичних видань є необхідним елементом системи управління, оскільки преса має значний вплив на свідомість населення і його політичну та соціальну активність⁵. Поступово цензура охопила усі регіони України, репресії до засновників та видавців газет посилились. Були закриті газети "Весник Юга" в Харкові, "Житомирская минутка", "Приднепровский голос", "Вільний голос" в Полтаві, "Наш степ" в Мелітополі та багато інших⁶. До адміністративної відповідальності було притягнуто редакторів газет "Народна справа", "Колосся", "Вечер"⁷. В багатьох містах, крім української цензури, діяла цензура, яку організували офіцери окупаційних військ.

В кінці серпня було організовано органи військової цензури. Заборонялось публікувати відомості про кількісний склад, дислокацію військових частин, заходи уряду в галузі військового будівництва, фінансування військ.

Поступово було сформовано постійний штат цензорів і склалася практика їх роботи. Правовою основою їх діяльності став закон "Про статут попередньої цензури періодичних видань"⁸. Згідно з ним, попередній цензурі підлягали всі

видання громадсько-політичного та літературного змісту, а також ілюстративні матеріали. Від цензури звільнялися тільки урядові видання, підручники та хрестоматії.

Органи державного управління обмежували й інші політичні права громадян, зокрема свободу зборів та з'їздів, а також право на свободу об'єднань. На початку травня у Києві за ініціативою селянської спілки повинен був відбутися український селянський з'їзд. Міністерство внутрішніх справ не дозволило його проведення, і з'їзд відбувся нелегально. На ньому були присутні близько двох тисяч делегатів, які потім зазнали переслідувань з боку правоохоронних органів⁹.

Такі дії уряду призвели до того, що делегати з'їзду прийняли рішення про боротьбу з гетьманським урядом¹⁰. Частина делегатів створила екстремістську організацію під назвою "ЦК", яка ставила за мету організацію терористичних актів щодо представників влади і командування окупаційних військ¹¹.

Заборона з'їзду було управлінським рішенням помилкового характеру, що визнавали не тільки противники Гетьмана, але й його прихильники¹². Безперечно, набагато ефективнішою була б спроба піти на компроміс із делегатами селянського з'їзду і хоча б на деякий час законсервувати протиріччя, які склалися в аграрному секторі. 14 травня в Києві відбувся Всеукраїнський робітничий з'їзд, який також висловив недовіру гетьманській адміністрації і поставив за мету вести з нею рішучу боротьбу¹³. Значному обмеженню підлягала свобода діяльності громадських об'єднань та політичних партій. Особлива увага приділялась тим організаціям, які ставили за мету насильницьке повалення існуючого ладу. За створення і діяльність таких об'єднань передбачалась кримінальна відповідальність. До політичних партій, які, хоча перебували в опозиції, але діяли легальними методами, заходи репресивного характеру не застосовувались. Це добре видно по відношенню до української партії соціалістів-революціонерів, яка 16 травня 1918 року розкололась на два крила, одне з яких діяло законними методами (праве крило), інше виступало за боротьбу з гетьманським урядом (ліве крило)¹⁴. Ліві есери потрапили в поле зору репресивного апарату уряду і в кінці червня в Полтаві була проведена акція по ліквідації їхньої організації¹⁵. Особливих переслідувань зазнавала партія більшовиків, оскільки вона створювала серйозну загрозу для гетьманської влади. Досить малочисельна, вона мала підтримку в тих регіонах України, де переважну більшість складали робітники, незадоволені своїм матеріальним становищем і соціальним статусом. Більшовицька партія - першою з опозиційних сил оголосила про наміри вести збройну боротьбу проти гетьманського уряду. Підготовка до збройного повстання набувала загрозливих розмірів і правоохоронні органи змушені були вживати термінових контрзаходів. Всередині серпня губернським старостам було надіслано наказ не розпорошувати сили на дрібні правопорушення, а знищувати більшовицькі організації, оскільки суспільна небезпека від їхньої діяльності була значною¹⁶.

В державі була встановлена практика проводити з'їзди партій чи будь-які масові заходи тільки з дозволу департаменту державної варти міністерства внутрішніх справ. Всередині липня 1918 року за таким дозволом звернувся голова українського комітету "Бунд" М.Рафес. Відповідь департаменту державної варти була негативною, основним мотивом для якої були зв'язки цієї організації з більшовицькою партією.

Поступово ставлення державних органів до політичних партій ставало все більш жорстким. Міністр внутрішніх справ, виступаючи перед представниками засобів масової інформації, поділив опозиційний соціалістичний табір на два крила: еволюційне та революційне. Революційні партії підлягали повній ліквідації, в той час як партії еволюційного характеру мали право на легальну діяльність. Службовцям державної варті було досить важко вловити різницю між цими двома напрямками, і репресій зазнавали члени всіх партій соціалістичної орієнтації.

Поступово порушення прав людини набували масового характеру, що згодом стало однією з причин падіння політичної системи гетьманату.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- 1.ЦДАВО.- Ф. 1184.- оп.1.- спр.13.- арк.24.; 2. Там само.- арк.14.; 3.Там само.- арк.5.; 4.ЦДАВО.- Ф. 1184.- оп.1.- спр.3.- арк.11-15.; 5.Рафес М.Г. Накануне падения гетьманщины.- К., 1919.- С.9.; 6.ЦДАВО.- Ф. 2988.- оп.1.- спр.10.- арк.4.; 7.ЦДАВО.- Ф. 1184.- оп.7.- спр.17.- арк.17.; 8.ЦДАВО.- Ф. 3325.- оп.2.- спр.16.- арк.25.; 9.Відродження. Загальноукраїнська газета.-1918.- №35.- 11 травня.; 10.Історія України: Нове бачення. У 2-х т./Під ред. В.А.Смоляк.-К.:Україна, 1995.- т.2.- С.36.; 11.ЦДАВО.- Ф. 1794.- оп.1.- спр.18.- арк.26.; 12.Липинський В. Листи до братів-хліборобів.- Відень, 1922.- С.171.; 13.Полонська-Василенко Н. Історія України. В 2-х т. К.:Либідь, 1992.-т.2.- С.494.; 14.ЦДАВО.- Ф. 2586.- оп.1.- спр.3.- арк.3.; 15.Там само.- арк.1.; 16.Там само.- арк.4.

М.М.Кравець

НАСТУП СОЮЗНИКІВ НА ЗАХІДНОМУ ФРОНТІ ВОСЕНИ 1918 Р. У МЕМУАРАХ МАРШАЛА Ф.ФОША

Перша світова війна належала до найбільш кривавих воєн, які знала історія людства.

Станом на 11 листопада 1918 р. армія союзників налічувала 6477600 чоловік, а німецька - 3527000 чоловік.

Очевидною була перевага союзників і в техніці. Вони мали 6800 літаків, 2000 танків, 178000 автомобілів, а німці - відповідно 1700, 45, 40000.

Проте союзники тільки в 1918 р. втратили майже 2000000 солдатів і офіцерів, а німці - лише 1600000.

Про першу світову війну написано багато праць. Значним є внесок у її висвітлення мемуаристів. Обмежимося розглядом спогадів Фердинанда Фоша про Західний фронт, який відіграв важливу роль. Тут відбувалися великі бойові операції.

Фош - видатний французький полководець, маршал. В роки війни командував корпусом, армією та групою армій, став начальником Генерального штабу Франції та головнокомандувачем збройних сил Антанти.

До найбільш ґрунтовно висвітлених належить Сен-Мієльська операція 12-15 вересня 1918 р./В ній проти німецьких частин діяли, крім американських військ, частково і французи. Йшлося про ліквідацію виступу німецького фронту в районі міста Сен-Мієль, що існував ще з вересня 1914 р.

Як стверджує Фош, в артилерійській підготовці брало участь майже 3 тис. гармат. Головна атака була проведена з такою силою і рішучістю, що німцям довелося відступати. Успішною була також допоміжна атака. В полон узято 13250

чоловік, захоплено 460 гармат.² Для завершення успіху американці 13-15 вересня розташувалися перед новими позиціями, зайнятими противником.³

Загальний наступ Антанти розпочався 26 вересня 1918 р. Фронт тоді проходив по лінії Верден – Реймс – Аррас – Іпр. Союзники зосередили 202 піхотних дивізій проти 187 послаблених німецьких.

Наступ приніс успіх уже 26 вересня. Союзні війська просунулися вперед на 3-4 км. Проте в наступні два дні опір німців посилювався. Лише 29 вересня французька 4 армія зуміла захопити лінію оборони противника /Пі, Сом-Пі і Монтуа/.⁴ Проте американські частини не мали успіху.⁵ 30 вересня французька 5 армія несподівано атакувала позиції німців між річками Вель і Еною і відкинула їх. Наступного дня вона продовжувала наступ і домоглася ще більшого успіху. Взято в полон 2500 чоловік. У той же час французька 4 армія за допомогою американської 2 дивізії захопила сильні німецькі позиції на висотах на південь від Орфея, оволоділа такими міцними опорними пунктами, як Нотр-Дам-де-Шан і Блан-Мон, узяла в полон понад 18000 чоловік, захопила 200 гармат.⁶ 4 вересня американська 1 армія відновила наступ. Вона досягла Апремона, Екзермона й Жена. 3 8 по 10 жовтня французький 17 корпус, підтримуваний 33 і 39 американськими дивізіями, почав операції на правому березі Мааса й після впертих боїв зупинився на лінії Сіврі-Сюр-Мез, Бомон.⁷

Докладний опис у мемуарах наступу американців і французів 8 жовтня. Звільнено Аргонну, досягнуто північних берегів річки Арн та висот Монтуа, форсовано річку Елет, досягнуто висот навколо Серни-ан-Лануа й Жюмьні.⁸

Фош констатував відступ німецьких частин 11-13 жовтня на всьому фронті між Еною в районі Вузье і Уазою в районі Ля-Фер на сильно укріплену позицію на лінії Ля-Фер, Креси-сюр-Серр, Сисон, Шато-Порсьєн і в долині Ени нижче Гранпре. Але вже 15 жовтня французько-американські армії підійшли впритул до цієї позиції і стали готуватися до атаки.⁹

Окрему частину мемуарів становить висвітлення франко-британського наступу проти фронту Камбре та Сен-Кантен.

Британські 1 і 3 армії рушали вперед у напрямку на Камбре 27 вересня. Їм пощастило оволодіти опорними пунктами Маркіон, Бурлон, Флескер. При цьому понад 8 тис. чоловік захоплено в полон. 28 і 29 вересня вся ділянка позиції Гінденбурга у смузі наступу опинилася в руках британських військ.¹⁰

Британська 4 армія 29 вересня атакувала позицію Гінденбурга між Вандюїлем і Ольноном та перейшла Сен-Кантенський канал між Балікуром і Лякуром. Праворуч від неї французька 1 армія атакувала і здобула опорний пункт Серизи.¹¹

В мемуарах наведений цінний фактичний матеріал про наступ англійських 3 і 4 армій 8 жовтня між Камбре й Сексаром. У результаті цього наступу була захоплена позиція Худінга.¹²

Німецькі війська під натиском союзників відступали на широкому фронті, між річками Сансе й Уазою. 12 жовтня авангарди союзників вийшли на берег річки Сель між Аспром і ле-Като та на північний берег Уази вище Берно.¹³

Підсумовуючи, мемуарист зазначив, що союзні війська на своєму лівому фланзі підійшли впритул до третьої тилової позиції противника на лінії Бушен, Ля-Капель, Ля-Като, Ірсон, Мезьєр, а на правому - до ділянки позиції Хундінга на західному березі Уази.¹⁴

Фландрською групою армій командували бельгійський король Альберт і французький генерал Дегут. До складу цієї групи входили бельгійські, британські і французькі війська. Її наступ почався 28 вересня. Повністю захоплено першу німецьку позицію, другу – частково. 29-30 вересня наступ тривав. Узято майже 10000 полонених і 200 гармат. Докладно описані труднощі наступу.¹⁵

Фош проаналізував проблеми чисельності армій, військової промисловості та шляхів сполучення.

З 1 липня по 15 вересня 1918 р. французька армія втратила 7000 офіцерів і близько 272000 рядових. На початку жовтня в більшості французьких дивізій некомплект становив від 1000 до 2500 чоловік у кожній. Британська армія втратила з 1 липня по 15 вересня 7700 офіцерів і 166000 рядових. Як і французька, не могла поповнювати некомплект. Американська армія мала некомплект, який 10 жовтня 1918 р. становив 90000 чоловік на 30 дивізій, що діяли на фронті.¹⁶

Не вистачало снарядів. Лише в жовтні 1918 р. ця проблема була розв'язана: США стали присилати до Франції готові снаряди.¹⁷ Питаннями військової промисловості займався сам Фош як головнокомандувач.

Під час воєнних дій велика увага приділялася шляхам сполучення, без яких не можна було розраховувати на успіх. Так, французька армія виділила для обслуговування залізниць 100000 чоловік.

У мемуарах висвітлений загальний наступ союзних армій з 15 жовтня по 11 листопада 1918 р.

15 жовтня французько-американські армії підійшли впритул до сильно укріпленої німецької позиції, що проходила приблизно по лінії Ля-Фер, Креси-сюр-Серр, Сисон, Шато-Порсьєн, Бузьє, Гранпре.¹⁹

Британські війська вийшли в цей день на фронт Васиньї, Ле-Като, Солем, Дуге.²⁰

Фландрська група, посилена американськими дивізіями, 16 жовтня зайняла Туру, Ліхтервельде, Ардуа, Ізегем. Німецькі війська залишили бельгійське узбережжя. Розгортаючи наступ, фландрська група дійшла до голландського кордону.²¹

17 жовтня британські війська оволоділи Ле-Като, 18-19 жовтня – Васиньї, ліс Андіньї, а 20 жовтня – Солем.²²

Усюди німці зазнавали невдач, відступали і здавалися в полон. З 1 по 5 листопада американська і французька армії безперервними атаками на широкому фронті успішно розгортали наступ і 5 листопада вийшли приблизно на лінію Ле-Шен, Бомон, Стене.²³ 8 листопада франко-бельгійські війська фландрської групи армій оволоділи переправами через Шельду між Екке й Оденардом, що посилювало загальний відступ противника, який відходив на всьому фронті від голландського кордону до підніжжя Маасських висот.²⁴

11 листопада припинилася стрільба на всьому фронті. Через декілька днів союзні армії рушили вперед, щоб дійти до Рейну й зайняти Рейнську область.²⁵

Фош розповів про участь у бойових операціях фельдмаршала Хейга, генералів Петена, Першинга та інших. Він намагався бути в їх оцінці об'єктивним.

Загалом мемуари Фоша, не зважаючи на окремі суб'єктивні твердження, наприклад, применшення великої армії США у веденні війни, є цінним джерелом до вивчення історії першої світової війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Фош Ф. Воспоминания / война 1914-1918 гг. / Перевод с французского.-М., 1939.-432 с.; 2. Там само.-С.358; 3. Там само; 4. Там само.-С.366; 5. Там само.-С.367; 6. Там само; 7. Там само.-С.368; 8. Там само.-С.369; 9. Там само; 10. Там само; 11. Там само; 12. Там само.-С.370-371; 13. Там само.-С.371; 14. Там само; 15. Там само.-С.372-73; 16. Там само.-С.374-376; 17. Там само.-С.377; 18. Там само.-С.378; 19. Там само.-С.380; 20. Там само; 21. Там само.-С.380-381; 22. Там само.-С.381-382; 23. Там само.-С.397; 24. Там само.-С.398-399; 25. Там само.-С.425;

О.А.Коляструк

УКРАЇНІЗАЦІЯ ПРЕСИ УСРР / ПЕРША ПОЛОВИНА 20-х рр. ХХ ст./

На початку 20-х рр., оформивши Союз РСР де-юре, радянська влада почувала себе непевною в національних окраїнах. Економічне невдоволення поступово додалось розпочатою новою економічною політикою, тому подальша централізаторська політика уніфікації національно-культурного життя теж потребувала змін. Ігнорування національного питання під час громадянської війни було забезпечене військовою перевагою більшовиків, в мирний час багнетом втримати національну стихію було неможливо, тому на XII з'їзді РКП/б/ в квітні 1923 р. було ухвалено нову національну політику, відому як "коренізація" /для всіх союзних республік/, або "українізація" /зокрема для УСРР/.

Зміна курсу національної політики більшовиків була вимушеною, небажаною для ортодоксальних комуністів, вона була лише тактичною, тимчасовою поступкою. Зокрема секретар ЦК КП/б/У М.М.Попов визнавав відверто: "Українізація ніколи не була і не є для нас метою, вона є засобом встановити щільний контакт з українськими масами.... Практичне значення українізації - це втягнути широкі маси української людності в орбіту комуністичних впливів".¹ Д.Д.Троцький на УІІ Всеукраїнській партконференції хоч і підкреслював, що "національна справа не є більшовицькою метою",² але попереджав, що вона є "таким фактом, неухважність до якого може змусити більшовицьку програму побудови комунізму "перекинутись догори ногами".³

Офіційна українізація охоплювала всі складові партійно-державної системи, в тому числі і пресу. Періодична преса розглядалась більшовиками як дійовий ідеологічний інструмент, "колективний агітатор, пропагандист та організатор", за класичним визначенням В.І.Леніна, як "приводний пас" у взаєминах партії з масами.

Українізація преси була складовим процесом загальної політики коренізації більшовизму в Україні та радянізації під його впливом українського суспільства. Під українізацією преси, на нашу думку, слід розуміти такі складові: 1/ створення та закріплення таких друкованих органів партії та влади, що сприяли зміцненню радянської влади та ідеології більшовизму в Україні; 2/ надання цим органам україномовного статусу при повному ідеологічному контролі з боку ВКП/б/; 3/ формування преси національних меншин, що проживали на Україні; 4/ структурування мережі партійно-радянської періодики відповідно до класових принципів при запереченні загальнонаціональних пріоритетів українського народу /національна за формою, соціалістична /пролетарська/ за змістом, інтернаціональна /російськофільська/ за духом/.

Процес українізації преси був складним і суперечливим. Як і сама політика українізації 20-х років, він мав в своєму розвитку кілька стадій. 1920-1923 рр. можна умовно назвати "інкубаційним" або доукраїнізаційним етапом в історії преси України. На цьому етапі були вироблені основні засади партійно-радянської преси та принципи її діяльності. На 1923-1925 рр. припадало зародження та становлення нової україномовної преси в Радянській Україні. Розквіт національної преси України відбувся в середині 20-х рр. /1925-1928 рр./. В кінці 20-х - початку 30-х рр. /1929-1932 рр./ почалось переродження україномовної преси під тиском зростаючих тенденцій централізму та тоталітаризму. До кінця 30-х рр. закінчилось згортання національної періодики в Україні, її русифікація та денационалізація.

На першому етапі відбулась, по-перше, заборона і ліквідація альтернативної більшовикам партійної преси, в тому числі органів національних і соціалістичних українських партій. По-друге, була усунута преса громадських організацій, рухів та товариств, в першу чергу просвітницька та земська мережа газет; була також трансформована і наповнена новим змістом кооперативна періодика. По-третє, саме в цей період усталився тип друкованого видання як спільного органу партійного комітету та виконавчої влади відповідних рівнів. У цьому виявився процес зрощення партійних і владних структур при домінуючій позиції перших. З цього часу поняття "партійно-радянська преса" репрезентує всю пресу Радянської України, оскільки є єдиною можливою в легальному розумінні. По-четверте, в ці роки були закладені основи монополізації інформаційно-пропагандистського простору партією більшовиків. У зв'язку із цим, по-п'яте, свобода слова, висловлювання, думки, друку були трактовані як свобода і безальтернативність більшовицької ідеології в радянському суспільстві. Незгодні з марксистсько-ленінсько-сталінською ідеологією були позбавлені можливості критичного висловлювання через друковані органи. Нарешті, по-шосте, преса, що формувалась в Україні під егідою партії і влади, була підпорядкована Москві інформаційно, політично, фінансово, організаційно, кадрово.

Більшовицька преса в Україні спочатку була суто російськомовною. За тоном газети більшовиків були агресивні, нетерпимо брутальні до інших політичних видань. Сергій Єфремов з гиркотою писав про більшовицькі газети "Більш убогого, сірого, нахабного й скажу просто- дурного створіння і уявити собі було не можна. На краденому папері краденими думками розводили офіційні писаки такі візерунки з демагогії, нахабства і тупості, що можна було і не турбуватися їхнім довгим пануванням".⁴ Справді, питома вага більшовицьких видань була незначною. За даними В.Ігнатенка, в 1917-1918 рр. з 252 україномовних видань політичних партій більшовики не мали жодного, вони мали 6 газет російською мовою.⁵ В цей же час популярними були на Україні кооперативні видання /понад 50 україномовних газет кооперативних спілок/ та земські часописи, що виходили під орудою народних управ у всіх губернських і повітових центрах.

Але вже в кінці 1918 р. Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України створив при наркоматі пропаганди Бюро української преси та інформації /БУП/ - державно-партійний орган для забезпечення інформацією газет всіх рівнів. Так було покладено початок монополізації інформаційного простору. 5 січня 1920 р. БУП було реорганізовано в агенство Укр Роста, що підпорядковувало український інформцентр московському, ще більше звужуючи поле інформації. У січні 1919 р. в Юркові було створене Всеукраїнське державне видавництво /ДВУ з 1920 р./.

Комісія ДВУ відіграла роль наркомату агітації і пропаганди, однією з функцій якого було забезпечення контролю над всіма партійними виданнями. Наприкінці 1920 р. комуністична преса в Україні складала 67 % від загального числа видань. Ця пропорція збереглась і наступного року. /Див.табл.І/.

Таблиця І.

РОЗВИТОК КОМУНІСТИЧНОЇ ПЕРІОДИКИ В УКРАЇНІ.⁸

Роки	Загальне число		Комуністична преса	
	Укр. мовою	Рос. мовою	Укр. мовою	Рос. мовою
1920	139	151	63	120
1921	181	188	75	169
1922	168	287	43	146

За таблицею І можна простежити, що "паперова криза" 1922 р. призвела до скорочення україномовних газет в цілому / на тлі зростання російськомовних видань/ та комуністичних зокрема. Українські видання від початку НЕП'у в бюджетному порядку не отримали жодних державних субсидій, тоді як вся центральна преса Росії регулярно фінансувалась на 20-25% від потреби.⁹ На прохання офіційного Харкова включити до держмережі 83 газети України в вересні 1922 р. Агітпром ЦК РКП/б/ рекомендував видати 20% дотації тільки 29 газетам України, з яких тільки 5 були україномовні.¹⁰

До проголошення офіційної українізації легальна преса України була більшовизована, повністю поставлена під контроль керівної партії і виконувала роль її речника. В.Еллан-Блакитний, обіймаючи посаду головного редактора центральної радянської газети в Україні "Вісті ВУЦВК", що була до його приходу російськомовною, критично наголошував, що преса в Україні є "великим знаряддям русифікації, найбільшою перепорою до поступового згладжування мовної і національної різниці між містом і селом".¹¹

Для початкового етапу офіційної українізації преси /1923-1925 рр./ притаманні такі риси: 1/ подальше регулювання зростання преси за офіційної матеріально-фінансової підтримки державою україномовних видань; 2/ усталення двох основних видів газетної періодики: керівна /загальнополітична/ і масова газети; 3/ типізація газет за класовою структурою суспільства /робітничая, селянська/ та врахування вікових особливостей читача /молодіжна, дитяча/; 4/ усталення мережі журнальної періодики і підпорядкування її партійно-державному контролю; 5/ залучення до створення україномовної преси радянського типу лояльно налаштованої національної інтелігенції; 6/ форсування розвитку робітничо-крестьянського руху під контролем КП/б/; 7 /збереження переваги російськомовної /через забезпечення великих накладів/ та центрально-російської /через сприятливий режим розповсюдження та передплати/ преси над українськими виданнями.

Українізація преси на перших етапах офіційного курсу тлумачилась як україномовність преси. Та навіть формальний перехід на українську мову відбувався складно і суперечливо.

З 1923 р. до державної твердої мережі видань, що мали субсидії, були включені тільки україномовні газети, дві найбільші газети національних меншин і,

як виняток, одна російськомовна газета та /"Всероссийская кочегарка"/.¹²

За півроку /квітень-жовтень 1923 р./ кількість газет українською мовою зросла більше, ніж на 200 %, для цього було створено низку нових українських видавництв: "Радянський селянин", "Рух", "Червоний шлях", "Час", "Слово" тощо.¹³ Місцевій пресі було надіслано з Москви 8 800 крб. і 4 600 крб. через Агітпром ЦКП/б/ У, ці кошти були поділені між 24 україно- та іномовними газетами республіки.¹⁴

Тверда мережа газет, що отримували державну підтримку, на 1 березня 1924 р. була такою: центральні - 2 / укр.м. - 2/; губернські - 2 / укр. м. - 1/; окружні - 14 / укр. м. - 13/; молодіжні - 4 / укр. м. - 2/; національних меншин - 4.¹⁵ Але україномовні газети, разом взяті, мали тираж 15 тис. примірників / з них центральні "Вісті ВУЦВК" забирали 6 тис./, а "Всероссийская кочегарка" одна мала наклад в 35 тис., Єврейська щоденна виходила в 5 тис. примірників.¹⁶ Загалом 33 російськомовні газети України мали тираж 445 тис. екземплярів, а україномовні 24 газети - тільки 72 тис.¹⁷ До цього слід додати тиражі центральних московських видань, що були поширені на Україні, а саме: "Правда" - 150 тис., "Гудок" - 100 тис., "Известия" - 100 тис., "Рабочий" - 100 тис. та ін.¹⁸

Проголошений XII з'їздом РКП/б/ курс українізації не був глибоко продуманою програмою дій ні для Москви, ні для Харкова. Традиційні централізаторські настрої не були подолані ні резолюціями XII партз'їзду, ні навіть червневою / 1923 р./ нарадою з національних питань. Законодавчі акти 1923 р., що регулювали питання українізації, виявились недосконалими. Так, на II Всеукраїнському з'їзді працівників юстиції /1924 р./ відзначалась половинчатість декретів, незрозумілість деяких положень, зокрема тих, що стосувались поняття "змішаного діловодства" та ін.¹⁹ Це ж стосувалось і декрету РИК УСРР "Про заходи в справі українізації шкільно-виховних та культурно-освітніх установ" від 27 липня 1923 р., що узаконив справу українізації друку. В ньому вперше було вказано термін українізації партійної преси для сільського населення - до кінця 1923 р.²⁰ Але, як і в інших напрямках українізації, цього терміну не вдалось дотриматися.

Під тиском національно-свідомої верхівки в наркоматі освіти, що забезпечував по радянській лінії ходу українізації, та націонал-комуністичних сил в КП/б/У в кінці 1924 р. було піднято питання про якісне оновлення періодичної мережі в Україні. Початок організаційного будівництва газетної мережі в умовах українізації поклала перша всеукраїнська нарада редакторів, що відбулась в Харкові в січні 1925 р. Нарада засвідчила лише кількісне зростання преси українською мовою. Нарада визнала конче необхідними для забезпечення українізації вироблення масової газети для соціально визначеного читача, в першу чергу для селян. На зразок московської "Крестьянской газеты" було вирішено створити загальнореспубліканську масову газету "Радянське село".²¹ Газета "Радянське село" була заснована в Києві 20 червня 1924 р. як губернське масове видання для селян. На початку своєї діяльності вона мала тираж 18 тис. примірників. Через рік вона стала найбільшою серед селянських газет за тиражем і обсягом, наклад її зріс аж до 67,5 тис.²² Тому ЦК КП/б/У за рекомендацією свого відділу преси 2 червня 1925 р. ухвалив реорганізувати її у всеукраїнську газету з переведенням до Харкова.²³

"Радянське село" завоювала авторитет як республіканська газета доволі

швидко. Вже через півроку діяльності в Харкові число її сількорів подвоїлось: з 1 тис. дописувачів в червні 1925 р. до 2060 чол. у березні 1926 р. За цей час газета отримала понад 54 тис. листів, щодня пошта приносила по 400-500 дописів, в кожному другому листі селяни ставили газеті питання про всі справи, що їх непокоїли. Газета започаткувала нові рубрики, що стали постійними: "Відповіді нашим дописувачам" та "Наші поради", щомісяця вміщувала в них до 2,5 тис. конкретних відповідей та 1-1,5 тис. рекомендацій.²⁴

Як орган ЦК КП(б)У газета "Радянське село" мала великі права і повноваження. Її кореспонденти, штатні працівники могли беззастережно отримувати потрібну інформацію від будь-яких партійних та державних установ. Наркоматам та парткомам було наказано ретельно стежити за публікаціями в "Радянському селі" і відповідати на критичні зауваження газети.²⁵

Газета була добре продуманою. Як всяке партійне видання, вона в першу чергу інформувала читачів про партійні плани та справи, агітувала за їх реалізацію. Але газета в 20-і рр. була найбільш чутливою до проблем і потреб селян. Від серпня 1925 р. редакція готувала щомісячні інформаційні бюлетні за листами з села для у КП(б)У. Класифікація матеріалів відбувалась за такими рубриками: "Про хлібозаготівлі", "Про сільські ради", "Комнезами на селі", "Про режим економії", "Про кооперацію", "Суспільно-політичні настрої селян" тощо. Часто на вимогу ЦК КП(б)У бюлетні складались для з'ясування громадсько-політичної атмосфери в різних регіонах України. На кінець 20-х рр. став домінувати соціально-класовий підхід в аналізі інформації "знизу": "Настрої сільської бідноти", "Селяни про куркульське шкідництво", "Куркульська агітація", "На підтримку середняка" та ін. За цими бюлетнями ЦК КП(б)У та його відділ преси відстежували найхарактерніші тенденції на селі та виробляли відповідні рекомендації для місцевої преси.

Можна стверджувати, що "Радянське село" в 20-і рр. поєднало в собі риси керівного загальнополітичного і масового видання.

Адміністративно-територіальна реформа середини 20-х рр. викликала зміни і в структурі газетної мережі. Для координації дій органів преси, що створювались в округах, ЦК КП(б)У ухвалив створити Прес-бюро при ЦК партії, щоб "допомогти окружній і взагалі селянській пресі глибше і ширше охопити ідеологічно аудиторію і систематично вирівнювати ідеологічну лінію окружної преси".²⁶ Переважна більшість округів /41 з 52/ були сільськими за способом господарювання та відповідно населенням. Тому опікування селянською масовою газетою призвело до так званої "селянізації" преси в ході її українізації. Ця тенденція була зумовлена відомим гаслом "Обличчям до села!" в контексті налагодження "змички міста з селом". Серед інших супутніх чинників варто назвати також такі: земська і просвітницька преса були ліквідовані в попередній період і комунікаційна прогалина потребувала свого заповнення. Крім того, до такої преси можна було долучити сільську інтелігенцію, щоб включити її до радянського будівництва.

Створення масової селянської газети робило можливим поступову радянізацію селянського суспільства. З іншого боку, мовленнєва практика селянства сприяла природній українізації преси. Вона мала витіснити штучну /зрусифіковану, перекладну, суржикову/ мовотворчість українських газет.

На нашу думку, про селянізацію преси можна говорити лише як про тенденцію кількісного зростання преси для села /і кількістю назв і накладом/: у 1922 р. загальний тираж україномовних газет нараховував 24 тис. примірників

/7%/, виходила тільки одна селянська газета в Харкові. На 1 квітня 1925 р. число українських газет зросло до 29 /при накладі 402 тис./, з них 10 селянських газет мали загальний тираж 166 тис. І липня 1925 р. на Україні було вже 19 селянських газет /202 тис./, а на І грудня 1925 р. - 34 газети /294 тис. прим./²⁷ До кінця 1925 р. всі селянські округи мали масові селянські видання.²⁸

Українізація селянської преси форсувала україномовність в центральній та робітничій періодиці. Але ставлення до українізації цих видань в партії було неоднозначним. Найбільш поширеною була думка про те, що українською мовою можна в крайньому разі послуговуватись в селянській газеті, а пролетарське місто має бути культурним і читати газети "мовою Леніна". Редактор Сталінської газети "Диктатура труда" Марков заявив: "Політика українізації шкідлива, вона приведе до того, що через 3-5 років в Україні буде заборонено російську мову".²⁹ Одним з аргументів проти переведення газет на українську мову було й те, що тираж українізованих видань незбіжно помітно меншав. Противники українізації пояснювали це незрілістю української мови в політичній сфері. Зниження тиражу було явищем законним. "Газету читають чи, власне, перебігають очима нашвидку, і навіть українізований обиватель швидко читати українського тексту не звик, а тратити багато часу не хоче", - розмірковував над скороченням тиражу українізованої "Пролетарської правди" С.Єфремов.³⁰ До об'єднання україномовного "Більшовика" і російськомовної "Пролетарской правды" їх тиражі були відповідно 9 600 та 53 700 примірників / на І червня 1925 р./ з 20 червня 1925 р. почала виходити українською мовою одна газета, на кінець місяця її тираж ледь досягав 20 тис. примірників, хоча вже через місяць /20 липня 1925 р./ "Пролетарська правда" мала тираж 31 850 примірників.³¹ Інша справа, що в цей період вдвоє зросла передплата і купівля вроздріб московських газет. С.Єфремов свідчив: "Обивательська публіка воліє читати позамісцеву газету, аби лише не українську. Жартома можна було б запропонувати нашим властям, щоб зробили другий крок, українізувавши місцеву пресу, треба заборонити довіз із Московщини, тоді обиватель вже не втік би від "своєї" газети".³²

Загравання з міським обивателем виражалось і в тому, що українізація якогось органу почасти супроводжувалась створенням паралельно нової російськомовної газети. Так це було в Києві. 16 червня 1925 р. Київський губком партії ухвалив перетворити орган губпрофради газету "Кузниця" на щоденну робітничу газету "Киевский пролетарий". Третина типографського обладнання "Пролетарской правды" була передана у фонд цієї газети. Її тираж впродовж червня-липня 1925 р. зріс з 3,5 тис. до 18,6 тис. примірників.³³

На кінець 1925 р. сформована журнальна мережа України 104 часописи /без відомчих/ розподілялись за типами так:

Таблиця 2.

ЖУРНАЛИ В УКРАЇНІ 1925 р.³⁴

№	Тип видання	Кількість	Укр.мовою	Рос.мовою	Іноз.мовою
1	Партійні, комсомольські	11	7	4	-
2	Громадсько-літературні	7	5	1	1
3	Ілюстративні	13	8	4	1

4	Юнацько-дитячі	9	6	2	1
5	Театральні	5	3	2	-
6	Робсількорівські	6	3	3	-
7	Кооперативно-господарські	10	8	1	1
8	Наукові	28	16	12	-
9	Профспілкові	7	5	1	1
10	Науково-популярні	8	5	3	-
	Всього	104	66	33	5

Відомчі журнали були переважно російськомовні: з 56 видань лише 2 мали українські назви, та тільки 4 з них дотримувались української мови повністю.³⁵ Таке становище дозволяє зробити висновок, що переважна більшість радянських установ на першому етапі опиралась українізації, або, принаймні, ігнорувала її. Всі видання фінансово-банкових, статистичних, юридично-правових, страхових, комунальних, планово-проектних установ залишались російськомовними. Транспортні бюлетні всіх українських залізниць, водного і суходольного сполучення аж до початку 30-х рр. видавались російською мовою.

Слід відзначити, що у журнальній періодиці процес більшовизації був запізнілим порівняно з газетною ланкою преси. Впродовж перших двох українізаторських років виникли 70% провідних громадських та літературних часописів. Значну роль погуртуванню національних сил зіграли журнали "Життя і революція" в Києві та "Червоний шлях" в Харкові / за часів редагування О.Шумським/. Вони були створені на протигагу емігрантській "Новій Україні", що з 1923 р. почали видавати В.Винниченко та М.Шаповал.

Відновлення М.Грушевським академічного /отже, позацензурного/ часопису "Україна" в 1924 р. спонукало появу партійних журналів загальнокерівного і агітаційного характеру: "Більшовик України", "Агітатор", "Літопис революції", "Червона преса" тощо. Радянські чиновники від журналістики визнавали, що серед них немає гідних опонентів М. Грушевському та його колегам по Академії наук.³⁶ Тому в редакційній статті першого числа "Червоної преси" "Наші завдання" прямо підкреслювалось: "Завдання всіх наших видань - дати не тільки знання, а й виховання, так звану партійну свідомість, перелом психології, перевівши її на нові рейки".³⁷

Розвиток періодичної преси України в першій половині 20-х відбувався в умовах проголошеного курсу українізації, яка повинна була сприяти закріпленню радянсько-більшовицької системи в Україні. З іншого боку, українізована преса повинна була вгамувати національно-культурні сили способом їх радянзації на терені культурного будівництва. По суті офіційне визнання україномовності преси сприяло активному включенню в її діяльність національної еліти, в першу чергу письменників. "Літературна дискусія" 1925-1928 рр. засвідчила високу політичну гідність національно-здорових сил в Україні, їх готовність продовжити боротьбу за національну самостійність України. Злет української культури в 20-і рр став її трагічною вершиною. Всі "дискусії" 20-х рр. закінчувались відтепер вироками "буржуазного націоналізму" чи "націонал-ухильництва", а в 30-і рр. "українське"

означало "вороже", "небезпечне", "антирадянське".

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. М.С. Україна і національна політика Советів.-Б.М.-1938.-С.40;
2. Троцький Л. Про національне питання /З промови на УП Всеукраїнській партійній конференції в Харкові //Національна політика Радянської влади: Збірка.-Харків, 1923.-С.7;
3. Там само.-С.8;
4. Єфремов С. Щоденники: 1923-1929.-К.,1997.-С.28;
5. Ігнатенко В. Українська преса: 1816-1923.-Харків, 1926.-С.73;
6. Русанов А. Газетна справа на Україні.-Харків, 1924.-С.13;
7. Животко А. Історія української преси.-Мюнхен, 1989-1990.-С.27;
8. Ігнатенко В. Вказана праця.-С.73;
9. ЦДАГО України.-Ф.І.-Оп.20.- Спр.1515.-Арк.14;
10. Там само.- Спр.1515.-Арк. 190; Спр.1516.-Арк.7-8;
11. Там само.-Спр. 1519.-Арк.44;
12. Там само.-Спр.Г77І.-Арк.І7;
13. Там само.-Арк.98, 112;
14. Там само.-Спр.І847.-Арк.6;
15. Там само.- Спр.1849.-Арк.28-29;
16. Там само;
17. Там само.-Арк.12;
18. Там само.-Спр.2248.-Арк.38;
19. Чезювич В.А. Проблеми національно-державного будівництва в роки непу.-Харків, 1996.-С. 28;
20. Збірник узаконень. -1923.-№29.-С. 435;
21. ЦДАВО України.- Ф.257.-Оп.І.-Спр.292.-Арк.94;
22. Там само.-Арк.94,97,99;
23. ЦДАГО України.-Ф.І.-Оп.20.-Спр.2012.-Арк.І03;
24. Червона преса.-1926.-№8.-С. 30;
25. ЦДАГО України.-Ф.І.-Оп.20.-Спр.2013.-Арк.205;
26. Там само.-Спр.20П.-Арк.43;
27. Свашенко П. Селянська преса за рік //Червона преса.-1926.-№8.- С.16;
28. ЦДАГО України.-Ф.І.-Оп.20.-Спр.І847.-Арк.7;
29. Там само.-Спр.2260.-Арк.63;
30. Єфремов С. Вказана праця.-С. 256;
31. Життя і революція.-1925.-№6-7.-С.ПЗ-П4;
32. Єфремов С. Вказана праця.-С. 256;
33. Державний архів Київської області /ДАКО/.-Ф.І0408.-Оп.І.-Спр.2І.-Арк.5;
34. Життя і революція.-1925.-№6-7.-С.П4;
35. ЦДАГО України.-Ф.І.-Оп.20.-Спр.2260, -Арк.73;
36. Там само.-Арк.4-6;
37. Червона преса.-1925.- №1.- С.6-7.

О.І.Криворучко

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СТАНУ ПОЧАТКОВОЇ ТА СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ В МІСТАХ І СЕЛАХ УСРР НА ПОЧАТКУ 1920-Х РОКІВ

Важливим показником розвитку культури суспільства є стан його освіти: охоплення освітянськими закладами широких народних мас, структура освіти, зміст і рівень викладання, матеріальна база освітніх закладів тощо.

Важливі дані про стан народної освіти в Україні в 1923-24 роках містить доповідь О.Я.Шумського "Тези культурно-освітньої роботи на селі". Письменними в цей період були 35% жителів України /у містах – 50%, на селі – 28%/. Неписьменних у віці 18 - 35 років було 4050000 чол. /в містах - 709000 чол., в селах - 3341000 чол./, крім того, 1 млн. чол. вважалися малописьменними.¹

На 1 січня 1924 р. ступінь охоплення дітей школою був таким:

Таблиця 1

Процентне відношення учнів до загальної кількості дітей
шкільного віку /за різними віковими категоріями/²

вік дітей	місто	село	Україна
8 - 11 рр.	71,3%	37,6%	41,3%
12 - 15 рр.	18,9%	1,2%	4,2%
8 - 15 рр.	40,4%	20,2%	24,4%

Наведені дані свідчать про те, що лише третина дітей була охоплена школою першого концентру і тільки 4% одержали загальну початкову освіту. Дві третини дітей залишалися без елементарної грамотності, а якщо взяти до уваги, що в період 1919 - 21 рр. школи майже не функціонували, то перед нами у всій повноті постає картина неписьменності серед підлітків віком 12 - 18 років на селі.

Крім того слід зазначити, що дані наведеної таблиці характеризують охоплення школою дітей в цілому, без урахування соціальної структури населення. Проаналізувавши директиви Головоцвуху про комплектування шкіл за класовими ознаками, можна зробити висновок, що різні соціальні групи населення далеко нерівномірно охоплювалися існуючою системою освіти. Наприклад, якщо врахувати, що у 1924р. 85 - 90% міських школярів були дітьми членів профспілки, то зрозуміло, що показник охоплення школою дітей "організованого" пролетаріату був значно більший, ніж дітей представників інших соціальних груп міста /насамперед, так званої дрібної буржуазії/.

Що ж стосується охоплення молоді установами професійної освіти, то крім сільськогосподарської вертикалі, яка на 78% формувалася вихідцями із сіл, селянство складало в шкільних закладах професійної освіти 30%, решта - міські жителі.

Певні зрушення в охопленні освітніми закладами населення України відбулися протягом наступних років. Як свідчать дані, наведені в доповіді НКО про стан шкільної мережі в УСРР, поданій до президії ВУЦВК, на 1 січня 1925 р. на території України було 15555 шкіл з 1795193 учнями /90,6% - школи першого концентру, 9,4 - другого/. Причому, 70,9% усіх школярів навчались у школах першого концентру.³ Отже, хоча відбувся ріст шкіл підвищеного типу, але все одно їх було недостатньо.

Дані про співвідношення шкіл першого та другого концентрів в місті та на селі вміщено в таких таблицях:

Таблиця 2

Порівняльна характеристика сільських та міських шкіл соцвуху /в %/

Типи поселень	Школи з прод.навч. 1-4 пр.			Школи з прод.навч. 5-7 пр.		
	установ	Дітей	Пед.роб.	установ	дітей	пед.роб.
місто	46,8	23,6	7,7	53,2	76,4	82,3
село	95,2	85,9	80,5	4,8	14,1	19,5

Таблиця 3

Розподіл шкіл соцвуху між селом і містом

/в %/

Місто	4,9	8,0	9,7	53,5	63,3	67,4
Село	95,1	92,0	90,3	46,5	36,7	32,6

Дані наведених таблиць свідчать про те, що селянські діти навчалися переважно в школах першого концентру, в той час, як більшість міських школярів отримувала освіту в школах підвищеного типу.

Окрім того, розподіл учнів за групами першого концентру, який перевалював, свідчить про те, що велика кількість дітей не отримувала освіти в обсязі першого концентру, залишаючи школу на другому або третьому році навчання. Так, станом на 1 січня 1925 року на молодші групи першого концентру припадало майже половина /47,4%/ всіх учнів, а в 4-х групах було лише 4,9%. Якщо ж взяти до уваги, що на селі були переважно школи першого концентру, то можна зробити висновок: більшість сільських дітей тільки ліквідувала свою неписьменність, не маючи можливостей закінчити навіть чотирирічку.

Важливим чинником, що впливав на ступінь розвитку народної освіти, та й на культурне життя села та міста в цілому, було його фінансування. В 1921 р. Раднарком УСРР прийняв декрети про натуральне самообкладення в селах і про одноразовий грошовий збір в містах для потреб трудової школи, профшколи для підлітків, бібліотек, клубів та інших елементарних просвітніх закладів.⁵ Джерелами фінансування культури в 20-ті рр. були центральний державний бюджет, місцевий бюджет, спеціальні кошти, культфонди, кошти від промисловості. Значні кошти з асигнувань на культуру витрачались на розвиток освіти, хоча їх було недостатньо навіть для забезпечення головних потреб освітніх установ.

У 1922-23 рр. з державного та місцевого бюджетів на одного мешканця асигнувалося 67 коп., а у 1923-24 рр. - 1 крб.31 коп. Якщо у розподілі коштів державного бюджету на освітянські потреби між містом і селом спостерігалась певна пропорційність, то при розподілі місцевого бюджету в більшості губерній мали місце значні відхилення в той чи інший бік від середньостатистичних показників по Україні /місто - 45,5%, село - 54,6%/. Наприклад, якщо в Донбасі на фінансування міських освітніх закладів витрачалося 27,9% місцевого бюджету, а сільських - 72,1% /що може бути прикладом правильного розподілу коштів між містом та селом/, то на Харківщині - відповідно 76,6% та 23,4%.

Подібні диспропорції у розподілі місцевого бюджету окремих губерній між містом і селом особливо чітко простежуються при порівнянні витрат на одного мешканця. Якщо в середньому по Україні цей показник становив відповідно 48 коп. та 1 крб.82 коп., то на Полтавщині - 48 коп. і 2 крб.22 коп., на Катеринославщині - 34 коп. і 3 крб.04 коп., на Харківщині - 30 коп. і 4 крб.10 коп.⁶ тощо.

Крім того, більшість сільських освітніх закладів взагалі не фінансувалися із місцевого бюджету, а функціонувала виключно за рахунок обкладення селян.

Слід відзначити, що протягом наступного 1924-25 рр. стан справ фінансування освіти на селі значно покращився. Так, в цьому році місцевим бюджетом була охоплена вся існуюча на селі мережа соцвиху, і на її потреби було виділено 62,2% коштів останнього.

Негативно впливала на стан народної освіти невідповідність оплати праці учителів в селах і у містах:

Середньостатистичні показники заробітної платні сільських та міських освітніх кадрів.⁷

Місцевість	1923-24 н.р.	1924-25 н.р.
Село	18 крб.	28 крб.
Місто	27 крб.	38 крб.

Низький заробіток сільських учителів в порівнянні з міськими при більшому навантаженні /якщо в 1925 р. в середньому по Україні в одному класі навчалося 48 учнів, то в селі нерідко на одного вчителя припадало від 70 до 150 учнів/ призводив до того, що частина їх в пошуках кращої платні змушена була перебиратися до міст. Не дивно, що, як зафіксував перепис 1926 р., серед такої чисельної категорії міської інтелігенції як "особи вільних професій" учителі становили до 90%. Згадана плінність освітніх кадрів із сіл до міст негативно позначалася на всьому навчальному процесі в сільських школах.

Таким чином, міська система освітніх установ продовжувала займати привілейоване становище в порівнянні з сільською, що відповідно впливало на загальну культурну ситуацію в місті та на селі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України /Далі - ЦДАГО України/.-Ф.1.- Оп.20.-Спр.1854.-Арк.13; 2. Там само.-Оп.6.-Спр.66.-Арк.3; 3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. /Далі - ЦДАВО України/.-Ф. 539. -Оп.3.-Спр. 1400. -Арк. I ; 4. Там само. -Арк. 91; 5. Сборник узаконений й распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины.- 1921.- № 21.- С.607, 722, 723; 6. ЦДАГО України. .Ф.1.-Оп. 20. -Спр. 1854. -Арк. 16 – 17; 7. Там само.- Оп.6.-Спр.66.-Арк.9; 8. ЦДАВО України.-Ф.539.- Оп.3.- Спр.1400.-Арк.3; 9. Там само.-Ф.582.-Оп.1.-Спр.1654.-Арк.106.

О.А.Мельничук

УЧАСТЬ КОМНЕЗАМІВ У ЗБОРІ ПРОДПОДАТКУ НА ПОДІЛЛІ.

Глибока економічна криза та широкий розмах повстанського руху навесні 1921 р. змусили більшовиків припинити комуністичний штурм. Х з'їзд РКП(б) 15 березня ухвалив постанову "Про заміну продрозкладки натуральним податком", поклавши початок періоду нової економічної політики. В Україні декрет про запровадження продподатку був прийнятий екстреною сесією ВУЦВК 27 березня 1921 року, а введений в дію наказом РНК УСРР від 9 серпня 1921 року. Відтворюючи основні положення декрету ВЦВК про продподаток, декрет ВУЦВК в той же час мав і свої характерні особливості. Так, в Україні збір продподатку розпочинався з урожаю 1921 року. До того часу продовжувався збір скороченої продрозкладки. В той же час в документі наголошувалось на створенні за рахунок відрахувань з податку спеціального продовольчого фонду для задоволення потреб

незаможного селянства. Особливо підкреслювалась роль комітетів незаможних селян у зборі податку з метою згуртування бідноти і збереження за комнезами провідної ролі на селі.

Статус та завдання комнезамів у продподатковій компанії визначав циркулярний лист КП(б)У від 28 квітня 1921 р.. У ньому підкреслювалось про необхідність подальшого розвитку та зміцнення комнезамів. Збирання податку, як і раніше продрозкладки, пропонувалось провести за активної участі КНС та безпосередньо через них. Комнезами, таким чином, проголошувались державними збирачами податку.

Збереження КНС та залучення їх до продовольчої роботи свідчило не про кардинальні зміни в економічній політиці більшовиків, а лише про тимчасовий відступ від втілення в життя комуністичної доктрини. Прагнучи зберегти та зміцнити свої позиції на селі, партія не могла відмовитися від політики насильницького розшарування села і підтримки своєї опори - організованої бідноти. Незважаючи на те, що економічні потреби вимагали необхідності підтримки високопродуктивного виробника - заможного селянства, більшовики через свої доктринальні настанови продовжували вбачати в ньому "класового ворога", і основну ставку робили на малопродуктивні сили села в особі незаможного селянства.

Саме тому одним із завдань першої Всеукраїнської наради КП(б)У, скликаної у травні 1921 р., було прагнення поєднати новий загальнодержавний економічний курс з політикою підтримки комнезамів. У прийнятій нарадою резолюції "Про продподаток і комнезами" висувалось завдання захисту інтересів організованої бідноти при реалізації закону про продподаток шляхом вироблення конкретних державних заходів. Зокрема, передбачалось надання комнезамам при виконанні податкової повинності певних пільг, які б забезпечили економічну зацікавленість комнезамів у виконанні селом продподатку. Нарадою позитивно розцінювалось включення Всеукраїнським ВУЦВКом до закону про продподаток пункту, що передбачав утворення спеціального зернового фонду для комнезамів з 10-25% відрахувань із загальної суми продподатку. Ця перевага розглядалась як безперечний крок до шляху збереження комнезамів.

Компанія збору продподатку, як і попереднє вилучення продрозкладки, розглядалась більшовиками як невід'ємна частина питання класової боротьби. Враховуючи це на засіданні колегії відділу ЦК КП(б)У по роботі на селі в травні 1921 р. в основу питання про участь комнезамів у зборі продподатку було вироблено вказівки про повне звільнення від продподатку бідняцької частини селянства та збільшення прогресії для більш заможних верств. Диференційоване обкладання податком та надання різноманітних пільг мали забезпечити підтримку у зборі продподатку найбільш пролетаризованими верствами села.

З проголошенням нової економічної політики з продрозкладкою в Україні не було покінчено. Для восьми губерній, в тому числі і Подільської, її обсяг скорочувався лише на 20%. Збір продрозкладки на Поділлі тривав до 5 серпня 1921 року, після чого продовольчі органи розпочали авансований збір продподатку з розрахунку 3-4 пуди зерна з десятини.¹ З метою залучення комнезамів до цієї кампанії в серпні місяці на Поділлі були проведені волосні та повітові з'їзди комнезамів, які визначили завдання організацій КНС. Так, Могилів-Подільський повітовий з'їзд КНС забов'язав делегатів "здати в пункти свій хліб в рахунок

продподатку та всебічно допомагати сільським податковим комісіям, застосовуючи класовий принцип.”²

До систематичної планомірної роботи по збору продподатку в усіх повітах Поділля продовольчі органи змогли приступити лише з середини вересня. Для активізації роботи з 9 по 19 жовтня був оголошений “Десятиденник по стягненню продовольчого податку”. Для керівництва і посилення роботи продорганів у Подільську губернію був направлений голова ВУЦВК Г.І.Петровський.

Нереальність хлібозаготівельних планів призвела до збереження розкладкового методу хлібозаготівель. Незважаючи на формальне проголошення продподатку, формування державного хлібного фонду фактично і надалі відбувалось методами позаекономічного примусу. Подільський Продкомгуб в таємній телеграмі в Наркомзем УСРР в грудні 1921 р. змушений був визнати: “Продподаток збирається відкритою силою. Війська оточують поселення і обходять кожен дім.”³ Особами, що ухилялися від сплати податку, займалися послані в повіти виїзні сесії Ревтрибуналу.

Для активізації компанії по вилученню продподатку та придушення опору селян радянські та партійні органи Поділля намагались якнайширше використати свій внутрішній резерв - комнезами. У телеграмі, надісланій Подільським губернським продкомісаром в повіти, вимагалось “залучити за будь-яких умов до продроботи комнезами, зацікавивши їх відрахуваннями, пославши безпосередніми виконавцями наших заходів.”⁴ Із встановленого на 1921/22 рр. продподатку - 117 млн. пудів – створювався губернський продовольчий фонд в розмірі 18 млн. пудів, який слугував для продовольчого забезпечення комнезамів. За розпорядженням продкомісара відрахування на користь комнезамів Поділля встановлювалось в розмірі 20 відсотків від загальної суми вилученого продподатку.

У зверненні Подільського губвиконкому та губкому КП(б)У від 21 жовтня 1921р. збір продподатку визначався як основне завдання в діяльності КНС. Для його виконання комнезамам були надані певні повноваження. Так, згідно з постановою Подільської губвоєнради загони комнезамів використовувались для поповнення органів продміліції. Лише в 1921 р. в загонах продміліції Поділля налічувалось близько 1.8 тис. членів КНС.⁵ Крім того, комнезамівці становили переважну більшість у створених відповідно до постанови РНК УСРР від 19 червня 1921 р. при виконкомах Рад, волосних та сільських податкових комісіях. До складу таких комісій обов’язково входив виборний представник від комнезаму та РСІ. З ініціативи КНС створювались також групи сприяння дострокової здачі хліба, які разом з комісіями збирали продподаток. Комнезамівці обов’язково мали бути присутніми при складанні списків з оподаткування або ж під час перевірки, при розгляді скарг про правильне оподаткування.

Одним із методів боротьби селянства проти непосильних податків було приховування частини землі, внаслідок чого зменшувався продподаток. За офіційними даними, в 1921 р. у Подільській губернії було приховано біля 25% орної землі.⁶ Згідно з наказом Подільського опродкомгубу від 4 листопада 1921 року організації КНС мали активно сприяти у виявленні прихованої землі. Для цього за рішенням губвиконкому (грудень 1921 р.) до комісії по перевірці оподаткування земель обов’язково входив голова волосного КНС. Заохоченням для членів КНС була передача їм всієї прихованої від податку землі. Широкий спектр виконуваних комнезамами функцій сприяли залученню до продподаткової

компанії значного відсотку місцевих організацій КНС. Так, у продовольчій роботі в Кам'янецькому повіті в 1921-1923 рр. були залучені 80% усіх членів КНС.⁷

Надані комнезамам повноваження покладали на організації КНС відповідальність за виконання селянами продподатку. Так, за наказом Подільського опродкомгубу (листопад 1920 р.), голова сільського комнезаму нарівні з головою сільської ради ніс повну відповідальність за збір продподатку та вивіз його із села. За невиконання наказу пропонувалось арештовувати голів СКНС і передавати суду ревтрибуналу. За пасивну участь у зборі продподатку встановлювалась колективна відповідальність організацій КНС. У випадках, коли члени комнезамів окремих сіл не надавали потрібної допомоги сільським податковим комісіям, такі організації позбавлялися владою права на отримання насіннєвої та продовольчої допомоги від держави. Члени КНС, які особисто відмовлялись від сплати податку або сплачували його невчасно чи в розмірі, нижчому від "мінімального відсотку гідності", автоматично виключались із організацій при перереєстрації. На думку радянсько-партійного керівництва, такі попереджувальні заходи мали забезпечити боєздатність авангарду сільської бідноти у продподаткових компаніях.

Участь комнезамів Поділля у зборі продподатку неминуче загострювала соціальні відносини на селі. В інформаційному донесенні подільському відділу ДПУ від 25 лютого 1922 року повідомлялось, що результатом насильницьких дій комнезамів при вилученні продподатку є масові хвилювання на селі. У своїх виступах проти непосильних податків селяни відкрито виступали і проти залучення до цієї компанії організацій КНС. Проте партійно-державне керівництво лише заохочувало таке протистояння на селі. Так, в циркулярному листі ЦК КП(б)У "Про комнезами" (жовтень 1921 року) підкреслювалось: "При проведенні продподатку ми масмо в особі незаможних не тільки помічників як знаючих в своєму селі людей, а головним чином політичну опору на селі."⁸

Завдяки проведеній комнезамами роботи в 1921 році більшовикам вдалось вилучити і вивезти за межі Поділля : 3426 вагонів зерно-хліба, 242 вагони зерно-фуражу, 23 вагони картоплі, 26 вагони худоби. Однак, це становило лише 60% від запланованого на 1921 р. податку.⁹

Суттєво позначився на зборі продподатку в Україні голод 1921-1923 рр. Спричинений посухою, післявоєнною розрухою, а головним чином більшовицькою політикою реквізицій зерна у селянства, він набув загрозливих масштабів на Поволжі, Північному Кавказі та південних губерніях України. Якщо важке економічне становище селян півдня України держава прагнула не помічати, то голод в Поволжі був використаний радянсько-партійним керівництвом для інтенсивної роботи по вилученню продовольства з України. Не стали винятком і уражені посухою південні райони, звідки на вимогу російського центру продовжував вивозитись хліб до Росії.

Проте основний тягар продподатку (1921 р.) переносився на більш урожайні правобережні губернії. Для забезпечення тут збору податку примусовими методами додатково направлялись партійно-радянські кадри. Так, ЦК КП(б)У укомплектував групу у складі 60 чоловік на чолі з Д.З.Мануїльським, яка виїхала на Правобережжя для проведення політичної і організаційної роботи. Для компанії по збору допомоги на користь голодуючих державно-партійне керівництво прагне якнайширше залучити комітети незаможних селян. У циркулярному листі ЦК

КП(б)У губкомам від 27 серпня 1921 року зазначалось: “Тепер, як ніколи, члени партії мусять твердо пам’ятати, що успіх боротьби з голодом в значною мірою залежить від активності комнезамів.”¹⁰ Особливу увагу участі членів КНС у зборі продовольства було приділено на Поділлі. Адже, Подільська губернія як одна із врожайних губерній мала забезпечити не лише вчасне виконання завдань по продподатку, але й вилучення максимальної кількості коштів і продовольства для допомоги потерпілим.

До складу сільської комісії по збору допомоги входили: голова сільради, представник комнезаму та представник військової частини, а за його відсутності, ще один з членів КНС. Якщо врахувати, що переважна більшість голів сільських рад були членами організованої бідноти, то в багатьох випадках такі комісії по селах були повністю комнезамівськими. Лише за неповними даними до компанії по збору продовольства для голодуючих на Поділлі було залучено майже 3,5 тисяч членів КНС.¹¹ За активного сприяння комнезамів лише від 27 листопада 1921 р. по 3 травня 1922 р. з Подільського регіону до Росії було відправлено 5.944.042 пуди збіжжя, 4.357.225 пудів фуражного зерна, 1.959.255 пудів крупи, 911 735 пудів картоплі, 8446 пудів овочів, 1308 пудів фруктів, 1606 пудів м’яса, 431 тис. штук птиці, 563.611 пудів сала, 188 285 голів худоби, 286 пудів меду.¹² Однак навіть така допомога не завадила владі компенсувати недобір хліба за рахунок комнезамів. За постановою шостої конференції КП(б)У в грудні 1921 року фонд комнезамів Поділля із процентних відрахувань по продподатку був повністю використаний на потреби неврожайних губерній.

Подальші продподаткові компанії на Поділлі суттєво відрізнялись від першої удосконаленням механізму збору податку. Так, 11 квітня 1922 р. РНК УСРР прийняв декрет «Про єдиний натурподаток на продукти сільського господарства на 1922 – 1923 рр.» А прийнятий в травні 1923 р. другою сесією ВУЦВК закон передбачав запровадження єдиного сільськогосподарського податку у грошовій формі. За законом оподатковувалась вся приватна земля, придатна для користування, а не тільки рілля. Це значно спрощувало роботу радянських органів по обліку оподаткованих земель.

Поряд з удосконаленням податкового пресу наступні продподаткові компанії проводились шляхом диференційованого обладнання різних соціальних груп. Так, за постановою ЦВК та РНК СРСР від 24 серпня 1923 р. всі селянські господарства, що не мали худоби і кількість землі в яких не перевищувала 0,75 дес. на чоловіка, були звільнені від сплати єдиного сільськогосподарського податку. Лише по Вінницькому округу наслідком цього стало повне звільнення від сплати податків - 16500 господарств, крім того, 50 тис. господарств отримали пільги по податковій ставці.¹³

Принципи диференційованого обкладання селянства відбилися на діяльності організацій КНС, які прагнули максимально віддячити радянській владі шляхом своєї активної роботи по збору продподатку. Нерідко продподаткова компанія з участю комнезамів проводилась методами грабежу та насильства над сільськими товаровиробниками. Один із мешканців містечка Бершадь Тульчинської округи так оцінював в своєму листі дії КНС: “Грабують за продподаток і продають за півціни з публічного торгу, а якщо немає чого продати - віддають під суд».¹⁴

Рішення, прийняті місцевими КНС, нерідко виражали прагнення добитись здачи продподатку будь-якою ціною. Так, постановою Піщанського волосного з'їзду КНС Ольгопільського повіту (вересень 1922 р.) пропонувалось для більш інтенсивного і успішного проведення продкомпанії, створити загони із комнезамів, забезпечивши їх зброєю, що знаходилася в розпорядженні Волвійськнаради.¹⁵

Адміністративні методи роботи комнезамів на Поділлі були виражені в такій мірі, що не могли пройти навіть повз увагу комісій ЦК КП(б)У та Раднаркому України під головуванням Г.І. Петровського та М.О. Скрипника, які в травні 1923 р. працювали на Поділлі. Обое в своїх рішеннях визнали неправомірними відношення адміністративних органів до селянства. Були піддані критиці самочинні збори та незаконні податки. А за методами роботи комнезамів по збору податків, рівень радянського будівництва був визнаний військово-комуністичним.¹⁶

Висновки комісій були покладені в основу рішення, прийнятого на засіданні комісії ЦК КП(б)У по роботі на селі (червень 1923 р.), про недопустимість залучення в подальшому комнезамів, як інституту до збирання податку. З цього часу основну роль у збиранні сільськогосподарського податку належала органам місцевої влади - сільським радам. Хоча члени КНС продовжували і надалі працювати в складі податкових комісій по визначенню прибутковості заможних господарств.

Отже, комітети незаможних селян Поділля як соціальна опора радянського режиму були використані більшовиками для впровадження продовольчої диктатури на селі. Фактичне збереження продрозкладкових методів збору продподатків та стимулювання організованої бідноти процентними відрахуваннями від зібраного хліба перетворювали організації КНС у невід'ємну частину радянського продовольчого апарату. Виконуючи директиви радянських органів, комнезамівці нерідко проявляли і власну ініціативу у намаганні вилучити у селян-власників якомога більшу частину продовольства. Безумовно, такі дії членів КНС викликали протест у сільських товаровиробників, загострювали соціальні протиріччя на селі. Особливо такі процеси були характерні для Поділля, оскільки вказаний регіон визначався як аграрний, а організації сільської бідноти були тут найбільш чисельними та дійовими. Військово-комуністичними методами подільських комнезамів було стурбоване навіть радянське керівництво. Прагнучи недопустити масових невдоволень селянства, більшовики змушені були відмовитись від виконання комнезамами в подальшому функцій "державних збирачів податків."

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Отчет губисполкома Подоли (1920 -1921 гг.). - Винница, 1922. - С.17; 2.Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925): Збірник документів і матеріалів. - Вінниця, 1957. - С.112; 3.Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВО України). - Ф.27. - Оп 3. - Спр 57. - Арк. 16; 4.Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). - Ф.Р - 2041. - Оп. 1. - Спр. 93. - Арк. 114; 5.ДАВО. - Ф.Р - 1901- Оп. 1. - Спр. 4. - Арк. 123; 6.Стенографический отчёт II губсъезда Советов Подоли.3 - 5 декабря 1921 г. - С. 19; 7.Державний архів Хмельницької області (далі - ДАХО).- Ф.Р - 2422. - Оп. 1. -Спр. 9. - Арк. 25; 8.ДАВО. - Ф. П-1. - Оп. 1. - Спр. 456. - Арк. 17; 9.Хозяйственное строительство Подоли. Отчёт губэкономсовещания украинскому экономическому совету.(апрель-октябрь 1922г) - Винница,

1923. - С. 164; 10.ДАВО. - Ф.П- 1. - Оп. 1. - Спр. 196. - Арк. 13; 11.ДАВО -Ф.Р-1901. - Оп.1. - Спр.24. - Арк.16; 12.Шульга І.Г. Голод на Поділлі. - Вінниця, 1993. - С.14; 13.Іванова О. Роль комітетів незаможних селян Поділля в господарському будівництві (1921 -1925 рр.) // В кн. З історії радянської Вінниччини.- Вінниця, 1960.- С.51; 14.ДАВО -Ф.П-1. - Оп.1. - Спр.500. - Арк.15; 15.ЦДАВО України.-Ф.257. - Оп.1. - Спр.120. - Арк.45; 16.ДАВО. -Ф.Р-925. - Оп.8. - Спр.27. - Арк.48.

О.О.Лойко

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА І СТАНОВИЩЕ СЕЛЯНСТВА НА ПОДІЛЛІ У ВІДБУДОВНИЙ ПЕРІОД (1921 - 1925 рр.)

Після закінчення кровопролитних воєн сільське господарство краю було зруйнованим. В умовах розрухи важким було життя сільського населення Поділля. Але війна закінчилася і тепер необхідно було піднімати з руїн як промисловість, так і сільське господарство.

Значним кроком у відбудові зруйнованого сільського господарства стала нова економічна політика, яка на перших порах знайшла широку підтримку серед селянства. Заміна продрозкладки продподатком слугувала стимулом для піднесення землеробства, збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, зацікавленості селянина в результатах своєї праці.

Ліквідація поміщицького землеволодіння і проведення націоналізації землі забезпечили трудовому селянству постійне землекористування. Так, лише у Вінницькому, Могилівському та Тульчинському округах селянам було передано 500 тисяч гектарів колишніх нетрудових земель, в тому числі і частину земель державного земельного фонду.¹

Однак на Поділлі не було ліквідоване характерне для нього малоземелля. Через те економічне становище селянства тут завжди було важким. До того ж край був густо заселений, на Україні Поділля щодо густоти населення займало перше місце.

Загальна площа придатної землі на користь селянства за підрахунками губстатбюро на початку відбудовного періоду становила 2288877 десятин, загальна кількість селянських господарств - 756480. На одне селянське господарство припадало 4,96 десятин, а на одну особу - 0,73 десятини. А в таких округах як Вінницький, Могилівський, Тульчинський - по 3 десятини, а на одну особу - 0,75 десятини землі. Це стало можливим завдяки націоналізації поміщицького землеволодіння.²

Із названої кількості селянських господарств Поділля 68,7% становили неможлики, 26,7% - середняки, 4,6% - заможні селяни. Як бачимо, переважна частина селянства Поділля становили малоземельні селяни.

На 1924 рік в губернії була відновлена посівна площа. В окремих округах ця площа була навіть розширена. Держава із свого боку заохочувала розширення посівної площі, допомагала селянам насінням. Так, в 1923 році лише Могилівському округу було відпущено 543,5 тисяч пудів насінневого зерна. Тут було засаджено картоплею 124 тис. десятин землі, врожай якої становив 37,2 пудів, цукрового буряка було посіяно на 40,5 тис. десятин, врожай якого становив 61 берковець з десятини. Зернових культур було посіяно на 1500 тис. десятин і

зібрано врожаю 67,5 млн. пудів. Виноградників було відновлено 400 десятин, городництво розвивалось на 112 тис. десятин.³

Валовий врожай хліба на Поділлі за 1924 р. склав 64659699 пудів зерна, в тому числі жита - 12693187 пудів, картоплі - 50777751 пуд. Це задовольнило б потреби населення Подільської губернії, але Україна в той час поставляла продукти і в Росію. Це засвідчується в листі з Москви від 23 травня 1921 р.: "Партія і радянська влада переживають нині найтяжчий період свого існування в силу загострення продовольчої кризи. Тому перед партією стоїть виключно відповідальне завдання у галузі заготівлі всіх видів продовольства, в першу чергу хліба. І Росії нема ніякої надії посилення заготівлі. Завдання поліпшити становище покладене партією виключно на Україну".⁵

Це ускладнювало ситуацію в подільському селі, селянство негативно реагувало на державну політику хлібозаготівлі, на державну регламентацію цін на сільгосппродукти.

Ситуація ускладнювалась через недостатню кількість сільськогосподарської техніки, низьку агрокультуру землеробства, засміченість полів, низьку якість насіння, відсутність правильних сівозмін, а також посуху 1924-1925 рр., яка призвела до голоду, що охопив всю територію Поділля. На адресу губкому партії все частіше надходили повідомлення про те, що повітами вільно простує голод. Так, сількор із с.Онитківці Тиврівського району писав, що 50% селян голодує, є випадки голодної смерті, чекають нову посуху. У с.Кальнику Дашівського району, як повідомляв сількор Підпригора, померло від голоду 5 осіб. Селяни продають все, аби дожити до нового врожаю.⁶ Голод 1925 р. найтяжче позначився на жителях Ямпільського, Бабчинецького, Яришівського, Мурованокуріловецького, Озаринецького, Ярузького районах Могилівського округу. В Подністров'ї голодувало 85-90% від всього населення, що складало 170 тис. чоловік. І такою була картина майже по всій губернії.

Великої шкоди землеробству Поділля завдавала податкова політика непу. У своїх заявах хлібороби часто скаржилися на надмірно високі податки, гужову повинність, різні побори. Так, в 1924 р. майже в усіх повітах Подільської губернії хлібороби заявляли, що навіть тоді, коли вони продадуть весь вирощений врожай, то й тоді не зможуть повністю розрахуватися зі всіма податками. Не дивно, що до 1 січня 1925 р. село сплатило лише 70% всіх податків. Під час збирання податків на селі постійно порушувалися закони. Владі доводилось хлібозаготівлю проводити військовими методами, із застосуванням сили. Так, лише у Літинському повіті навесні 1922 р. хлібозаготівлю проводила військово-продовольча комісія у складі 70 бійців. Червоноармійці щоденно роз'їжджали по селах і спільно з місцевими органами влади відбирали у селян хліб, не залишаючи навіть на сівбу. Селяни, безперечно, чинили опір, вступали не тільки в суперечки, а й організовували стихійні збройні виступи.⁷

Потрібно також звернути увагу і на національну боротьбу, яка відбувалася в подільському селі саме в цей час. Після відступу Української армії в листопаді 1920 року на Поділлі залишалися окремі загони, які продовжували боротьбу з Червоною Армією. З січня 1921 р. почався масовий наплив населення до повстанських загонів Лиха, Чуприни, Мельника, Саненка, Зубчевського та ін. Останні ставили завдання ліквідувати радянську владу і відновити органи влади УНР.

Найбільшим з'єднанням на Поділлі була І44-а Надбужанська повстанська дивізія, якою командував отаман І.Я.Гадзиківський /Хмара/. Воєнні дії дивізія вела в Брацлавському, Гайсинському та Уманському повітах. Дивізія об'єднувала загони Дорошенка /Лиха/, Підкови, Цимбалюка та Пушкаря. Загальна кількість бійців налічувала 640 чол. Більшість особового складу становили місцеві селяни. Дивізія вважала себе частиною війська УНР. У звільнених містах і селах Поділля повстанці відновлювали владу УНР.

Радянська влада оголошувала такі загони і з'єднання куркульським бандитизмом і вела з ними справжню війну на знищення, завдаючи цим непоправної шкоди і сільському господарству, і людським ресурсам.

Таким чином, становище подільського села було важким, проте поступово відбудова народного господарства йшла вперед.

Однією з характерних рис відбудовного періоду була наявність і розвиток великих колективних господарств. За станом на 1 січня 1922 року в губернії налічувалось 14 колективних господарств, в 1924 р. їх було вже 51, а у 1925 р. - 591.⁸

Основною формою колгоспів були артїлі і комуни. Перебуваючи також у важких умовах, спираючись на допомогу держави, перші колгоспи мали певні переваги над дрібним одноосібним господарством. Перш за все, колгоспи досягли більшої врожайності, вони мали сільськогосподарську техніку, мали можливості застосування нових технічних досягнень у землеробстві.

Однак, перші колгоспи періоду непу викликали у приватного хлібороба певну підозру. До них об'єднувались, як правило, далекі від сільськогосподарського виробництва люди. Вони ставали не школою "нового ведення сільськогосподарського виробництва", а прикладом безладдя, розкладу економіки. Так, аналізуючи діяльність колгоспів Проскурівського, Тульчинського округів та багатьох інших, комісії змушені були визнати, що порядку в них мало: колгоспники, комунари працювати не бажають, б'ються, пиячать.

Отже, нововведення у сільському господарстві не завжди давали бажані результати. Проте, попри всі труднощі і недоліки колективне господарювання було першим і закономірним етапом у розвитку нових форм господарювання на селі.

Характерною особливістю відбудовного періоду подільського села була широка діяльність споживчої кооперації і кооперації вільного господарства. На 1925 р. на Поділлі нараховувалось 1028 різноманітних кооперативних господарств.⁹

Сільськогосподарська кооперація сприяла відбудові та широкому постачанню села. Основну масу членів кооперації становила біднота, на долю незаможників припадало 55% всього сільського населення. Щодо заможних селян, то вони становили незначну частину населення, яка також прагнула скористатися вигодами кооперації.¹⁰

1921-1925 рр. були часом відносно демократичного розвитку суспільства. І коли політичне і економічне життя в більшій мірі контролювалося московською адміністрацією, то культурне і, особливо, національно-культурне ще мали простір для свого розвитку. Відбувався процес українізації, культурного розвитку національних меншин. Правда, в культурному житті були свої недоліки і труднощі: надмірні заідеологізованість і заполітизованість.

Одним з найважливіших завдань того часу було ліквідація неписьменності,

зокрема на селі. В цілому на 1925 р. в Подільській губернії було 84,5% неписьменних, це в більшості жителі сільської місцевості.¹¹ За 5 років відбудови ситуація значно поліпшилася. За неповними підрахунками на 1925 р. ліквідували свою неписьменність біля 70 тис. чоловік.

В 1924-1925 рр. було поліпшено медичне обслуговування сільського населення губернії. Кількість лікарень збільшилася в півтора рази, вони забезпечувалися медичним персоналом, медикаментами. За цей час відчутним було зменшення епідеміологічних захворювань.

Отже, можна дійти висновків, що війни, які безперервно точилися на території Поділля впродовж 7 років, завдали сільському господарству величезної шкоди. На фронтах загинуло або було покалічено до 20% дорослого чоловічого населення, найбільш потужного працездатного населення краю.

Сільське господарство потрібно було відбудовувати, а для цього треба було тяжко, титанічне працювати. І зрушення у кращий бік були відчутними. Головне, що люди прагнули мирного, заможного життя, спокійної праці і це принесло бажані результати. Сільське господарство відбудовувалось, воно брало старт на майбутнє економічне зростання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Вінницької області /Далі-ДАВО/-Ф.Р-147.-Оп.2.-Спр.1.-Арк.1-2; 2. ДАВО.-Ф.П-1.-Оп.2.-Спр.242.-Арк.49; 3. ДАВО.-Ф.Р-147.-Оп.1.-Спр.117.-Арк.10-14; 4. ДАВО.-Ф.П-1.-Оп.2.-Спр.242.-Арк.49; 5. ДАВО.Ф.П-1.-Оп.1.-Спр.198.-Арк.15; 6. ДАВО.-Ф.Р-31.-Оп.1.-Спр.58.-Арк.44; 7. ДАВО.-Ф.Р-252.-Оп.1.-Спр.117.-Арк.30; 8. ДАВО.-Ф.Р-252.-Оп.1.-Спр.11.-Арк.32; 9. ДАВО.-Ф.Р-1901.-Оп.1.-Спр.10.-Арк.72; 10. Поділля в період відбудови народного господарства /1921-1925 рр./ Збірник документів і матеріалів.-Вінниця, 1957.-С.558; 11. ДАВО.-Ф.147.-Оп.1.-Спр.145.-Арк.20; 12. Там само.

В.М. Мазур

АГРАРИЗАЦІЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ У 1920-х РОКАХ.

Суспільно-політичний та соціально-економічний статус нацменшостей залежав не лише від нормативно-правових актів радянської держави, що регулювали національні відносини, а також від її революційних експериментів і спроб облаштування умов життя великих груп населення, не рахуючись з їхніми інтересами та особливостями розвитку.

На початку 1920-х років в Україні несподівано виникла так звана єврейська "містечкова проблема". Суть її полягає в тому, що основна маса євреїв, яка в недалекому минулому займалася ремеслом і торгівлею, була позбавлена цього права, внаслідок чого значна частина єврейського населення залишилася без засобів до існування.¹

Розв'язання єврейської "містечкової проблеми" радянський уряд вбачав у залученні євреїв до землеробської праці шляхом переселення їх на земельні колонізаційні фонди України та Криму. Аграризація єврейського населення спочатку була висунута урядом СРСР, як економічна проблема, вирішення якої ускладнювалось тим, що на місцях не було господарської бази та необхідних

коштів, вкрай низький життєвий рівень так званого єврейського декласованого населення, відсутність у нього навичок землеробської праці тощо.²

Згідно з постановою ЦВК СРСР від 28 серпня 1924 р. з метою привернення євреїв до землеробської праці була заснована Комісія по земельному влаштуванню трудящих євреїв при ЦВК СРСР (Комзет).³ У 1926 р. подібну комісію організували при ВУЦВК (Укркомзет)⁴. Плановому переселенню на земельні колфонди, крім єврейського населення, підлягало сільське населення інших нацменшостей: німців, поляків, молдаван. З цією метою всі округи України і АМСРР були розділені за надлишком сільського населення на чотири переселенські райони:

— до першого району входили округи прикордонної смуги. Згідно з постановою ЦВК СРСР і ВУЦВК з цього району передбачалося переселити 50 % всього надлишкового сільського населення, що становило 119 тис. дворів з населенням 618,8 тис. чол.;

— з другого району, який об'єднував Вінницький, Бердичівський і Черкаський округи, планувалося переселити 40 % надлишкового населення, в місцях помешкання якого знаходилося 111 тис. дворів і проживало 557,2 тис. чол.;

— з третього району намагалися переселити 46 % надлишкового населення, або 145 тис. дворів з населенням 598 тис. чол. Переселення запланованого контингенту мали здійснити упродовж 5-ти років;

— четвертий район охоплювали округи, передбачені для поселенців. Основний контингент переселенців становили представники містечкового населення. Уряд планував переселити 375 тис. дворів з населенням 1794 тис. чол.⁵

Таким чином, планувалося землевлаштувати протягом 5-ти років близько 2 млн. осіб на нових, необжитих місцях поселення за відсутності необхідних коштів у держави. Тому радянський уряд змушений був погодитися на фінансову і матеріальну допомогу зарубіжних організацій. З метою реалізації переселенської політики уряд надавав переселенцям безкоштовно землю і певні пільги при сплаті податків та перевезенні залізницею майна, худоби, матеріалів на будівництво,⁶ але виділив всього 21 % коштів від загальної суми, необхідної для землевлаштування переселенців. Решту коштів — 22,7 % становили власні заощадження переселенців, 10,2 % — товариства по земельному влаштуванню євреїв і 46,1 % — допомога іноземних організацій.⁶

Суттєву допомогу переселенцям надавала єврейська центрально-розподільча організація, яка була створена в Америці під назвою “Джойнт Дистрибушен Коміте”. Ця організація збирала гроші від різних земляцтв, окремих осіб і розподіляла поміж єврейського населення в Україні через місцеві єврейські общини й організації. Досить вагому допомогу надав “Джойнт” євреям СРСР в роки погромів і голоду 1921-1922 рр. Після заборони діяльності цієї організації в СРСР утворилася нова — “Агро-Джойнт”, яка ставила за мету сприяти землевлаштуванню євреїв у Росії, Польщі, Литві, в тому числі і в Україні. У 1925 р. ця організація уклала з Комісією по землевлаштуванню трудящих євреїв (Комзетом) договір на проведення відповідної роботи по землевлаштуванню євреїв в Криму. Причому, вона зобов'язувалася витратити на цю справу 800 тис. крб. (в дійсності витратила 1500 тис. крб.). У 1926 р. цей договір був продовжений на суму 2300 тис. крб.⁷

З Комзетом також уклало договір Єврейське колонізаційне товариство (ЄКТ, створене у Франції), за яким зобов'язалося надати грошову допомогу єврейським

переселенцям у розмірі 200 тис. крб. Небайдужим до єврейського землевлаштування виявилось Берлінське товариство ремісничої і землеробської праці серед євреїв, яке у 1926 р. для аграризації єврейського населення виділило 150 тис. крб.⁸ Фінансову і матеріальну допомогу єврейським переселенцям надавала організація "ІКОР" (США), котра у 1926 р. направила в Україну 20 тракторів і 60 тис. крб. грошової допомоги. Аргентинське єврейське товариство "ПРОКОР" надіслало 4 тис. крб., відповідну допомогу надавало палестинське товариство "АГРО". Всього від закордонних організацій надійшло у 1925 р. — 1500 тис. крб., а в 1926 р. — 2714 тис. крб.⁹ Всі ці організації обслуговували переселенців на підставі складених між ними і Комзетом угод, що їх затверджувала РНК УСРР. Радянське керівництво змушене було погодитися на допомогу іноземних організацій у справі єврейського землевлаштування, незважаючи на можливий ідеологічний вплив, оскільки сам факт іноземної допомоги засвідчував неспроможність радянської влади створити належні умови життя євреям, а відтак радянське керівництво намагалося обмежити вплив закордонних організацій на єврейське населення. З цієї причини представникам іноземних організацій заборонялося брати участь у вирішенні будь-яких питань без відома радянської влади. В угодах між іноземними організаціями і Комзетом чітко визначалися права і обов'язки цих організацій. До їх функції входила лише організація матеріальної допомоги, видача кредитів грошми і натурою в межах, затверджених Комзетом кошторисів.

Крім іноземних організацій, які фінансували єврейське населення, в Україні існувало товариство по землевлаштуванню трудящих євреїв (ОЗЕТ). Його місцеві відділення проводили роботу по наданню матеріальної допомоги євреям-колоністам. Так, наприклад, Київське відділення збило гроші на купівлю тракторів, Катеринославське — відкрило медпункт у Криворізькій окрузі, Херсонське відділення спорудило "Будинок переселенця" в Херсоні, Харківське відділення - такий же будинок у Кривому Розі. Протягом 1925 - 1926 рр. в справу колонізації ОЗЕТ вніс 150 тис. крб.

Останнім джерелом надходжень до переселенського бюджету були кошти самих переселенців. Згідно з планом переселення, кожна родина, що переселялася, повинна була мати 300 крб., частина цієї суми виділялася на харчування переселенця до збору урожаю, решта на розвиток господарства. Однак насправді висунута вимога до переселенців виявилася нереальною і ця сума була знижена до 150 крб., але навіть таку суму могли внести на землевлаштування своєї родини лише 30 % переселенців, 25 % переселенців спроможні були передати по 300 крб., 10 % — по 500 крб. і 35 % - по 10 крб. на родину. Отже, землевлаштуватися могли 65 % переселенців, не вдаючись до сторонньої допомоги.

Для потреб єврейського переселення виділялися землі, насамперед, в районах колишніх єврейських колоній Херсонської і Катеринославської губерній та на півночі Криму.

За 1925-1926 рр. в цих регіонах було виділено: в Україні — 108,9 тис. десятин землі, в Криму — 58,4 тис. дес. Згідно з постановою ВУЦВК від 29 липня 1925 р. "Про залучення єврейського населення до землеробської праці" Наркомзем України планував також виділити 300 тис. дес. землі в Криворізькій і Херсонській округах.¹¹

Реєстрація переселенців в Україні розпочалася на початку листопада 1924 р. На місцях були створені губкомісії по реєстрації з 3-х осіб: представника єврейської секції, губземуправління і губбюро нацменшостей. Протягом листопада були розіслані по округах плани роботи і циркуляри про створення окружних та районних комісій по реєстрації і порядку проведення переселенської кампанії. Відбувалися також районні конференції з метою інформування єврейського населення. Протягом перших місяців реєстрації чимало єврейських родин погодилися на переселення. Так, на початку 1925 р. у Волинській окрузі зареєструвалися 3722 єврейські родини з кількістю їдців — 8708 осіб, що становило 11 % всього єврейського населення губернії.¹² За соціальним станом, переважну більшість переселенців становили кустарі і дрібні торговці (від 56 % до 74 %), решта - селяни, службовці, робітники. На квітень 1925 р. з Волині переїхало 488 єврейських родин, з Подільської губернії — 900 родин, Київської — 900 родин, Чернігівської — 350, Полтавської — 350 родин. Всього переселено 2988 родин, з них оселилося на земельних колфондах — 2241 родина, або 75 % переселенців.

На нових місцях поселення переважну більшість єврейських переселенців почали залучати до артілей і колгоспів. Радянське керівництво сподівалося, що у такий спосіб можна буде відразу привернути нове єврейське селянство до організації колективних господарств. Однак цього не сталося. Зовсім далекі від сільського господарства, виховані в душі індивідуального дрібного крамарства й кустарництва, євреї-переселенці виявилися непідходящим контингентом до організації праці в новоутворених колгоспах, а тому більшість з них самоліквідувалася. Діяли лише товариства спільного обробітку землі.

У 1925 р. переселення євреїв набуло планового характеру. У січні-лютому цього ж року здійснено реєстрацію населення, яке виявило бажання перейти до землеробської праці, але без відповідного висвітлення в офіційній пресі. Опрацьовані матеріали свідчили про те, що у 8-ми губерніях України зареєструвалося 14998 родини з населенням 73 тис. осіб. У перспективі переселенський контингент планували значно збільшити. Згідно з 7-річним планом переселення євреїв на південь України передбачалося переселити 44899 родин або 224 тис. осіб.¹³

Упродовж першої половини 1926 р. чергова реєстрація єврейського населення охопила 300 населених пунктів (переважно дрібні міста), яка виявила наміри переселитися 80 тис. осіб.¹⁴

Загальне керівництво переселенням в Україні, а також регулювання усіх питань, що виникали у зв'язку з ним, здійснювали ВУЦВК і РНК УСРР, які 8 червня 1926 року ухвалили “ Положення про Всеукраїнський переселенський комітет при ВУЦВК”. На місцях питаннями переселення займалися земвідділи та комісії нацменшостей при окрвиконкомах. Останні не завжди враховували особливості переселенської справи, вимоги та порядок переселення, а тому досить часто їх порушували. Земельні відділи в більшості випадків обмежувалися лише оформленням документів, допускаючи також цілу низку негативних явищ, які гальмували переселенську справу.¹⁵ Зокрема, це так звані “збірні сім'ї”, до складу яких входили зовсім сторонні особи, які на місцях поселення розпадалися, а відтак виникали лише непорозуміння. Найбільш негативним явищем, що гальмувало переселення у 1926 р., було нове положення про комплектування переселенських

родин (5 їдців при 3-х працездатних), яких виявилось дуже мало, внаслідок чого сталося значне невиконання нарядів на переселення.¹⁶

Серйозною перешкодою на шляху реалізації переселенської програми була нестача коштів, земельних фондів. На початку переселення євреїв було 1100 тис. га вільного земельного колфонду, з якого виділили для переселенців лише 130 тис. га, тобто лише 12 %. Обмежені земельні фонди півдня України, на які переселялися, крім євреїв, представники інших національностей, могли забезпечити землевлаштування далеко не всіх колоністів. Тому переселення здійснювалося і поза межі України. Земельні наділи для єврейських колоній знаходили та виділяли переважно в Україні, хоч з 1927 р. розпочалося переселення на Далекий Схід.

Непідготовленість переселенської справи, її авантюристичний характер запровадження викликав чимало конфліктних ситуацій. Траплялося таке, що після збору урожаю, єврейські поселенці поверталися до рідних домівок на попередні місця проживання. Наприклад, майже 2 тис. поселенців Херсонської округи у 1925 р. за відсутності житла поїхали зимувати до міст, звідки виїхали. Значний відплив єврейських поселенців спостерігався у 1927-1928 рр. в зв'язку з недородом та вимерзанням озимини, внаслідок чого у їхніх колоніях на півдні України розпочався голод. Закордонні організації, які обслуговували євреїв-переселенців, погодилися надати кошти для закупівлі продуктів харчування і фуражу для худоби. Однак таку допомогу колоністи могли отримати лише з дозволу Наркомторгу УСРР, який дотримувався плановості і зволікав із постачанням колоній борошном та фуражем. Укркомзет змушений був вказати Наркомторгу на необхідність позапланового постачання переселенців борошном за готівку іноземних організацій у розмірі 15 тис. пудів на місяць.¹⁸ Крім того, Укркомзетом було направлено доповідну записку в ЦК КПБУ з пропозицією про виділення щомісячно 25 вагонів борошна і стільки ж фуражу для худоби. Проте лише після тривалих клопотань з боку Комзету для колоністів було відпущено 15 вагонів висівок.¹⁹

Переселення євреїв, окрім труднощів, мало певні успіхи, які були, безперечно, результатом активної фінансової і матеріальної підтримки переселенців закордонними єврейськими організаціями. Якщо український селянин на переселення отримував кредит від держави не більше 300 крб., (хоч насправді був значно меншим), то єврейський переселенець мав значно більше кредитів, але не від уряду, а від закордонних єврейських громадських об'єднань. Зокрема, на єврейське переселення в Україні станом на 1 жовтня 1927 р. витратили організацією "Агроджойнт" — 3665167 крб., СКТ — 1032341 крб., ТРП — 252404 крб., всього — 4949912 крб. Держава надала переселенцям всього 874924 крб., або 17,6 % від загальної суми. Якщо на одне господарство держава пересічно виділяла 137 крб., то єврейські іноземні організації від 740 крб. до 940 крб.²⁰ Отже, переселення єврейського населення здійснювалося переважно на кошти іноземних організацій, які намагалися полегшити скрутне становище, у якому опинилися переселенці.

Наслідком переселення євреїв на земельні колфонди України було утворення 162 нових єврейських колоній, які мали 9526 дворів. Зокрема, в Херсонській окрузі було засновано 38 колоній, Криворізькій — 74, Маріупольській і Запорізькій — 25, Одеській — 22, Мелітопольській — 3 колонії. В усіх цих колоніях збудовано 4896 хат, на кожних 100 родин припадало 60 хат.²¹

Зростали посівні площі переселенців, якщо у 1925 -1926 рр. озимий клин становив 9,6 га, то у 1928-1929 рр. --30,9 га.²² Наприкінці 20-х років питома вага єврейських хліборобів зросла, порівняно з довоєнним часом, з 3,2 % до 9,8 %. В Україні в той час була найбільша в Європі концентрація єврейського землеробського населення.

В цілому, єврейське переселення партійно-радянське керівництво розглядало як політично виправдане. На його погляд, "паразитичне" існування багатьох сотень тисяч єврейського населення необхідно було повернути до продуктивної праці в сільському господарстві і промисловості. Однак у переважаючій більшості єврейського населення заклики влади переходили до землеробства позитивного відгуку не знайшли, і широкомасштабна політична кампанія по залученню євреїв до сільськогосподарської праці по суті провалилася.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Глинський А. Національні меншості на Україні. Х:Центрвидав., 1931.-С. 54; 2. Брук Б. Стан і розвиток єврейського землеробства// Єврейський селянин. Збірник № 2. - М. - Л: Видавництво центрального правління ОЗЕТ., 1926.- С.13; 3. Там само; 4. Кантор Я. Єврейське хліборобство на Україні.-Х: Держвидав., 1929.-С.14; 5. ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.51, арк.16; 6. Там само; 7. Фінкель Х.А. Єврейське землевлаштування в Радянському Союзі.-Х: Видавництво Харківського відділення ОЗЕТ., 1926.-С.28; 8. Там само; 9. Там само. -С.42; 10. Там само. -С.29; 11. ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.52, арк.5; 12. ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.17, арк.13; 13. ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.52, арк.8; 14. ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.10, арк.9; 15. ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.1, арк.93; 16. ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.263, арк.14; 17. Кантор Я. Вказана праця. - С.20; 18. ЦДАВО України, ф.1,оп.20, спр. 2689, арк.10; 19. ЦДАВО України, ф.1, оп.20, спр.2689, арк.7; 20. Кантор Я. Вказана праця.- С.21; 21. Глинський А. Вказана праця. - С.54; 22. Там само.

П.М.Кравченко

ШЛЯХИ ПОПОВНЕННЯ ІНДУСТРІАЛЬНИХ БУДОВ УКРАЇНИ РОБОЧОЮ СИЛОЮ (СЕРЕДИНА 20-х – ПЕРША ПОЛОВИНА 30 - х рр.)

Наукове переосмислення проблем розгортання нового будівництва в Україні в роки форсованої індустріалізації передбачає не лише з'ясування загальних тенденцій процесу, а й дослідження його окремих деталей і складових частин. Це стосується й питання забезпечення новобудов України кінця 20-х – початку 30-х рр. робочою силою. Від вирішення цього завдання у значній мірі залежала реалізація планових завдань, що неухильно змінювались у бік збільшення, у відповідності до ситуації в народному господарстві країни.

Зауважимо, що для початкового етапу індустріалізації характерним був сезонний цикл будівельних робіт, коли вони тривали 5-7 місяців на рік. Природньо, що в такій ситуації постійних робітників-будівельників було значно менше, ніж сезонних. Так, у 1928/1929 р. по СРСР перші склали 28,5% від усіх працюючих у цій галузі¹. Такий стан, з одного боку, не давав можливості створити справжні досвідчені колективи, з іншого – був причиною хронічної нестачі робітників. Крім того, хід будівництва значною мірою залежав від ситуації на селі, звідки переважно і приходили робітники в період відсутності сільськогосподарських

робіт. З розширенням масштабів будівельних робіт таке становище різко гальмувало їх темпи.

У політичному звіті ЦК ВКП(б) XIV з'їзду партії (1925 р.) Й.Сталін зазначив, маючи на увазі СРСР, що "...потреба в додатковій кваліфікованій робочій силі по всій промисловості на 1925/1925 рік дорівнює 433 тис. чоловік, а ми можемо дати тільки четверту частину цієї потреби".² Будівельників (членів профспілки) у 1925 р. в країні було 326 тис. чол., і головним чином це були сезонні малокваліфіковані робітники, міцно пов'язані з сільським господарством.³ В Україні питання забезпечення об'єктів робітниками-будівельниками було не менш складним. За даними Народного Комісаріату Праці УСРР потреба у кваліфікованих будівельниках на 1929/1930 господарський рік мала сягати 225 тис. чол. проти 160-ти тис. у 1928/1929 році, при будівельному сезоні 200 днів, і 245-250 тис. чол. при умові сезону в 180 днів, хоча Наркомат Праці УСРР вважав, що 15-20 тис. будівельників забере індивідуальний сектор і ще 20-25 тис. чоловік покинуть будівництво під час польових робіт. При умові, що в Україні є до 130 тис. кваліфікованих будівельників, зазначалось у документі, дефіцит складав біля 120 тис. Навіть коли з Російської Федерації буде отримано 40 тис. будівельників, як у 1928/1929 господарському році, все одно нестача складатиме 55-80 тис. чол.⁴ Ситуація ускладнювалась тим, що Наркомат Праці УСРР міг підготувати через різні форми навчання лише 30-32 тис. кваліфікованих будівельників унаслідок неможливості збільшення на цю справу асигнувань з боку Наркомату праці СРСР. Виходячи з цього, було запропоновано розглянути питання про збільшення робочого дня на будівництві на 2 години з їх відповідною оплатою.⁵ Таким чином, нестачу робочих рук пропонувалось компенсувати збільшенням робочого часу, що і практикувалось на значній кількості новобудов і мало здебільшого негативні наслідки як для здоров'я робітників, так і якості самого будівництва.

У 1925-1930 рр. одним з головних джерел поповнення колективів будівельників були безробітні, яких в 1927-1928 рр. на біржах України було зареєстровано близько 200 тис. чол.,⁶ проте цей резерв швидко вичерпався, і вже у 1929/1930 р. кількість робітників на більшості новобудов була недостатньою. Особливо відчутним дефіцит робочої сили став у зв'язку з переходом на круглорічний цикл будівельних робіт. У 1929 р. нестача робітників на будовах республіки була не менш як у семи містах.⁷

У 1929/1930 господарському році на будівельних майданчиках України не вистачало 112 тис. чол.,⁸ що загрожувало зривом всіх планів. Стало зрозуміло, що в рамках централізованого будівництва постачання його робочою силою теж повинно здійснюватись згідно з планом. Для цього необхідно було перейти, за пропозицією партійних і господарських керівників, до організованого набору робочої сили.

У відповідності до постанови ЦК ВКП(б) від 20 жовтня 1930 р. "Про заходи по плановому забезпеченню народного господарства робочою силою", ЦВК і РНК СРСР "Про відхідництво" від 30 червня 1931 р., головним джерелом збільшення кількості робітників ставав їх організований набір згідно з договорами, головним чином з колгоспами. Договори передбачали розміри вербування, ряд пільг. Крім того, у постановах пропонувалось при необхідності знімати кваліфікованих робітників з менш важливих галузей народного господарства і переводити їх у більш важливі, в тому числі на велике капітальне будівництво.⁹ Таким чином

практично ліквідовувався ринок робочої сили і був зроблений крок до встановлення державного контролю за використанням людських резервів.

З метою вербування робочої сили для новобудов були виділені відповідні сільськогосподарські райони, проте далеко не завжди така форма роботи давала бажані результати. Так, у квітні 1931 р. на Дніпробуді не вистачало 3,5 тис. грабарів, які не прибули з Черкаської, Ніжинської та Київської грабарських артільей. У зв'язку з цим керівництво будови звернулось до партійних та господарських керівників республіки С.Косіора, В.Чубаря, К.Сухомлина з проханням про допомогу,¹⁰ що, на наш погляд, було свідченням посилення адміністративних, силових методів господарювання та централізації управління.

Для вербування робочої сили не завжди виділялись потрібні, з точки зору замовників, райони. Цим пояснюється прохання Криворізького міському партії до С.Косіора, щоб він зобов'язав Наркомат Праці виділити для вербування робітників на будівництво Криворізького металургійного заводу такі райони, які мають резерви робочої сили, перш за все мулярів.¹¹

Справою організованого набору робочої сили керував Наркомат праці СРСР. Так, у червні 1931 р. він дав дозвіл на набір 25-ти тис. будівельників у Центрально-Чорноземному районі, Західному краї Російської Федерації та Північному Кавказі. Крім того, уповноважені були відправлені до Кам'янець-Подільського, на Проскурівщину та у Вінницький район.¹² Отже, набір проходив не тільки на території України, але й за її межами. Для Дніпробуду, наприклад, з 1 січня по 1 листопада 1931 р. було завербовано більш як 11 тис. чол. переважно на названих вище територіях Росії і Татарії.¹³ Причини набору робочої сили за межами республіки полягали, на наш погляд, в ігноруванні союзними органами питання національного складу українського робітництва в силу єдиного народногосподарського плану та в тій чи іншій мірі підштовхування процесу "злиття" всіх націй в "єдиний радянський народ". У липні 1931 р. готувалось рішення про вербування робочої сили в районах з низькою врожайністю.¹⁴ Очевидно, що там провести набір, на думку партійного керівництва, було простіше. Крім того, цим можна було пом'якшити соціальне напруження, викликане колективізацією та голодом.

Архівні документи відзначають у багатьох випадках низьку ефективність організованого набору. Так, на Азовсталі вербування весною 1932 р. дало лише 13,9 % робочих, на реконструкції заводу ім. Томського - 21,7 %, інші робітники прибули на будови самі.¹⁵

Незадовільний хід набору робочої сили викликав посилення з боку ЦК КП(б)У тиску на низові ланки. Так, у квітні 1932 р. була розіслана телеграма секретарям районних партійних комітетів 10-ти районів республіки за підписом кандидата в члени Політбюро ЦК КП(б)У Ф.Зайцева з вимогою надати допомогу вербувальникам.¹⁶

Незважаючи на недоліки, організований набір робочої сили залишався важливим каналом поповнення колективів будівельників упродовж всього періоду форсованого будівництва і певною мірою вирішував проблему. У 1931 р. в індустріальні галузі господарства України шляхом оргнабору було направлено 1050 тис. чол.,¹⁷ а за 1934 і першу половину 1935 р. постійна комісія оргнабору робочої сили при Раднаркомі республіки направила на будівництво 207,5 тис.

чоловік.¹⁸ Однак повністю вирішити проблему таким чином не вдалось, і тому застосовувались інші методи.

Для поповнення новобудов робітниками партійні комітети практикували організацію земляцьких переписок, які носили пропагандистсько-агітаційний характер. Постанову про такий захід прийняв, наприклад, партійний комітет Луганбуду у листопаді 1932 р. Листування було організовано з метою повернення на будівництво тих робітників, які покинули його.¹⁹ Однак вже у грудні місяці відмічалась низька ефективність цієї роботи,²⁰ що було пов'язано перш за все зі станом соціально-побутової сфери на будовах.

Незадовільний стан забезпечення новобудов робочою силою змусив керівництво ВКП(б) використати у цій роботі комсомол країни. Ряд рішень ВКП(б) зобов'язував комсомольські організації зосередити зусилля на мобілізацію молоді для активної участі у виконанні завдань п'ятирічок. Таким чином ВЛКСМ повинна була виконувати господарські функції, використовуючи для цього жорстку дисципліну у своїх лавах, так і ентузіазм значної частини молоді, яка щиро вірила в комуністичні ідеали. З метою залучення молоді на нове будівництво було оголошено шефство над найважливішими об'єктами, до числа яких, зокрема, входили Дніпрогес, Харківський тракторний завод, металургійні підприємства Кривого Рогу та Запоріжжя. Стали практикувались комсомольські мобілізації, що носили переважно примусовий характер. У 1930 р., наприклад, ЦК ВЛКСМ оголосив мобілізацію 30-ти тис. членів Спілки молоді на шахти та будови Донбасу.²¹ На будівництво Дніпрогесу і Запоріжсталі комсомол України мобілізував восени 1932 р. більш як 5 тис. юнаків та дівчат.²²

Робота у цьому напрямку призвела до того, що у 1933 р., наприклад, на новобудовах республіки працювало 193,2 тис. молоді,²³ а питома вага робітників у віці до 23-х років серед будівельників підвищилась за роки першої п'ятирічки з 28 до 47 %.²⁴ На Дніпробуді станом на 1 березня 1931 р. молодь до 23 років складала 45,4 % всіх робітників.²⁵ Новокраматорський завод важкого машинобудування створював колектив, у якому молодь складала 43 %, Азовсталь - 44 %.²⁶

Широке залучення молоді на новобудови мало як економічні, так і соціально-політичні наслідки. Саме молоде покоління мало скласти основу нового, радянського робітничого класу зі своїми звичками, ідеями, прагненнями, які вмільо формувалися режимом в його інтересах.

У ході індустріального будівництва швидко збільшувалась кількість жінок на об'єктах. Слід зауважити, що, хоча у партійних документах, наприклад, у постанові ЦК ВКП(б) від 15 червня 1929 р. "Про чергові завдання партії по роботі серед робітниць та селянок" говорилось про необхідність більш широкого залучення жінок у промисловість з метою "підвищення їх класової самосвідомості та культурного рівня",²⁷ головна мета полягала у забезпеченні народного господарства робочою силою. Саме тому постанови ЦК КП(б) У про підготовку кадрів будівельників (вересень 1930 р., січень 1932 р.) ставили завдання збільшити питому вагу дівчат серед учнів будівельних училищ та курсів до 30 %, а за першу п'ятирічку передбачалось довести кількість жінок серед будівельників до 20 %.²⁸

На 1 січня 1931 р. кількість жінок у будівництві республіки досягла 38 тис. і складала 6,5 % всіх працюючих у галузі. За 1931 р. їх число збільшилось до 245,5

тис., що складало 14,3 %.²⁹ На початку 1933 р. чисельність жінок у промисловості та на будівництві України складала 522 тис. проти 115 тис. у 1929 р.,³⁰ і тенденція до зростання їх кількості зберігалась у наступні роки. Участь жінок у будівництві, з одного боку, давала можливість у значній мірі ліквідувати дефіцит робочої сили. З іншого боку, використання праці жінок на важких будівельних роботах не було позитивним моментом у процесі емансипації. Гасло "рівних можливостей" з чоловіками на новобудовах, на наш погляд, мало негативні наслідки для жінок в силу важкої фізичної праці, низької зарплати та відсутності належних соціально-побутових умов. Проблема потребує, на наш погляд, дальшого дослідження.

Отже, партійне і державне керівництво вдавалось до різних заходів, аби звести до мінімуму нестачу робочих рук на новобудовах республіки. Однак, незважаючи на зусилля, внаслідок відсутності реальних планів індустріального будівництва на переважній більшості об'єктів будівельників постійно не вистачало. Роботи по реконструкції заводу ім. Томського на січень 1931 р. були забезпечені будівельниками на 51 %.³¹ Навіть на Дніпробуді, який знаходився під особливим контролем партійних і господарських органів України та СРСР, кількість робочої сили завжди була недостатньою. У першому півріччі 1931 р. вона складала 69,3 % від плану.³²

Така ситуація вимагала пошуку нових шляхів вирішення проблеми. Одним з них був перегляд кількості нового будівництва. 23 червня 1931 р. комісія Політбюро ЦК КП(б)У вирішила скоротити список ударних будов для того, щоб перекинути частину робочої сили на "надударні будівництва" - Дніпрокомбінат, Тракторобуд, Краммашбуд, Луганбуд, Криворіжсталь, Запоріжсталь та Азовсталь.³³ Проте суттєво поліпшити ситуацію не вдалось перш за все внаслідок нестачі робочої сили практично на всіх новобудовах. У зв'язку з цим на деяких об'єктах будівельні роботи на певний час припинялися, що, з одного боку, давало можливість перекинути робочу силу на інше будівництво, з іншого - призводило до затягування робіт та великих матеріальних втрат. Так, будівництво Маріупольського металургійного заводу (Азовсталь), яке розпочалося у вересні 1930 р., у грудні того ж року було законсервоване внаслідок відсутності необхідних для ведення робіт умов. Лише у квітні 1931 р. консервацію було знято, а в травні розпочалися будівельні роботи.³⁴

Робочі колективи на новому будівництві поповнювались і за рахунок направлення туди комуністів з інших підприємств шляхом партійних мобілізацій. Як правило, центральні партійні органи "рекомендували" місцевим комітетам проводити відповідну роботу. Так, у постанові ЦК ВКП(б) від 25 січня 1929 р. "Про стан і постановку роботи на Дніпробуді" окружному партійному комітету було запропоновано зміцнити ядро парторганізації Дніпробуду досвідченими комуністами з інших промислових підприємств.³⁵ Подібні розпорядження робив і ЦК КП(б)У. У липні 1930 р. він зобов'язав Харківський окружком партії направити на Тракторобуд 50 комуністів з підприємств округи, а відділ кадрів ЦК - мобілізувати 100 комуністів з інших округів України, ЦК ЛКСМУ перевести на будову 200 комсомольців.³⁶ Місцеві партійні організації у свою чергу приймали велику кількість постанов з метою виконати розпорядження вищих партійних органів.³⁷

Як правило, члени партії, які за нормами статуту були зобов'язані йти працювати на нове будівництво, не мали відповідних професій. І в цьому відношенні вищі партійні інстанції брали на себе безпосередньо навчальні функції. Так, у грудні 1929 р. ЦК ВКП(б) була прийнята постанова про переведення на будови 1200 комуністів, організуючи при цьому їх перекваліфікацію на будівельні спеціальності.³⁸

Партійні органи, таким чином, підбирали кадри не за їх діловими якостями, професійною підготовкою, а підходили до вирішення проблем з формальної, здебільшого з політичної точки зору. Саме комуністи і комсомольці повинні були стати авангардом у справі виконання напружених, здебільшого нереальних планів, керуючись партійною дисципліною.

Розпорядження, направлені на вирішення проблеми робочих рук силовими методами, не могли повністю забезпечити виконання поставлених завдань у першу чергу внаслідок тих складних соціальних процесів, що відбувались у країні. Ускладнювалася ситуація і великою плинністю робочої сили, викликаній комплексом причин, переважно соціально-побутового характеру.

В Україні в роки індустріалізації не було новобудов, на якій існував би стабільний робочий колектив. На будівництві Харківського тракторного заводу, наприклад, за період ведення робіт (стан на грудень 1930 р.) звільнилось більш як 35 тис. чоловік.³⁹ На Дніпробуді робітники покидали будівництво навіть без оформлення розрахунку. У середньому за один місяць 1931 р. назване будівництво покидало 19 % робітників.⁴⁰ Таким чином, за один рік контингент будівельників змінився декілька разів. На Луганбуді плинність за 1931 р. склала 56,7 %.⁴¹

Поскільки переважна більшість підприємств постійно потребувала робочої сили, знайти роботу на новому місці було неважко, "але тільки для того, щоб переконатись - вона не краща попередньої".⁴²

Висока плинність та абсолютне переважання на новобудовах робітників низької кваліфікації робили неможливим виконання планів. Перед керівними органами постало завдання організувати цю масу, зменшити міграцію. З цією метою на кожному підприємстві, новобудові за допомогою силових методів (шляхом переведу з інших підприємств) планувалось створити ядро з кадрових робітників. У жовтні 1930 р. ЦК ВКП(б) вказав, що це ядро повинно складати 20-25 % зайнятих там робітників. Однак досягнути накресленої цифри не вдалось; її прийшлося знизити до 10-15 %.⁴³ У цьому відношенні у кращому становищі був Дніпробуд: у травні 1932 р. старі кваліфіковані робітники там складали 20-30 %, решта будівельників мали до одного року стажу.⁴⁴

Аналіз кадрової ситуації дає підстави зробити висновок про те, що внаслідок великої плинності працівників колективи будівельників у справжньому розумінні цього слова на новобудовах не склалися. Позначилось і те, що у цей період не було серйозних спроб зберегти кадри робітників-будівельників для їх використання на інших будовах. Як відзначалось у Постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 11 лютого 1936 р., "кожна будова заново вербує і навчає кадри будівельників, а по закінченню будівництва створена матеріально-технічна база і будівельні кадри у більшості випадків розпиляються, замість того щоб стати основою розвитку будівельної індустрії, що опирається на передову техніку і постійні будівельні кадри".⁴⁵ Саме відсутність роботи у справі збереження кадрових будівельників була однією з причин низьких темпів та якості робіт.

Велика плинність спричинила прийняття ряду заходів, які ставили за мету закріпити робітників на будівництві. Так, з вересня 1930 р. кожний робітник отримував "книжку заробітної плати", у якій робилися відмітки про звільнення. Крім того, закріпленню робочої сили на одному місці мало сприяти введення внутрішніх паспортів та прописки (грудень 1932 р.), що передбачало реєстрацію кожного жителя міста у відділі міліції, і без її дозволу громадянин не мав права переїхати на нове місце проживання.⁴⁶

Взагалі ж кількість робітників на будівництві, особливо у роки першої п'ятирічки, зростала надзвичайно швидко, хоча і не могла покрити потреб. За 1928-1932 рр. доля будівельників на території СРСР піднялась з 6,2 % до 13,6 %, ⁴⁷ і чисельність їх склала більш як 3,1 млн. чоловік.⁴⁸

Траплялись і парадоксальні з точки зору планової системи господарювання випадки, коли нестача робочої сили влаштовувала хід будівництва. Так, на Криворіжбуді у вересні 1932 р. кількість робочої сили складала 22,3 % від потрібної, проте, як сказано у звіті, "при врахуванні фактичних виробничих можливостей, обумовлених дефіцитом головних будматеріалів, забезпечення робсилою (робочою силою - П.К.) виявиться значно більшою".⁴⁹ При частій відсутності робочих проектів, будівельних матеріалів таке явище було досить розповсюдженим.

Мали місце випадки надмірної, понадпланової кількості робітників. На Дніпровському будівництві, наприклад, у листопаді 1927 р. знаходилось 13,5 тис. чоловік. Характеризуючи подібне становище, голова Раднаркому УСРР В.Чубар у виступі на X з'їзді КП(б) У, говорив, що "це не досягнення, а якраз наша біда. Я був там 2 місяці тому і мені сказали, що зараз є 11,5 тис., але оскільки закінчується будівельний сезон, то залипаться на зиму 7-8 тис... Пояснюється це (збільшення будівельників - П.К.) тим, що звикли оцінювати кількість замазувати якість".⁵⁰ Однак такі випадки були типовими, як правило, не для початкового етапу будівництва, а для завершального, коли за короткий термін треба було виконати великий об'єм робіт. На об'єднаному Дніпровському будівництві в листопаді 1932 р. нараховувалось 73 тис. чол.⁵²

Зауважимо, що головним постачальником робочої сили на новобудови республіки було українське село, мешканці якого жили за своїми традиціями та звичками, і, як правило, не мали бажання змінювати свій спосіб життя шляхом переходу на роботу до міста. Ця обставина робила вирішення завдання набору робочої сили проблематичним з самого початку індустріалізації. Селяни погоджувалися лише на сезонні роботи, після яких знову поверталися до села.

Обстановка змінилася з розгортанням насильницької колективізації, внаслідок якої переважна більшість селян була відірвана від засобів свого існування і поставлена перед вибором - залишатись у колгоспі чи спробувати знайти "краще життя" у місті. Як зазначає М.Елман, "навіть чи селяни стали йти в міста, де проходило падіння реальної зарплати, якби насильство не зробило їх життя у селі ще гіршим".⁵³ Саме така ситуація і влаштовувала партійне й господарське керівництво країни та республіки, для яких створення важкої промисловості було завданням, заради якого можна було вдатися до найрадикальніших заходів.

Насильницька колективізація, масове розкуркулювання та репресії, голод 1932-1933 рр. підняли з своїх постійних місць проживання сотні тисяч селян,

шттовхали їх у міста, на новбудови, де завжди не вистачало робочих рук. І в цьому відношенні колективізація була процесом, який у даний період дозволив державі посилити притік продовольства у міста, а також збільшити в них трудові ресурси.

У кінці 20-х - на початку 30-х років у дедалі більших масштабах на будівництві почала застосовуватись праця ув'язнених. 27 червня 1929 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову "Про використання праці кримінально-ув'язнених", що передбачала використання праці засуджених на три і більше роки у таборах, які були у віданні ОГПУ і розташовувались у віддалених районах країни. Засуджені до позбавлення волі від одного до трьох років залишались у віданні НКВС союзних республік і використовувались на роботах у сільському господарстві або промислових колоніях.⁵⁴

Практично безкоштовна праця ув'язнених з кожним роком застосовувалась дедалі ширше, але переважно у віддалених районах СРСР. Проте працювали ув'язнені і на новобудовах України. Свідченням цього є прохання начальника Криворіжбуду Я.Весніка у листопаді 1931 р., з яким він звернувся до .В.Косіора: дозволити зайняти на шість місяців недобудовану лікарню під трудколонію, тому що "все одно лікарня не добудується із-за відсутності матеріалів".⁵⁵ Використовувались ув'язнені на будівництві Харківського тракторного заводу, на Дзержинбуді.⁵⁶

На наш погляд, починаючи з кінця 20-х років, посилення репресій диктувалось не лише необхідністю боротьби з непокірними, але й мало під собою економічний ґрунт. Примусова дармова праця, якої б низької якості вона не була, стала вигідною тоталітарній системі внаслідок хронічної нестачі трудових резервів та низької продуктивності праці. Безперервні репресії, таким чином, почали носити, крім політичного, економічно обґрунтований характер.

Отже, проблема забезпечення новобудов республіки робочою силою не була, та й не могла бути вирішеною в умовах парадоксальної «планово-стихийної» індустріалізації, незважаючи на адміністративні зусилля партійних і державних структур. Разом із тим саме тоді мільйони новоспечених робітників-будівельників стали частиною соціальної основи режиму й надовго забезпечили його стабільне існування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вдовин А.И., Дробижев В.З. Рост рабочего класса СССР. 1917-1940 гг. - М., 1976. - С.122;
2. XIV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). 18-31 декабря 1925 г. Стенографический отчет. - М., 1926. - С. 38; 3. Там само. - С. 975-976; 4. Центральний державний архів громадських організацій України (далі - ЦДАГО України). - Ф.1. - Оп.20. - Спр.2960. - Арк.58; 5. Там само. - Арк. 59, 60; 6. Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах. - К., 1977. - Т.6. - С.148; 7. Рогачевская Л.С. Ликвидация безработицы в СССР. 1917-1930 гг. - М., 1973. - С.173; 8. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926-1932 гг.). Сборник документов и материалов. - К., 1966. - С. 299; 9. КПСС о профсоюзах: сборник материалов. - М., 1967. - С. 448-450; Правда, 1 июля 1931 г.;
10. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.4231. - Арк.14; 11. Там само. - Спр.4231. - Арк.51; 12. Там само. - Спр.4247. - Арк.12; 13. Панфилова А.И. Формирование рабочего класса СССР в годы первой пятилетки. (1928-1932 гг.). - М., 1964. - С.103, 107; 14. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.4247. - Арк.18; 15. Там само. - Спр.5594. - Арк.6; 16. Там само. - Спр.5334. - Арк.73; 17. Кульчицкий С.В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. - К., 1975. - С. 29; 18. Сырцова С.М. Рабочий класс Украины на завершающем этапе социалистической индустриализации. - К., 1979. - С.61; 19. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.5654. - Арк.94; 20. Там само. - Оп.20. - Спр.5571. - Арк.124; 21. Лихолобова З.Г.. Рабочие Донбасса в годы первых

посприятися фізичними методами на арештованого... Хочу відзначити, що Редер за своєю комплекцією і фізичною силою вважався дуже сильним людиною, якої немає в НКВС, і його тільки при вигляді, якщо він замахнеться вдарити, можна боятися більше, ніж кого-небудь іншого".¹ "У дари Редера - це удари молотобійця" - зазначив військовому прокурору свідок репресій Василенко М.Г.² В управлінні НКВС була "лабораторія" Редера - 51 кімната на другому поверсі, до якої нікого не пускали. Там навіть вдень були завішані вікна і звідти постійно неслися крики арештованих.

Звірства цього ката закінчилися лише тоді, коли він сам був арештований і потрапив до Київської тюрми. Законно сподіваючись, що відносно нього будуть застосовуватися такі ж тортури, які чинив він, Редер в камері зав'язав вузлом два рушники, на кінці одного з цих рушників зробив петлю і, прив'язавши до ґрат вікна камери, повісився. Як кажуть: катюзі по заслугі.³

Сумнозвісною славою у вінницькій тюрмі користувався Ширін Л.Н. - заступник начальника 3-го відділу УНКВС. "Ширін, - сказав про свого колегу заступник начальника відділення НКВС УРСР Соїфер Д.А., - людина грамотна. Коли протоколи допитів потрібно було посилати до наркомату, Корабльов доручав готувати їх Ширіну. Потім "протокол" підписували звинувачені, і він називався "вихідним" - виходив за межі управління НКВС..". Своім підлеглим Ширін забороняв писати протоколи допитів в присутності арештованих. Арештованих, які не давали показань, водили до Ширіна та Редера "на розмову", після цього арештовані робили зізнання. Кар'єристом по натурі, шкурником та людиною, яка страждала орденоманією, назвав Ширіна ще один його колега Майструк. Про те, як Ширін допитував арештованих, Майструк розповідав так: "Лежить на дивані, їсть фисташки, яблука, цукерки і диктує стенографістці те, чого у арештованого не було і в помині"» Колишня друкарка 3-го відділу УЖВС Алексеева свідчила, що вона систематично друкувала коректовані Ширіним протоколи допитів арештованих. Було так, що деякі протоколи корегувалися кілька разів і вона передрукувала. Після таких корегувань протокол набував зовсім іншого змісту. "Протоколи, - вказувала Алексеева, - друкувались великими, на 30-40 сторінок. Після закінчення друкування Ширін запитував: "Ну, как протокол?" Таке запитання я розуміла як схвалення протоколу.⁴

Відомо, що слідча справа розпочинається тоді, коли є злочин. Виняток становить період масових репресій в Радянському Союзі у 1937-1939 рр. Поспішаючи виконувати директиви більшовицької партії про боротьбу з різними неіснуючими антирадянськими контрреволюційними організаціями, групами та блоками, слідчі часто кидалися у крайності. Наприклад, арештовували якогось "контрика", потім шукали звинувачення. Коли ж поступала директива "зверху" на "виправлення" злочинців /червоних партизанів, агентів польської чи німської розвідки/, часто зверталися за допомогою до раніше арештованих працівників Вінницького обкому КП/б/У або Вінницького облвиконкому. Так сталося із в'язнем Вінницької тюрми Козісом Л.С., колишнім заступником голови облвиконкому, арештованим і звинуваченим у троцькізмі. За свідченням багатьох арештованих, в тюрмі від колишнього респектабельного заступника облвиконкому нічого не залишилось. В результаті надзвичайно жорстоких знущань уся голова у Козіса Л.С. була побита, на спині та сідниці були вирвані куски м'яса. А головне - це уже була людина надломлена психічно, напівбожевільна. Він був доведений до такого стану, що давав свідчення на замовлення на будь-яку задану тему. Колишній заступник

начальника відділу Вінницького управління НКВС Майструк свідчив таке: "Козіс сам розкрив чотири лінії партизан, "молоду генерацію" /сфабрикована справа на комсомольських працівників - від автора/ та інші. Ці лінії - результат найжорстокішого биття, і тому не дивно, що Козіс назвав чотири організації. При таких умовах він міг дати і 204".⁵

Одного разу Козіса Л.С. викликав до себе в кабінет заступник начальника четвертого відділу Ширін Л.Н. Коли переляканий Козіс Л.С. переступив поріг кабінету начальника, той на диво зустрів його люб'язно і навіть піднявся зі стільця. Але ще більше його вразив знайомий запах, якого він уже давно не відчував. Так могли пахнути тільки котлети. Одночасно у звичайній обстановці кабінету начальника Козіс Л.С. на шафі побачив газету, в яку була загорнута знайома дубова ніжка від стільця - найважче знаряддя ексекцій арештованих тюрми. Посміхаючись, начальник попрямував до шафи. "Знову буде бити", - подумав Козіс Л.С. Але начальник відчинив шафу і дістав з неї тарілочку з котлетами ще й білу булку. Усе поставив перед Козісом Л.С. і запросив до їжі. Після пісної тюремної баланди котлети здавалися солодкими і були з'їдені в одну мить. На лобі і по усьому тілу виступив густий солоний піт, від якого засвербіли рани. Почалася розмова про справи в області, підготовку до жнив. Так дійшли до червоних партизанів. Начальник попросив скласти список червоних партизанів і дати показання про їх антирадянську діяльність. Козісу Л.С. відступати було нікуди: котлети і булку назад не повернути та й дубова ніжка на шафі, в яку начальник поставив пусту тарілку, нагадувала про важкі наслідки на випадок відмови дати свідчення. Повернувшись до камери, Козіс склав список неіснуючої "антирадянської української націоналістичної військової повстанської організації" у Вінницькій області, до якої включив 8 колишніх червоних партизанів.⁶

Після арештів наступила найвідповідальніша робота, але слідчі добре знали, що спішити нікуди. Спочатку вони вели себе на диво спокійно, зустрічі з арештованими були короткими, закінчувалися "дружніми" порадами на зразок "іди до камери і добре подумай". Якщо навіть били, то чужими руками, як-то кажуть, не прикладаючи рук. Колишній червоний партизан Іссерзон І.І. у листі до прокурора розповідав, що спочатку на допитах за командою слідчого Шаламова його допитував і жорстоко бив інший заарештований Лесник Дмитро.⁷

Окремі слідчі спиралися на свій "актив", який відсиджувався в камерах і отримував завдання психологічно впливати на побитих та спантелечених арештантів. До "активу" відносилися арештовані, яким брехливо обіцяли покращення їх долі, і вони, надломлені важкими тортурами, в це безпідставно вірили. Більшість "активістів" призначалася старостами камер. Вони з удаваним співчуттям зустрічали арештованих після важких допитів, разом з іншими арештованими рахували синці на тілі, а далі в зручний момент підсадали до розгубленої жертви, щоб дати життєво-практичні поради, як можна зберегти здоров'я, послуховавшись слідчого. Коли ж розсудиві поради не діяли, "активісти" різко переходили до погроз, називаючи, якими методами будуть діяти слідчі під час наступної зустрічі.

Виписка із листа колишнього завідуючого кафедрою мікробіології професора Каліні Г.П. після винесення смертного вироку: "Председателю Военного Трибунала 437 ВП КОВО /військова прокуратура Київського Особливого Військового округу... Арест я воспринял как недоразумение, которое скоро

виясниться, не чувствовав за собою нічого такого, за що повинен був би відповідати... В камері я підвергся "обробці" - мені сказали, що мене все одно не звільнять - дай якісь показання, поїдеш в табір, - ти людина для НКВД підозрюваний» але для того, щоб тебе ізолювати, потрібно якоїсь "ярлик" - ймовірно тобі приклеять ярлик шпiona. Слідчий, сказав мені, сам тобі буде допомагати писати показання, буде підказувати, про що писати, називати імена і т.п."⁸

В арсеналі оперативної роботи Надєждіна переважали, як правило, методи фізичного знущання над арештованими. Але він, не відмовлявся також від різних психологічних ефектів, що з першого кроку принижували людську гідність, ставлячи арештованих перед суворим фактом їх безвихідного становища. "Первое унижение, которое я перенесла, - розповідає свідок репресій із групи правого Гехалуда Рапопорт Р.Й., - стало в тому, що мене змусили м'ягтися перед водворенням в камеру тюрми разом з чоловіками. Потім мене водворили в кімнату, де були інші арештовані, і я стояла до вечора на ногах, сидіти не дозволяли. В останні дні і ночі, коли мене допитували, я була доведена до відчаєння, фізичного і морального виснаження". Уявіть собі стан цієї жінки в лазні, якщо вона тоді мала 30 років від дня народження, чоловіка, офіцера Червоної Армії, закінчила фармацевтичний інститут, працювала викладачем в школі жінок командирів Червоної Армії у Вапнярському гарнізоні!⁹

Із виступу студента Щавинського М.М. на суді: "В камері я зустрівся з заарештованим Минкиным, який сказав, що ти будеш давати свої показання, такі, які потрібні слідчому, якщо ти не дасть добровільно, то тебе змусять ці показання дати. Через деякий час мене знову викликав слідчий Беркут і попередив, щоб я давав йому показання, інакше я буду бити. Не бажаючи бути ізрубаним і залишитися калек, я дав показання, які від мене вимагали Беркут... Я поклав свої показання на вигадку..."¹⁰

Більш детально про дії тюремних "активістів" розповів у листі до наркома НКВС СРСР Берія Л.П. червоний партизан Борисов К.П.: "У комендатурі у мене відрізали всі гудзики не тільки на верхньому одязі, але і на нижній білизні. Після цього мене кинули до камери тюрми НКВС зі словами: "Староста, обробити!"... Один із арештованих по камері, член партії, завідувач кадрями обкому партії т. Корельський попередив мене, що старостами звичайно призначаються провокатори, які допомагають слідчим створювати всі можливі фактичні справи.

Через кілька годин мене викликали до слідчого Антонова, кабінет № 74. Привели без крику, і слідчий також не кричав, а поставив мені лише 3 запитання: до якої організації належу, хто мене завербував і кого я завербував. Я заявив йому, що я є членом профспілки, а там ніяких вербовок немає. Слідчий Антонов засміявся і сказав: "Піди ще відпочинь у камері і порадься зі старостою. Він артист опери і тебе не підведе, дасть гарну пораду". І тут же мене відпустили в камеру № 6. Мені стало все ясно - в НКВС пролізли фашисти.

О першій годині ночі 6. У мене викликали в кабінет № 74 до Антонова, який мене протримав до 6 годин ранку. Увесь час я стояв на ногах біля стіни. Слідчий Антонов вимагав від мене відповіді на задані запитання. Я йому відповів, що запитання ці - дурниця і відповідати на них я не буду. Тоді слідчий Антонов почав мені завдавати ударів по усьому тілу і, нарешті, ногою випхав із кабінету і віддав

конвоїру для відправки в камеру. Староста камери, побачивши мене побитим, порадив підписати все, що напише слідчий, аби лише зберегти здоров'я, і тут же додав, що коли я не підпишу, наді мною буде здійснена інквізиція".¹¹

Не відставали від свого командира в знущаннях над арештованими слідчі Іванченко В.Д., Фукс Н.І та інші. Саме на невинних жертвах вони відпрацьовували такі методи допитів як "аероплан", петушок", "читання газети", "самообслуговування"». Це була своєрідна гра слідчих з заарештованими, яку слідчі називали "Концертами". Гра в"аероплан" полягала в тому, що слідчий примушував свою жертву сісти на ріжок столу, після чого сильним поштовхом чобота спихав жертву зі столу. Заарештований падав на підлогу, пошкоджував кобчик, отримував травму хребта, розладнання шлунку, кричав несамовитим голосом, слідчий отримував від крику задоволення і продовжував бити свою жертву. При грі "петушок" ставили стілець, заарештований повинен був стати на нього ногами в позу півника, слідчий вибивав стілець і все повторювалося: заарештований отримував травму, слідчий -масу задоволення.

Найважчим для в'язнів тюрми було "читання газети"» В такому випадку Іванченко В.Д. брав дубову ніжку від стільця, обгортав її газетою і цією "газетою", в якій була ніжка від стільця бив свою жертву в груди, по спині та інших місцях тіла, крім рук: руки були потрібні, щоб заарештований зміг підписати заготовлений слідчим протокол допиту.

Про інші фашистські методи слідства у Вінницькій тюрмі заступник начальника відділу НКВС України Волошин В. В. розповідав так: "Влітку 1938 року я приїхав до Вінниці... Зайшов до управління НКВС. Там побачив таку картину: на коридорі лежить гора одягу, в 48-й кімнаті стоять 12-15 заарештованих, перед якими ходять два слідчих і вимагають від них свідчень... Зустрівши в коридорі працівника НКВС Іванченка, сказав йому про все, що бачив, Іванченко відповів, що такі допити не виняток, а система, і додав: "Зазирає до 50-ї кімнати, там ще не те побачиш". Я відчинив двері 50-ї кімнати і побачив: на лаві лежить арештований, двох інших арештованих тримають його за голову і ноги, а третій арештований бив його. У кімнаті тоді перебувало троє слідчих... Після цього я зайшов до начальника 2-го відділу Надєжніна і розповів йому про все. Надєжнін облаяв мене і грубо заявив: "Не вмешивайтесь. Это "троечный" материал. Мне нужно по 60-70.показаний давать".— Отже, всюди був план і заради нього йшли на все.

Найважчими були допити, які проводилися групою слідчих. Тупі, озвірілі від стійкості в'язнів, вони, мов хижаки, кидалися на свої жертви. Свідок репресій Епельбаум Б.Г. розповідає:"...19 травня увечері мене знову викликали до Лаврентьєва, і коли на його запитання - чи буду я давати показання - я відмовився, то Лаврентьєв усю ніч тримав мене на одній нозі, а під підборіддя підставляв лінійку, щоб я дивився в стелю, кожний раз супроводжуючи це ударами по щоці, по спині... Так вони мене тримали кілька ночей підряд з 19 до 23 травня. Крім того, Лаврентьєв та Тищенко заставляли мене танцювати на одній нозі. Це було в присутності Решетилова та Березняка, які допомагали мене піднімати з підлоги, коли я падав... В одну із ночей між 19 та 23 травня я був переданий слідчому Нещадімову. Всю ніч Нещадімов по-звірячому мене бив, бив по голові, ударяв мою головою об стіну, ніжкою від стільця... 23 травня мене викликали ранком і тримали добу без їжі, мене сильно били Майструк, Тищенко та Березняк. Возилися

вони зі мною усю ніч, і я 24 травня ранком, не маючи більше сил переносити усі ці знущання, вирішив дати на себе наклепницьке зізнання".¹³

Романтику нічних допитів, переможний погляд "звисока" на спантеличених та переляканих арештованих, задоволення від тремтіння тіла своїх жертв, все це підсилювали склянка чи дві випитого спирту, чим постійно грішили слідчі – енкеведисти. Арештований Коган Н.Б. – колишній завтранспортом пункту "Заготзерно" - свідчив, що слідчий Лаврентьєв допитував його завжди у п'яному стані, щоразу доводячи до обмороку. "Цей слідчий, - розповідав Коган Н.Б., - почав мене бити та знущатися з мене з першого дня допиту. Бив він мене по-звірячому: ногами, руками, своїми ногами топтав мені мої ноги... Бив він мене ніжкою від стільця, вдаряв мою голову об стінку, гасив на моєму обличчі палаючі цигарки, примушував мене сідати на край стільця і перекидав на підлогу". Коли ж Коган Н.Б. поскаржився, що перед арештом йому зробили операцію від грижі і показав слідчому шви на животі, Лаврентьєв з того часу вдаряв по місцю, де була зроблена операція, по шву, заспокоюючи, що всеодно він уб'є або розстріляє свою жертву. Тоді, мовляв, і шов назавжди перестане боліти.¹⁴

Тактика слідчих мінялася, коли розпочиналася підготовка арештованих до суду. Одна справа за допомогою ніжки від стільця наодинці добитися підписання арештованим протоколу допиту, інша – те, що підсудний скаже на суді, чи не буде він відмовлятися, або, не дай Бог, звинувачувати слідчого в незаконних методах слідства.

Тут потрібний був особливо тонкий психологічний підхід і він був в арсеналі слідства. "Перед судом, - розповідав свідок репресій Платинський Д.Н., - мене викликав Решетиллов, який пригостив мене чаєм, булочкою і вимагав, щоб я йому відверто сказав, чи існувала ця організація /правого Бунду - від автора/ чи ні?" Розслабившись від запашного чаю та духмяної булочки, Платинський, як на духу, заявив слідчому, що це все лише брехня, він нікого не вербував, його теж ніхто не вербував, тому ніякої організації не існує. Звісно, що після цього обід був зіпсований. "Тоді, - продовжував Платинський Д.Н., - Решетиллов ухопив зі столу прес і почав мене бити, заявляючи, що з таким настроєм він мене на суд не допустить, а передасть на трійку. Решетиллов вимагав, щоб на суді я підтвердив свої показання, я йому це пообіцяв".¹⁵

Ось такі методи роботи були у слідчих Вінницької тюрми в часи масових репресій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Вінницької області /далі ДАВО/. – Ф.Р-6023. - Оп.4. - Спр.5886. - Арк. 279; 2. Червоні жорна. Спогади репресованих, членів їх родин, свідків репресій. –Вінниця, 1994.- С.30-32;
3. Червоні жорна»,- С.34; 4. ДАВО. - Ф. Р-6034. - Оп.4. - Спр.7692. - Арк.319; 5. ДАВО. – Ф. Р.-6023. - Оп.4. - Спр.16578. - Арк. 256-259; 6. ДАВО. - Ф. Р-6023.- Оп.4. - Спр.5886. - Арк. 379; 7. Червоні жорна. - С.24; 8. ДАВО. - Ф. Р-6023. - Оп.4. - Спр.4661. - Арк. 102-106; 9. ДАВО. - Ф. Р-6023. - Оп.4. - Спр.4560. - Арк.379; 10.ДАВО. - Ф. Р-6023. - Оп. 4. - Спр.4661. - Арк 102-106; 11.ДАВО. - Ф. Р-6023. - Оп.4. - Спр.5886. - Арк 201; 12.Червоні жорна.- С.9; 13.ДАВО. – Ф.Р-6023. - Оп.4. - Спр. 1326. - Арк.343; 14.ДАВО. - Ф. Р-6023. – Оп.4. - Спр. 1326. - Арк 359; 15.ДАВО. - Ф. Р-6023.- Оп.4. - Спр.1326. - Арк.73

РЕПРЕСІЇ 30-Х РОКІВ НА ВІННИЧЧИНІ (НА МАТЕРІАЛАХ ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ КРАЮ)

На Вінниччині, як і в Україні, в другій половині 30-х років створений Й.Сталіним тоталітарний режим зніщював масові репресії не лише проти представників партійно-державного апарату, а й проти працівників основної галузі краю - цукрової. Підраховано, що серед більш як тридцяти тисяч репресованих громадян області, понад 1400 працювали на цукрових заводах, у тому числі 136 інженерно-технічних працівників, 427 службовців і 842 робітники, із них 885 були розстріляні, 409 засуджені на різні строки тюремного ув'язнення і каторжні роботи. Лише на 111 працівників справи були повернуті на додаткове розслідування. На окремих заводах були викриті цілі групи "шкідників" і "контрреволюціонерів". Найбільше постраждали працівники Погребищенського / репресовано 103, з них страчено 69/, Соболівського / репресовано 60, страчено 46/, Ялтушківського/ репресовано 53, страчено 32/, Капустянського/ репресовано 57, страчено 46/, Бродецького/ репресовано 52, страчено 37/ цукрозаводів. Трагічно склалася доля 50 працівників Іллінецького і 30 Липовецького заводів/ Підраховано авторами за архівними справами/. Подібна ситуація склалася на середину 30-х років. Саме тоді, як стверджує процесор С.Кульчицький, "Й.Сталін і його наступники використовували терористичні методи в управлінні країною",¹ а "...партійно-державні структури переходять від прагматичного використання старих спеціалістів до масових репресивних акцій проти них, зміцнюючи своє панування і знищуючи десятки й сотні тисяч людей".²

Дія механізму масового терору проти працівників цукрової галузі краю простежується в архівних матеріалах і, зокрема, на прикладі справи Андрія Трохимовича Кожушка, головного інженера цукротресту. Останній "зінвався:" мене заарештували 25 вересня 1938 року. Ордер на арешт мені пред'явили, і на моє запитання "За що я заарештований ? " слідчий Данилейко відповів:" Це ти сам скажеш..." Останній обізвав мене контрреволюціонером, фашистом, диверсантом і вимагав свідчень про це. Мені заборонили вимовляти слова "радянська влада", "Комуністична партія". На другий день бив мене Данилейко по обличчю, голові і під ребра. Були випадки, коли мене били до втрати сві-домості, інколи кілька діб не давали відпочити". Очевидно, слідство доводило, що я"... проводив у широкому масштабі за завданням німецької розвідки диверсійну роботу в цукровій промисловості".³

А.Кожушко, будучи під слідством, звернувся із заявою на ім'я голови РНК СРСР Молотова, який дав доручення центральним органам НКВС перевірити викладені в заяві факти. В протоколі допиту від 26 серпня 1940 року слідчі відзначили, якими "засобами впливу" місцеві "оперативники" Данилейко, Антонов і Мартинюк добилися зізнання в Андрія Трохимовича:" Мене роздягнутого клали на стілець так, що голова, руки і ноги звисали. На мої руки ставав чобітьми Мартинюк, Антонов тримав мене за ноги, а Данилейко бив, затикаючи при цьому рота. Мене саджали на гострий кінець стільця. Я усією вагою тіла спирався на кінець хребта. Одного разу провів в такому стані біля доби. Мені не дозволяли

підніматися за власною необхідністю. В описаному стані я вимушений був сидіти із витягнутими ногами, спущеними руками і не порушним поглядом в стелю".⁴

Андрій Трохимович народився в 1895 році в селі Костянтинівка на Харківщині. Працював робітником. До 1921 року був бійцем Червоної Армії. Одразу ж після закінчення громадянської війни був відкликаний на роботу в цукрову промисловість. Закінчив Московський Інститут ім. Д.І.Менделєєва. Автор багатьох новинок, одна з яких - вакуумний апарат, який вдало конкурував з подібними іноземними зразками. Тому довелось йому бувати в наукових відрядженнях за кордоном: у Німеччині, Чехословаччині, Бельгії, Франції. "Ворогом народу" його зробили в червні 1938 року.⁵

Підраховано, що на цукрових заводах Вінниччини репресовано 634 українці. Найбільше - 32 - постраждали на Соболівському, 31 - на Кор-делівському, 30 - на Капустянському, 29 - на Погребищанському, 25 - на Іллінецькому заводах. Під репресії потрапили 668 представників польської національності, 20 - німецької, 19 - єврейської. Переслідувань зазнали також росіяни, чехи, угорці, литовці, латвійці, естонці, молдавани. Всього 36 осіб. Їх арештували за "соціальне минуле", "шпигунство". Серед репресованих був німець - Альфред Людвікович Франке, заступник головного інженера цукротресту. Він уродженець Лодзьського повіту, тепер Польща. Відпрацював у цукровій промисловості більше 27 років. Із 1924 року - в Уманському відділенні цукротресту, з 1930 - Інспектор ряду підприємств галузі, з 1931 року - у Вінниці.⁶

Заарештований 11 липня 1937 року. Причиною його арешту було звинувачення в "причетності до існуючої в цукровій промисловості контрреволюційної організації". Це ж саме засвідчує протокол допиту від 13 липня ц.р. Згодом у матеріалах слідчої справи з'являється обвинувачення в тому "...що він є керівником контрреволюційної шпигунсько-диверсійної організації, яка існувала у вінницькому цукротресті". Його доля склалася трагічно. Згідно з протоколом допиту за №457 Народного комісаріата внутрішніх справ від 1 грудня 1937 року, в констатуючій частині винесено вирок: "А.Л.Франке, 1880 року народження, розстріляти". В Родині довго була відсутня будь-яка інформація про долю батька, дружина Ганна Яківна намагалась бодай що-небудь дізнатися про долю свого чоловіка. Вона надіслала запит на ім'я Генерального прокурора СРСР Вишинського 23 квітня 1939 року, 29 жовтня 1939 року - на ім'я Голови Верховної Ради УРСР і Голови Раднаркому СРСР, 5 листопада цього ж року - Секретареві Верховної Ради СРСР Горкіну. Двічі, 3 листопада 1939 року і 5 січня 1940 року, вона намагалася повідомити про долю чоловіка й "батька народів" - Й.Сталіна, стверджуючи, "...що пройшло два роки і три місяці з дня арешту чоловіка, А.А.Франке. Протягом усього часу я не маю від нього вісток, не знаю, живий він, чи ні? Високі інстанції з відповіддю зволікають, перекладаючи справу на місцевих чиновників, яким подітися нікуди, і довелося відписуватися ось таким чином: "...скаргу Г.Я.Франке не брати до уваги, про що її повідомити". Натомість матеріали контрольно-спостережної справи засвідчують факт його смерті 11 січня 1938 року.⁷

Переслідувань і знищення поряд з представниками інших національностей зазнало польське населення краю, 192408 чоловік якого, за переписом 1926 року, проживали на території Поділля.

Керівництво країни на середину 30-х років розглядало національні меншини як потенційних ворогів за умов розв'язання майбутнього збройного конфлікту.

Переслідуванням піддавалися, як правило, ті, хто мешкав у прикордонній смузі. Тому територія краю стала сприятливим ґрунтом, тому що була прикордонною, і за "логікою" спецслужб багато поляків повинні були бути агентами й шпигунами усіляких розвідок. Так, був репресований поляк Станкевич Генріх Мар'янович, інженер цукротресту, за те, що передав матеріали "шпигунського характеру" польському консулу в Україні про голодуюче населення міста Умані в 1931-33 рр. Згодом слідчі органи "викрили" в системі Вінницького цукротресту "шпигунську організацію, до якої належало чимало представників польської національності". У "шпигунській діяльності на користь Польщі" були звинувачені працівники Турбівського підприємства. Їх усіх було страчено 23 вересня 1938 року. Також постраждали на Бродецькому і Гайсинському заводах по 26 чоловік, Капустянському - 27, Погребищенському - 68, Соснівецькому - 65, Соболівському - 24, Ялтушківському - 28 чоловік.

Широкого розмаху набули репресії проти поляків після виходу наказів наркома ВС СРСР М.Єжова за №00447 від 30.07.1937 року та номером 00485. Останній був затверджений на Політбюро ЦК ВКП/б/ 9 серпня 1937 року, який визначив своїм завданням провести ряд каральних операцій проти "Польської організації військової" і мережі на місцях.¹⁰ Всього за 16 днів була сфабрикована справа на поляка Віталія Рамуальдовича Зраєвського, механіка Вищеольчедаївського цукрового заводу, фіналом якої був смертний вирок останньому.¹¹ Трагічна доля спіткала поляка Кирила Семеновича Мошинського, вихідця з робітничої сім'ї, уродженця селища Рожище, колишньої Волинської губернії. Перед арештом він працював інженером профради цукровиків. Був батьком двох дітей. Затримали його 10 січня 1938 року, а 28 лютого Нарком внутрішніх справ підписав йому смертний вирок - розстріл. Подібна доля спіткала й поляка Михайла Захаровича Ситка, уродженця містечка Стара Котельня Андрушівського району Житомирської області. До арешту він мешкав у Вінниці. Працював інженером по тваринництву цукротресту. Затримали його 6 листопада 1937 року. За вироком Наркома внутрішніх справ був розстріляний 26 грудня того ж року.¹³

Згодом, після перегляду справ на багатьох репресованих поляків, було встановлено їх невинність і реабілітовано. Однак санкціонована каральна політика проти поляків й представників інших національностей мешканців краю негативно вплинула на економічний і культурний розвиток Поділля.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кульчицький Станіслав. Реабілітація жертв політичних репресій// Історія України.-1999.-6 лютого; 2.Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу.-К., 1996.-С.372;
3. Державний архів Вінницької області.(далі-ДАВО).-Ф.6023.-Оп.4.-Спр.5118; 4. Лошицький О. "Лабораторія" : Нові документи і свідчення про масові репресії 1937-38 років на Вінниччині // 3 архівів ВУЧК-ГПУ- НКВД - КГБ.-№ 1. - 1998.-С.203; 5. ДАВО.-Ф.6023.-Оп.4.-Спр.5118; 6. Там само.-Спр.7897; 7. Там само; 8. Там само.-Спр.21943; 9. Мазило І. Дослідження репресій проти національних меншин в процесі підготовки серії книг " Реабілітовані історією" тому Вінницька область// Історичне краєзнавство і культура.: Матеріали УГП Всеукраїнської конференції.-Харків, 1997.-С.160; 10. Хлевнюк О.В. Политбюро: механизмы политической власти в 1930-е годы.- М.,1996.-С.190; 11. ДАВО.- Ф.6023.-Оп.4.-Спр. 10276; 12. Там само.-Спр.9135; 13. Там само.-Спр.11930.

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКОЇ ПІДПІЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Дослідження боротьби польського народу проти німецько-фашистських загарбників в роки другої світової війни є важливим завданням історичної науки. Детальний розгляд даного питання дає можливість показати драматичність становища країни в цей час, розкрити тяжкі політичні наслідки змови Німеччини і СРСР для Польщі. Дана тема водночас дає можливість простежити наростання руху опору в країні, показати роль Польської підпільної держави у звільненні Польщі від німецьких загарбників.

Агресивний напад фашистської Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. був ретельно підготовлений заздалегідь. Верховне командування німецько-фашистських збройних сил, ведучи підготовку до війни з Польщею, ще на початку квітня 1939 р. розробило детальний план воєнних операцій під назвою "Вайс" /"Білий план"/¹. В кінці травня 1939 року в імперській канцелярії Гітлера відбулась нарада главарів фашистської армії, в якій взяли участь Герінг, Кейтель, Браухич, Реддер, Гальдер, Мільх. На нараді Гітлер заявив, що треба напасти на Польщу при першій же можливості.²

У повній відповідності з "Білим планом" німецькі загарбники зосередили перед початком воєнних дій на кордоні з Польщею близько 1500 тис. чол., 3600 танків і броньовиків, 3000 літаків, 1500 важких і 3200 легких гармат. До складу північної групи армій, яка була сконцентрована у Східній Пруссії і Померанії, і південної групи, війська якої розташувалися в Сілезії і Чехословаччині, входило 49 піхотних, 7 танкових, 5 моторизованих і 1 кавалерійська дивізія. Крім того, на кордоні були зосереджені війська ландвера /прикордонна охорона/.

Щодо збройних сил Польщі, то вони становили на 1 вересня 1939 р. близько 1 млн. солдатів і офіцерів, 900 танків і броньовиків, 1200 літаків, 600 важких і 2450 легких гармат.³ Отже, німецькі війська мали значну перевагу і в живій силі, і ще більше - в бойовій техніці.

1 вересня 1939 р. німецькі війська без оголошення війни вторглися на територію Польщі. Німеччина розв'язала війну під гаслами захисту німецької меншини і ліквідації порушень німецьких кордонів, звинувачуючи поляків в тому, що ті першими взялися за зброю: для цього було інсценовано напад польських солдат на радіостанцію в м.Глей-віці /Верхня Сілезія/.

Перший залп другої світової війни зробив по військовій базі Польщі Вестерплатте німецький лінкор "Шлезвіг-Гольштейн", який прибув перед цим з "візитом увічливості" в Гданськ.

Протягом перших кількох днів війни опір польської армії був зламаний по всьому фронту і почався її безладний загальний відступ. Лише 200-300-тисячному угрупованню польських військ вдалося відійти на Схід, в Люблінське воєводство. Концентрація польських військ відбулась і в районі Львова. Характерною особливістю справедливої оборонної війни польського народу стали масові виступи цивільного населення на захист незалежності країни /Варшава, Сілезія/.

6 вересня польський уряд залишив Варшаву. Ставка головнокомандуючого маршала Ридз-Смігли була перенесена в Брест. З 12 вересня загальне керівництво

воєнними діями практично було відсутнє. Уряд, президент Мосцицький, золотий запас країни, дипкорпус, військове командування рушили до румунського кордону, який вони перетнули 17 вересня, потім перебрались у Францію, а ще згодом в Англію.

З'єднання польської армії, які відійшли на Люблінщину, 16-17 вересня були стиснуті в лещата танковою армією Гудеріана з півночі і 14-м німецьким армійським корпусом з півдня. Після запеклих боїв вони 23-25 вересня капітулювали. 28 вересня була підписана капітуляція Варшави. Останній бій гітлерівцям влаштувало угруповання "Полісся" 5 жовтня 1939 р. За неповними даними, в 1939 р. загинуло майже 65 тис. польських солдатів і офіцерів, було поранено близько 140 тис. чол., в німецькому полоні опинилось більше 400 тис. Німецькі втрати становили 16,3 тис. вбитими, 27,6 тис. пораненими, було захоплено 993 танки і бронемашини, 6046 автомобілів, 360 гармат і мінометів і близько 600 літаків.⁴

Однією з важливих причин вересневої катастрофи країни була участь СРСР у воєнних діях проти Польщі. Необхідно зазначити, що польське керівництво недооцінювало небезпеку, яка насувалася на його країну зі сходу. Можливість домовленості Німеччини з СРСР про поділ сфер впливу і про спільний напад на Польщу відверто не брався до уваги. Однак пакт Ріббентропа-Молотова 23 серпня 1939 р. реалізував цю можливість і зробив неминучою агресію проти неї. У підписаному таємному протоколі зазначалось, що кордон сфер інтересів Німеччини і СРСР буде проходити приблизно по лінії річок Нарев - Вісла - Сан. Кожна країна визначала сама дату вступу у війну з Польщею.⁵

Після початку війни гітлерівської Німеччини з Польщею радянське керівництво з тактичних міркувань оголосило про нейтралітет СРСР. Коли ж стало зрозумілим, що війну Польща фактично програє, 15 вересня радянські прикордонні війська були приведені у бойову готовність.

17 вересня 1939 р. Український /командуючий командарм 1 рангу С.К.Тимошенко /і Білоруський /командуючий командарм II рангу М.П.Ковальов/ фронти перейшли польський кордон. Намагаючись встигнути зустрітись з німецькими військами до повної капітуляції Польщі, радянське командування створило досить значне угруповання військ - 54 стрілецьких і 13 кавалерійських дивізій, 18 танкових бригад і 11 артилерійських полків. У складі обох фронтів налічувалось більше 600 тис. чоловік, 4 тис. танків, 5500 гармат, 2 тис. танків.

Дії Червоної Армії на території Польщі тривали 12 днів. За цей час радянські війська просунулись на 250-300 км і зайняли територію площею 190 тис. кв. км з населенням більше 12 млн. чоловік, в т.ч. більше 6 млн. українців і близько 3 млн. білорусів.

В кінці вересня - на початку жовтня 1939 р. Польща була зайнята німецькими і радянськими арміями "Друзі по зброї" відзначили військовий успіх спільним парадом в Бресті. 28 вересня 1939 р. був підписаний договір між СРСР і Німеччиною про кордон по річках Сан і Західний Буг. В результаті Польща була розділена на дві частини: 48,6 % території /189 тис. кв.км/ з населенням 62,9 % /20260 тис. чоловік/ було окуповано німцями, решта - 51,4 % території і 37,1 % населення були приєднані до Радянського Союзу.⁶

Отже, в результаті змови між Німеччиною та СРСР Польща як суверенна держава перестала існувати. Польща разом з тим стала однією з перших держав в

Європі, народ якої піднявся на захист свого національного існування, повів справедливую боротьбу проти фашизму і радянзації, рішуче виступив проти "мирного" завоювання своєї країни.

Організатором боротьби за національну незалежність був польський еміграційний уряд, який спочатку знаходився у Франції. Після вересневої кампанії у Франції опинилось багато польських солдат і офіцерів /близько 85 тис. чол/, а також політиків. У відповідності з діючою конституцією президент Мосцицький, не маючи можливості виконувати свої обов'язки, передав владу Владиславу Рачкевичу, який сформував новий уряд на чолі з генералом Владиславом Сікорським, призначеним одночасно головнокомандуючим. Його заступником став генерал Казімеж Соснковський. До складу уряду увійшли представники найбільших партій - Польська соціалістична партія /ППС/, Стронніцтво лодове /СЛ/, Стронніцтво народове /СН/ і Стронніцтво праці /СП/, а також чимало санацийних політиків. Було створено дорадчий орган - Національну раду /Рада Народова/, яку очолив, будучи вже в похилому віці, Ігнаці Падеревський, а після його смерті в 1941 р. - Станіслав Грабський. Польський уряд відразу ж визнала Франція, а невдовзі Великобританія і Сполучені Штати Америки⁷. Отже, незважаючи на військову поразку, польська держава не припинила свого існування: продовжували діяти його вищі органи, які були визнані урядами багатьох країн і користувалися підтримкою більшої частини народу в окупованій країні. Радянський Союз не визнав польського емігрантського уряду генерала Сікорського, який згодом перебрався з Парижа в Лондон, до того часу поки сам не став жертвою німецької агресії.

На самій території Польщі невдовзі після вересневої катастрофи почали стихійно виникати підпільні структури. В їх створенні брали участь діячі довоєнних громадських організацій, політичних партій і армії, наприклад, "Шаре шерєги" /"Сірі шерєнги"/ були створені на базі довоєнного Союзу польських харцерів, тобто скаутів. Загалом в перші місяці окупації розгорнули діяльність декілька сот підпільних організацій, цивільних і бойових.

Восени 1939 р. група вищих офіцерів Війська Польського, залишена наказом головнокомандуючого в Польщі, створила таємну бойову організацію - Служба перемоги Польщі /Служба звиченству Польсцє- СЗП/. Її очолив генерал Михал Токаржевський - Карашевич, арештований невдовзі органами НКВС у Львові. В грудні 1939 р. за погодженням з польськими емігрантськими властями, СЗП була розпущена, а замість неї був створений Союз збройної боротьби /Звйонзек Валькі Збройней - ЗВС/. Його керівником був призначений генерал Казімеж Соснковський, який перебував за кордоном, а всередині країни - полковник Стефан Ровецький /псевдонім "Грот"/.

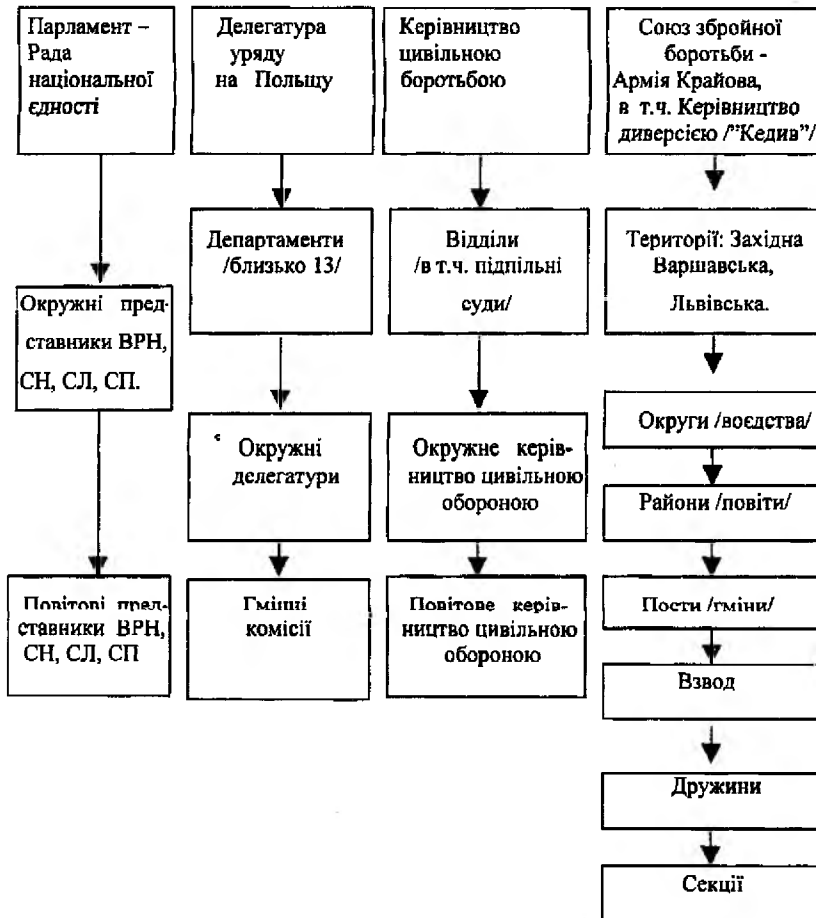
На початку 1940 р. відбулась зустріч представників трьох головних політичних партій: ППС, яка прийняла назву "Свобода, рівноправність, незалежність"/Вольность, Рувность, Неподлеглость - ВРН/, Національної партії /СН/ і Селянської партії /СЛ/, на якій було утворено підпільний парламент; до його складу пізніше увійшли також Служба перемоги Польщі /СЗП/ і декілька інших невеликих польських організацій. На кінець другої світової війни цей парламент виступав під назвою Рада національної єдності /Рада Єдності Народовей - РЄН/, а її головою був Казімеж Пужак з ВРН. В країні була утворена також Делегатура уряду на Польщу, яка стала зв'язуючою ланкою між емігрантським урядом і

польською підпільною державою. Делегатура поділялась на департаменти, які відповідали міністерствам. Згідно з діючою польською конституцією на окупованих територіях були створені коспіративні цивільні суди, які мали характер державних.

Всі органи підпільної держави, завдяки самовідданості і мужності тисяч патріотів, діяли по всій країні у відповідності з адміністративним поділом другої Речі Посполитої.

Першочерговим завданням підпільної держави і, насамперед, Союзу збройної боротьби була підготовка кадрів для майбутнього всенародного повстання, яке мало вибухнути в момент наближення союзницьких військ. Велась посилена організаційна робота по злиттю з ЗВЗ військових формувань, які були створені після вересневої кампанії і вели незалежну підпільну діяльність. Ця робота практично не припинялась протягом всієї війни, а перший її етап завершився в 1942 р., коли ЗВЗ був перетворений в Армію Крайову /АК/.⁹

ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ПІДПІЛЬНОЇ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

В 1939-1941 рр. в умовах, коли в Європі перевага була на боці Німеччини, офіцери організували таємну військову підготовку, збирали зброю, займалися розвідувальною діяльністю за дорученням польського емігрантського уряду і союзницької Великобританії. Молодь з організації "Сірі шеренги" зайнялась, крім іншого, "малим саботажем" - не давали спокою німцям, всебічно їх викриваючи, пропагувала лозунги, які піднімали дух польського народу. Однією з найбільш популярних акцій було малювання на стінах напису "Польща бореться" /у вигляді якоря/, який невдовзі став символом польської підпільної держави. В перші роки війни поляки намагались не вести активну збройну, партизанську боротьбу, - головний наголос робився на громадянські форми опору.

Поза структурами підпільної держави перебували деякі національні, санаційні і комуністичні утворення. В 1942 р. частина прихильників національного табору створила Національні збройні сили - НЗС, які в період свого найвищого організаційного розвитку налічували більше 100 тис. бійців. НЗС мали розгорнуту громадянську структуру і вели жваву конспіративну діяльність, часто взаємодіючи з Армією Крайовою.

В початковий період війни конспіративна діяльність комуністів, дезорієнтованих політикою Сталіна, була скабкою і розпорошеною. І лише після того, як почалась Велика Вітчизняна війна, в Польщі з'явилися люди, які в лютому 1942 р. створили у Варшаві Польську робітничу партію /ППР/. Комуністи створили також свої збройні сили - Гвардію Людову /ГЛ/ і почали закликати до "масової збройної акції"/повстання/, спрямованого проти німців.¹⁰

Однією з основних рис підпільної держави - цього феномена у світовій історії - була її суверенність. Це означало, що вплив на рішення, які приймалися, на масштаби і форми боротьби мали люди, які діяли на різних організаційних сходинках підпільної держави, а також керівництва підпілля всередині країни і польський уряд в Лондоні. Це означало також, що держава користувалася загальною підтримкою народу - її накази і заборони виконувались більшістю поляків, більше того, активна участь суспільства в опорі засвідчувало існування широко розгалуженого державного апарату. Структури "Воюючої Польщі" діяли не у вакуумі, їх заповнювала діяльність людей.

По всій країні, в рамках громадянської боротьби народу, була організована мережа таємного навчання на всіх рівнях освіти, діяли підпільні університети /наприклад, Варшавський, у якому наприкінці війни навчалось більше 2 тис. осіб/, таємні середні школи /в 1943 -1944 навчальному році в них навчалось більше 60 тис. підлітків, що відповідає довоєнним показникам/, підпільні науково-дослідні інститути. Багато з тих, хто до війни займався культурною діяльністю, включалися в боротьбу за врятування польської духовної спадщини: брали на облік національні надбання /наприклад, картини/, які вивозились в третій рейх, відбудовували місця, де їх ховали, рятували цінні музейні об'єкти.¹¹

Особливо важливою і поширеною формою опору стало вільне слово. В діючих на польських землях підпільних видавництвах і типографіях працювали тисячі людей - від складачів до розповсюджувачів. Тільки на території генерал-губернаторства діяло близько 400 типографій, працівники яких постійно піддавались переслідуванням, видавались як поточна преса /наприклад, "Інформаційний бюлетень" тиражем до 50 тис. примірників/, так і книги, і навіть цілі серії. Всього виходило близько 1500 назв конспіративних видань. Великою

популярністю користувалися літературно-культурні журнали, в яких дебютували представники молодого покоління поетів, в тому числі Кшиштоф Бачинський і Тадеуш Гайци /обоє загинули під час Варшавського повстання/.

Поряд з громадянським опором народу продовжувалась його збройна боротьба, яка все більше посилювалась з 1942 р. В 1942-1944 рр. її координувало Керівництво диверсіями /"Кедив"/. Це були передусім саботажно-диверсійні операції в тилу німецького фронту /їх учасники підривали залізничні мости, знищували електричну мережу, пускали під укіс військові ешелони тощо./ і різноманітні дії по підриву німецької економіки, наприклад, підпали військових складів, складів з продовольством тощо. За наказом "Кедиву" бійці Армії Крайова", виконуючи вироки спеціальних судів, здійснили більше 6 тис. нападів на німців. Харцери, члени "Сірих шеренг", успішно провели операцію "Арсенал" у Варшаві, під час якої їм вдалось відбити у німців більше 200 в'язнів.

Вся ця конспіративна діяльність, яка розгорнулась в країні в умовах терору окупаційних властей, була побудована на міжлюдській дружбі і взаємній довірі. Однак траплялись випадки, які говорили і про зворотне. Так, в липні 1943 р. внаслідок зради був арештований і потім страчений гітлерівцями комендант Армії Крайової генерал Стефан Ровецький /псевдонім "Грот"/. Ця подія приголомшила кола армії. На його місце був призначений генерал Тадеуш Комаровський /псевдонім "Бур"/.¹²

Суттєве значення мали також різноманітні збройні акції, які проводилися ЗВЗ-АК у східних районах. Ці дії носили особливий характер, оскільки залежали від умов, в яких вони велись /недоброзичливість місцевого польського населення/. Командири цих загонів проходили спеціальну підготовку. Сюди найчастіше надсилали так званих "тихотемних", тобто польських офіцерів, які пройшли попередню підготовку у Великобританії, їх скидали на парашутах у східних районах Польщі, серед них були майор Ян Півник /псевдонім "Похмурий"/, який відзначився взяттям в'язниці в Пінську /1943/, і підполковник Мацей Каленкевич, автор концепції "тихотемних", комендант Новогрудекського округу АК. Із загальної кількості 316 "тихотемних", скинутих на території Польщі, в роки війни загинули 100 осіб.

З перших днів війни розвідка ЗВЗ-АК передавала на Захід зведення про жорстокі переслідування польських євреїв. В 1942 р., коли гітлерівці почали планомірну операцію по винищенню єврейського населення, при Делегатурі уряду на Польщу була створена конспіративна організація - Рада допомоги євреям "Жегота". Рада, зокрема, займалась збиранням коштів євреям, виготовленням для них фальшивих документів, перекиданням єврейських дітей з гетто на "арійський" бік і їх розміщенням в польських сім'ях або ж в сирітських притулках при монастирях. На початку 1943 р. командування АК встановило прямий зв'язок з Єврейською бойовою організацією /ЄОБ/, яка діяла у варшавському єврейському гетто.

У квітні 1943 р. діячі ЄОБ, випередивши німецьких солдат, які готувались увійти в гетто з метою його остаточної ліквідації, піднялись на повстання. Незважаючи на незрівнянно менші сили, вони зуміли завдати німцям досить відчутних втрат. На жаль, за декілька днів повстання було придушене. Німці спалювали приміщення в гетто і вбивали його останніх мешканців. Уцілілих було вивезено в табір смерті в Треблінку. На території гетто, в трудовому таборі, зали-

пили декілька сот євреїв, яких звільнили бійці АК під час Варшавського повстання.

Особливу сторінку у визвольній боротьбі проти німецьких поневолювачів займає диверсійна операція під кодовою назвою "план Бужа" /"Буря"/. Цей план передбачав, що після того, як частини Червоної Армії перетнуть східний кордон другої Речі Постолитої, підпільні загони АК вийдуть з підпілля і разом з радянськими підрозділами будуть битися проти гітлерівців, а цивільні структури підпільної держави зустрінуть "союзника наших союзників" /так називали в Польщі СРСР/ в ролі господарів звільнюваних земель. На жаль, вдалось здійснити лише першу частину цього плану.

Загони АК, які налічували по декілька тисяч бійців, на Волині, у Львівській області, в Поліссі і Віленщині, за згодою з радянським командуванням, атакували відступаючих німців. Так, зокрема, було звільнено Львів і Вільнюс. Радянське командування високо цінувало героїзм бійців АК. Однак, незважаючи на це, відразу ж за Червоною Армією йшли частини НКВС, які арештували більшу частину офіцерського складу АК і представників цивільних органів влади і відправляли до радянських таборів.¹⁴

Так само трагічно завершилась для Польської підпільної держави і її збройних сил участь у Варшавському повстанні. План операції "Буря", розроблений у вкрай несприятливій для польського уряду обстановці, не включав Варшаву як з міркувань безпеки населення столиці, так і через зібрані тут пам'ятники національної культури. Військово-політична ситуація, яка склалась на літо 1944 р., примусила польський уряд в Лондоні переглянути попередні плани. Не знаючи змісту документів, прийнятих на Тегеранській конференції, новий прем'єр-міністр Миколайчик вважав, що повстання у столиці стане останнім козирем Польщі в боротьбі за кордони і державний суверенітет. Тому, перебуваючи, з одного боку, під тиском англійців, які вимагали відновлення радянсько-польських відносин, а з іншого, зберігаючи вірність корінним інтересам Польщі, він схильний був прийняти рішення про початок повстання у Варшаві. Поглядів Миколайчика не поділяв верховний головнокомандуючий генерал Соснковський. Він вважав, що, незважаючи на те, почнеться повстання чи ні і яким буде його фінал, не слід вести переговори з СРСР, потрібно лише примусити англійців дотримуватись польсько-англійського договору, укладеного до вересня 1939 року, і Атлантичну хартію.

Оскільки польський уряд в Лондоні не зумів виробити однозначної позиції з питання повстання, право приймати рішення було передане керівництву підпільної держави.

На час початку Варшавського повстання 1 серпня, німці, дислоковані в столиці і її околицях, володіли величезним арсеналом зброї і бойової техніки: літаками, танками, важкою артилерією. Армія Крайова налічувала близько 40 тис. бійців, однак у багатьох солдат підпілля не було навіть пістолетів, а найбільш поширеним видом зброї вважалась пляшка із запальною сумішшю. Командування АК розраховувало, що бої триватимуть три дні, поки підійдуть радянські війська.

В плани ж радянського командування не входило термінове захоплення Варшави, головний удар німецьким військам воно передбачало завдати південніше столиці, де 1 серпня був створений плацдарм у районі Магнушева. Це змусило гітлерівців перекинути сюди танкові та інші частини, що, безперечно, полегшило

становище повстанців. Але прямої допомоги повстанню Радянський Союз не надавав. До середини вересня Й.Сталін не надавав згоди навіть на використання радянських військових аеродромів союзною авіацією, яка скидала повстанцям зброю і боеприпаси.

Скориставшись пасивністю радянських військ, німці підтягнули до Варшави додаткові частини і жорстоко придушили повстання, фактично зрівнявши із землею столицю. Більше 94 % будівель в місті було в тій чи іншій мірі зруйновано. В ході повстання загинуло близько 200 тис. чоловік, головним чином молодих бійців Армії Крайової, яку очолював Тадеуш Комаровський.¹⁵

У січні 1945 р. радянські війська, які стояли з літа 1944 р. за Віслою, перейшли в наступ і за декілька тижнів вигнали німців з польських земель, втративши при цьому 600 тис. чоловік. Влада над цими землями перейшла до прорадянського тимчасового уряду на чолі з Е.Осубкою-Моравським.

Після вигнання німців з території Польщі і визнання союзниками на території країни нової влади становище підпільної держави виявилось безнадійним. Деякий час представники підпільної держави переховувались під Варшавою. В березні 1945 р. головному коменданту АК Леопольду Окулицькому і делегату Лондонського уряду в Польщі Яну-Станіславу Янковському було надіслано запрошення на переговори з представниками СРСР. Попередньо було домовлено, що польська делегація на радянському літаку відправиться в Лондон, а згодом у Москву, щоб там взяти участь у запланованій конференції. Керівники підпільної держави, незважаючи на деякий сумнів і недовір'я, пішли на прямий контакт з генералом НКВС Перовим. Як тільки 16 членів делегації піднялись на борт літака, їх арештували, а потім відправили в Москву у в'язницю НКВС на Луб'янці.

В червні 1945 р. був влаштований показовий процес: представників підпільної держави звинуватили в організації диверсій в тилу Радянської армії і прагненні захопити владу.¹⁶ Генерал Леопольд Окулицький і декілька його товаришів загинули у в'язниці. Інші отримали різні терміни ув'язнення. Таким був трагічний епілог польського руху Опору на чолі з підпільною державою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сурчяп Т., Sawiski J. *Agrecia na Polske w swietle documentow.* t.2. – Warszawa, 1949. – С.93; 2. Нюрнберзький процес. – Т.1. – М., 1954. – С.343; 3. Історичні зв'язки слов'янських народів. – К., 1956. – С. 148; 4. Парсаданова В.С. Трагедія Польщі //Актуальні проблеми новітньої історії. – М., 1991. – С.85; 5. Секретний доповнителний протокол к советско-германскому договору о ненападении от 23 августа 1939 года //Вопросы истории. –1993. – № 1; 6. Семиряга М.И. Тайны сталинской дипломатии. 1939-1941. – М., 1992. – С. 100; 7. Дыбковская А., Жарын М., Жарын Я. История Польши с древнейших времен до наших дней. – Варшава, 1995. – С. 272; 8. Яровий В.І. Історія західних та південних слов'ян ХХ ст. – К., 1996, – С. 173; 9. Семиряга М.И. Борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы против немецко-фашистского гнета. – М.,1985. – С. 159; 10. Польское рабочее движение в годы войны и гитлеровской оккупации. Сентябрь 1939 - январь 1945 г. Очерки истории. -М.: 1968. – С. 171; 11. Дыбковская А., Жарын М., Жарын Я. Названа праця. – С. 290; 12. Семиряга М.И. Борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы против немецко-фашистского гнета. – С. 163; 13. Кострикин А., Миллер А. Очерк истории Польши. 1918-1945 //Преподавание истории в школе. – 1992. – № 3-4. – С. 9; 14. *Wojna wyzwolenca narodu polskiego w latach 1939-1945.* – Warszawa, 1966. – с. 421 – 425; 15. Там само. – С. 604; 16. Судебный отчет по делу об организаторах, руководителях и участниках польского подполья в тылу Красной Армии на территории Польши, Литвы и западных районов Белоруссии и Украины. – М., 1945. – С. 7, 25.

ФРАНКІСТСЬКА ІСПАНІЯ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

/ 1939 - 1945 рр./

Фінал громадянської війни в Іспанії / 1 квітня 1939 р./ та початок другої світової війни / 1 вересня 1939 р./ розділені відтинком в 5 місяців. Очевидно, що обидві події зв'язані між собою не лише часовим, але й генетичним виміром. Оскільки 4-річна збройна боротьба республіканців та "націоналістів" в Іспанії, маючи на першопочатках суто національні витоки, перетворилася в подію загальноєвропейського масштабу. Саме тут, на іспанській землі, відбулося перше збройне протистояння двох світових тоталітарних ідеологій та режимів - фашизму та комунізму. З огляду на цю обставину правомірним є визначення "іспанських подій" як своєрідного прологу другої світової війни.

Питання причетності та участі франкістської Іспанії у другій світовій війні вивчалось науковцями радянської доби в ряді робіт загальноісторичного плану.¹ Концептуально дана проблематика найбільш ґрунтовно розроблена відомими російськими іспаністами Пожарською С.П. та Красиковим А.А.² Їхні концепції не втратили своєї актуальності, зайвими є, з огляду на сучасне світобачення, деякі ідеологічні штампи й стереотипи в інтерпретації ряду подій та фактів. Зарубіжна історична література, зокрема іспанська, стосовно вищезначеної теми розлога, часто полярна в своїх оцінках.³ У вітчизняній історіографії це питання не з'ясувалось.

Передовсім зауважимо, що зовнішньополітичні пріоритети франкістського режиму диктувались внутрішньою політичною та соціально-економічною ситуацією. За перемогу у громадянській війні було заплачено високу ціну: сотні тисяч вбитих та поранених на фронтах й в тилу, чисельна еміграція та рееміграція, нестача продуктів та їх суворе нормування. Матеріальні втрати склали 30 млрд. песет.⁴ До цього - вкрай деморалізоване іспанське суспільство, втрата ідеалів, поширення песимістичних настроїв, відчаю. Таким був в Іспанії загальноісторичний фон напередодні другої світової війни.

Вочевидь, що напередодні нападу гітлерівської Німеччини на Польщу перед франкістським керівництвом постала дилема: країни "осі" чи західні демократії. З огляду на попередню співпрацю з Німеччиною та Італією і отриману завдяки їм перемогу у громадянській війні, франкістська Іспанія морально й ідеологічно тяжіла до країн фашистського блоку, до поглиблення обопільних зв'язків. Факти, що мали місце у 1939 р., підтверджують це: 27 березня Іспанія приєдналася до антикомінтернівського пакту /Франко затягував офіційне оголошення цієї акції попри настирливі наполягання Гітлера/, 31 березня - підписання договору про дружбу з Німеччиною, 8 травня - вихід з Ліги Націй, 31 травня - відвідини іспанською делегацією Італії та Німеччини, липень - візит міністра іноземних справ Італії Чіано в Іспанію.⁵ У такому контексті подій вступ Іспанії у другу світову війну мав би бути доконаним фактом.

Втім, варті уваги аргументи Макса Галло стосовно того, що Франко не мав по завершенню громадянської війни чітко визначеної зовнішньополітичної

стратегії і найневідкладніше завдання вбачав в утвердженні миру й стабільності в країні, відбудові та розвитку зруйнованої економіки, налагодженні широкої співпраці з міжнародним співтовариством. До того ж, Великобританія та Франція визнали наприкінці громадянської війни режим Франко, що вселяло надію на активізацію торговельних стосунків між ними / у 1940 р. було підписано серію торгових угод з Великобританією та Францією.⁶

Ймовірно, що остаточне рішення щодо зовнішньополітичного курсу Іспанії у світовому конфлікті Франко прийняв в серпневі дні 1939 р., коли стало відомо про укладення радянсько-німецького пакту про ненапад. Іспанський каудильйо не зрозумів або ж не захотів зрозуміти складну гру Гітлера. Його ставлення до союзу Гітлера та Сталіна було вкрай негативним, тут переважило ідеологічне упередження до Радянського Союзу, якого Франко ніколи не приховував.

3 вересня 1939 р. Франко закликав іспанців зберігати спокій та звернувся з пропозицією про посередництво між Німеччиною і західними державами з метою відвернення поділу "католицької Польщі". 5 вересня він підписав декрет про нейтралітет Іспанії у війні. В червні 1940 р., коли Франція капітулювала, Іспанія перебирає статус "невоюючої країни". Тоді ж перед франкістським режимом відкривалась можливість вирішення застарілої іспано-французької територіальної суперечки у Північній Африці, проте лише міжнародна зона – Танжер була оголошена підконтрольним іспанським анклавом. Реакція західних держав була спокійною, а Великобританія підписала угоду з Іспанією про захист своїх прав у Танжері.⁷

У зарубіжній літературі простежується дві версії щодо поведінки Франко у стосунках з Гітлером: 1/ твердість та непохитність у відстоюванні своєї позиції; 2/ політика капітулянтства та поступок. Конкретні дії франкістського режиму слугують підтвердженням першої версії. Правда, Франко, його дипломатична служба, офіційна преса запевняли держави "осі" в лояльності та дружбі. Франкістський режим дозволив також використовувати іспанські порти для базування німецьких підводних човнів, продовжувались поставки вольфраму в Німеччину / з 2,1 млн. золотих песет у 1940 р. до 200 млн. у 1944 р./, інтенсивно працювала на Іберійському півострові німецька розвідка. З іншого боку, іспанське керівництво ухилялось приймати незворотні рішення щодо вступу у війну.⁸

Яскравим підтвердженням відстоювання власних національних інтересів може слугувати зустріч Франко та Гітлера у м.Ендаї /23 жовтня 1941 р./ Гітлер наполягав на негайному вступі Іспанії у війну проти Англії і проведенню впродовж січня 1941 р. спільної операції по захопленню Гібралтару. Згідно з планом відмобілізовані німецькі дивізії / 20/, в тому числі декілька танкових, мали пройти по іспанській території з півночі на південь, до 10 січня 1941 р. захопити Гібралтар і встановити контроль над Середземним морем та блокувати Великобританію. За версією Давида Руїса, Гітлер запропонував Франко два варіанти його участі у війні на боці держав "осі": 1/ вступ у війну гарантує Іспанії отримання Гібралтару, Орану, Французького Марокко, тобто територій, які живили імперські симпатії самого каудильйо; 2/ дотримуватись французької моделі, що буде запорукою недогорканості тодішніх іспанських володінь. На зустрічі в Ендаї було підготовлено декілька текстів угод, проте жодна з них не була підписана Франко, як завжди, переміг його прагматизм та розсудливість. Гітлер мав причини для обурення. Не дивно, що дані з донесення італійського посла в Іспанії свідчать про

те, що ще в роки громадянської війни Німеччина робила ставку не на Франко, а на фалангу. Умовою своєї підтримки Ф.Франко нацисти поставили вимогу передачі ним усєї політичної влади фаланзі перед тим, як він увійде у Мадрид.⁹

Попри войовничі заяви та запевнення, Іспанія все ж офіційно не вступила у війну ні влітку-восени 1940 р., ні зимою 1941 року, а після нападу Німеччини на СРСР замінила питання офіційної участі у другій світовій війні відправкою на радянсько-німецький фронт "блакитної дивізії", створеної за ініціативою фалангістів-ортодоксів. У грудні 1941 р., зі вступом у війну США, іспанська дипломатія розробила нову концепцію національного бачення війни. Відповідно до нової концепції у світі точиться "три війни", до кожної із них у Іспанії особливе ставлення: 1/ війна між західноєвропейськими державами, в якій Іспанія дотримується принципу нейтральності; 2/ так само не бере участі Іспанія у війні між США та Японією; 3/ війна між Німеччиною та СРСР, її франкізм розглядає як війну ідей, і в цьому сенсі Іспанія знаходиться на боці Німеччини. Щодо відправки на допомогу гітлерівцям "блакитної дивізії", укомплектованої 18-20-тисячами добровольців, то Франко керувався, на думку ряду іспанських дослідників, перш за все, ідеологічними та пропагандистськими міркуваннями, тобто ідеєю "відродження націоналізму та хрестового походу" проти комунізму. Але головне полягало в досягненні мети суто внутрішнього прагматичного характеру, а саме: "вихід фалангістських добровольців в далекі російські степи" давав змогу очистити фалангістську партію від ультраналаштованих її членів, заглушити й попередити надії та заклики до здійснення "незавершеної революції" /фашистської/¹⁰

З осені 1942 р. франкістський режим розпочинає під впливом успішних дій союзників в Північній Африці процес адаптації до нової міжнародної ситуації. Передовсім усунено з посади міністра іноземних справ Серрано Суньєра, германофіла, і призначено більш поміркованого Хордану; використано посередництво Португалії, що була зв'язана Іберійським пактом з Іспанією про захист "християнських цивілізацій", для розширення зв'язків з Великобританією, зваживши на перманентну прихильність консервативного уряду до франкізму. Симптоматично, що ці кроки іспанської дипломатії збігаються з епістолярним запевненням Ф.Рузвельта від 8 листопада 1942 р. щодо суверенітету самої Іспанії та її володінь в Африці під час союзницьких військових операцій. Водночас західні держави не вважали серйозною заяву Франко від 14 лютого 1942 р. про те, що в разі "комуністичної перемоги" 1 млн. іспанських добровольців захищатиме Берлін¹¹

1 жовтня 1943 р. Іспанія повернулась до нейтралітету у війні і заявила про розпуск "блакитної дивізії" /фактично реорганізована в чисельно менший "блакитний легіон"/. Найкритичнішим для режиму був, як згадував пізніше Франко, 1944 р. США та Великобританія припинили постачання нафти /через продовжуваний режимом експорт вольфраму у Німеччину/, активізувалась діяльність монархістів за відновлення монархії, очолюваних сином колишнього короля доном Хуаном.¹²

Найголовніше полягало у інспірованій Москвою партизанській війні прокомуністичних сил проти франкізму. У 1990 р. з'явилось перше ґрунтовне дослідження російського науковця О.А. Сагомояна цієї так довго втаємничуваної теми. За даними О.А.Сагомояна, наприкінці 1944 р. відбулася зустріч Долорес

Ібаррурі, генерального секретаря КПІ, зі Сталіним, Берією та Маленковим і було вирішено посилити партизанську боротьбу в Іспанії. СРСР брав на себе зобов'язання постачати зброю, боєприпаси та різне спорядження. Обговорювалось також питання про суспільно-політичний лад в Іспанії після повалення франкізму. Ще у 1939 р., коли у Мадрид ввійшли франкісти, республіканці /за різними даними, від 15-20 до 40 тис. чол./ були відтиснуті в гори Арагону, Астурії, Галісії. Для подальшого підпільного й партизанського руху було створено за вказівкою представника Комінтерну П.Тольятті секретаріат. Діяльність іспанських "макі" особливо активізується у 1943 р., коли ініціатива на фронтах другої світової війни перейшла до рук антигітлерівської коаліції. Починаючи з 1944 р., з Алжиру перскидалися в Іспанію спеціальні загони та разом з ними, як згадує один із провідних функціонерів компартії Іспанії Енріке Лістер, "багато тонн зброї та амуніції". Він же свідчить, що всі сили КПІ були кинуті на розпалювання партизанської війни. В жовтні 1944 р. почалася великомасштабна наступальна операція 15-тисячного з'єднання іспанських комуністів з території Франції. Загалом партизанська війна прокомуністичних сил проти франкізму продовжувалась організовано до початку 50-х рр., а спорадично – до середини 60-х.¹³

Починаючи з 1945 р., стратегічний курс у ставленні до франкістської Іспанії в антигітлерівській коаліції диктувався СРСР. Сталін ініціював на Потсдамській конференції розгляд питання "про режим в Іспанії". Глави трьох держав зійшлися в Потсдамі на тому, що Іспанія не може стати членом ООН через своєрідний характер режиму. Наприкінці 1946 р. іспанське питання розглядалось на Генеральній Асамблеї ООН. В її резолюції від 12 грудня 1946 року політичний режим в Іспанії кваліфікувався як фашистський, а Франко інкримінувалась причетність до розв'язання війни. На цій підставі Генеральна Асамблея рекомендувала всім членам ООН оголосити Іспанії міжнародний бойкот, що і було зроблено, за винятком Португалії, Ватикану, Ірландії, Швейцарії та Аргентини. В історії франкістської Іспанії розпочався період міжнародної ізоляції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гарсія Хосе. Испания XX века.-М.,1967;Испания. 1918-1972 гг.Исторический очерк.-М.,1975; 2. Пожарская С.П. Тайная дипломатия Мадрида. / внешняя политика Испании в годы второй мировой войны/.-М.,1971.-С.20 - 250; Красиков А.А. Испания й мировая политика. Полвека дипломатической истории.-М.,1989.- С.37-56; 3. David Ruiz. La dictatura franquista. 1939-1975. – Oviedo, 1978. - 164 p; Gallo Max. Spain unter Franco. – New York. – 1974. – 391 p; Juan Pablo Fusi. Franco. Spanien unter der Dictatur. 1936-1975. - Munchen, 1992. – 290 p.; Vilar S., R. de la Cierva. Pro y contra Franco. – Barselona, 1985. – 279 p.; Gabriel Jackson. The Spanish Republic and the Civil War. 1931-1939. – Princeton. 1998. – 577 p.; Edward Maletakis. La guerra de Spana (1936-1939). – Madrid, Taurus, 1996. – 680 p.; 4. Juan Pablo Fusi. Franco. Spanien unter der Dictatur. 1936-1975. - P. 61; Vilar S., R. de la Cierva. Pro y contra Franco. – P. 222-228; Gabriel Jackson. The Spanish Republic and the Civil War. 1931-1939. – P. 526-540; Francisco Abad. La guerra civil espanola. – Cuadernos hispanoamericanos, enero 1997, № 560. - P. 130; 5. Juan Pablo Fusi. Franco. – P.72; 6. Gallo Max. Spain unter Franco. – P. 82; Пожарская С.П. Тайная дипломатия Мадрида, С.247; El Pais Semanal, 1994, 5 de junio; Juan Pablo Fusi. Franco. – P.76; 7. Gallo Max. Spain unter Franco. – P. 85; Красиков А. Испания и мировая политика, С.38-39; 8. David Ruiz. La dictatura franquista. 1939-1975. – Oviedo, 1977. – P. 49-51; Juan Pablo Fusi. Franco. – P. 87; 9. Eduardo Haro Tecqlen. Asi eramos en los anos cuarenta. – El Pais Semanal, 1994, 5 de junio; David Ruiz. La dictatura franquista. – P. 49.; Пожарская С.П. Испанская фаланга в Испании.// Новая и новейшая история.-1973.-№1.- С.122.; 10. Пожарская С.П. Тайная дипломатия

Мадрида. – С.243; Juan Pablo Fusi. Franco. – P.82; David Ruiz. La dictatura franquista. – P. 51-54; 11. Juan Pablo Fusi. Franco. – P.82, 87-89; 12. David Ruiz. La dictatura franquista. – P. 57; Juan Pablo Fusi. Franco. – P.89; 13. Сагомоян А.А. Партизанская борьба в Испании в 1940-е годы. Новые архивные материалы. //Новая и новейшая история.-1996.-№1.-С.231-234; Ибаррури Д. Воспоминания. В двух книгах. Книга 2. - М., 1988.-С.102-103; Листер З. Из опыта партизанской борьбы в Испании /1939-1952/ //Проблемы мира и социализма.- 1965.-№2.-С.57-58; 14. Тегеран-Ялта-Потсдам: Сборник документов. - М.,1970.-С.209; ООН: Генеральная Ассамблея. Пленарные заседания. Стенографический отчет. 23 октября- 16 декабря 1946 г.- Нью-Йорк.-1946.- С.239-269.

Ю.А.Зінько

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ВІННИЧЧНИ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1944 рр.)

Розпочавши війну проти СРСР, німецьке командування намагалося в найкоротші строки захопити Україну з її величезними сировинними ресурсами, промисловим потенціалом і родючими землями. Цим самим Гітлер та керівництво Третього рейху прагли посилити воєнну економіку Німеччини, створити вигідний плацдарм для швидкої перемоги над СРСР і досягнути світового панування. За планом “Барбаросса” в Україну було направлено 57 дивізій і 13 корпусів групи армій “Південь”.¹ Україну передбачалось перетворити на колонію, вона мала стати “житницею третього рейху”.

В кінці липня 1941 року німецько-фашистські війська окупували територію Вінницької області і поділили її на дві частини. Південні і південно-західні райони по лінії Могилів-Подільський – Жмеринка – Бершадь були передані Румунії і увійшли до складу Трансністрії (Задністров'я), а північні райони віднесені до рейхскомісаріату “Україна” з включенням у Житомирський генеральний округ.² Рейхскомісаріат “Україна” фактично розпочав свою діяльність 1 серпня 1941 року. Плани нацистів передбачали запровадження нової організації управління і нового адміністративно-територіального поділу захоплених районів. Організація органів місцевого “самоврядування” спиралась насамперед на колишню радянську адміністративну структуру. Кордони колишніх районів та громад були в основному збережені, оскільки це влаштовувало окупантів з адміністративної і господарської точок зору, а також тому, що населення звикло до них.³ На захоплених територіях встановлювався “новий порядок”. Розпочалося втілення плану “Ольденбург” – економічного розділу плану “Барбаросса”. У плануванні економічного пограбування України бралися до уваги лише потреби армії та економіки Німеччини. Приймалися економічні плани інтенсивного використання ресурсів окупованих областей шляхом активної експлуатації господарства та широкого використання робочої сили населення захоплених районів. “Метою нашої праці має бути те, щоб українці працювали на Німеччину... Якщо цей народ працює 10 годин, то з них 8 він повинен працювати на нас. Цей народ мусить бути керований залізною владою, щоб він зараз допоміг нам перемогти у війні. Ми не звільняли його, щоб ошчасливити Україну, а щоб забезпечити необхідний життєвий простір для Німеччини та її основу для харчування”, - заявляв у своїй промові на засіданні

ля-фюрерів (сільськогосподарських фюрерів) у Рівному в серпні 1942 року гауляйтер Еріх Кох.⁴

Завданням німецьких чиновників на окупованій території було встановлення нового аграрного порядку. Метою його було налагодження постачання для Рейху продуктів харчування. В 1942 році Гітлер наказав поставити з України до Рейху 3 мільйони тонн зерна, 700 тисяч тонн олійних культур та інші сільгосппродукти. Німецьке керівництво вимагало того, щоб у населення витягали все до останку, не рахуючись ні з чим.

На території Вінниччини німці зберегли колгоспи, перейменувавши їх в обшинні господарства. Роздача землі в приватне користування не здійснювалась, лише збільшувались до 1 га присадибні ділянки. Цю землю селяни отримували не у власність, а для користування, хоч бажання селян отримати у власність землю було досить сильним. Повідомляючи в квітні 1942 року в Берлін про ситуацію і настрої серед місцевого населення в Україні, начальник поліції безпеки і Служби безпеки зазначав, що "...селяни на Поділлі, які вже 8-10 років були в колгоспі, вважають себе ще і сьогодні власниками своєї землі, яка, як вони заявляють, не була в них експропрійована, а лише об'єднана з метою колективного господарювання".⁵

Організовував роботу обшинного господарства староста. Він очолював сільську управу і відповідав за реєстрацію населення та вихід на роботу, стягнення податків та ін. Але справжнім господарем був німецький сільгоспінспектор – "пан" – як називали його селяни. Він управляв 10 – 15 колгоспами, визначав план посіву сільськогосподарських культур та здачі врожаю, стежив за роботою селян і карав за відмову працювати.⁶ Призначені з місцевого населення керівники господарств не завжди з бажанням виконували свої обов'язки. Інколи окупантів не задовольняв їх рівень підготовки до управління господарством. В 1941 році окупанти змушені були визнати, що повною невдачею виявилась спроба використати українців як комісарів-управителів та керівників підприємств. Спеціалізація при радянському режимі була проведена так глибоко, що окремі особи з загальними знаннями підприємств і управління господарством майже повністю відсутні.⁷

Для забезпечення проведення польових сільськогосподарських робіт відновлювались машино-тракторні станції та майстерні. В них збирались всі покинуті під час евакуації трактори, а також поставлені з Німеччини нові трактори, сільськогосподарські машини та причіпний інвентар. Для виконання сільськогосподарських робіт залучались місцеві жителі. Німецька влада при мобілізації населення на роботи керувалась розпорядженнями рейхсміністра А.Розенберга від 5 серпня і 19 грудня 1941 року, якими передбачалась обов'язкова праця (Arbeitspflicht) для місцевих мешканців віком від 18 до 45 років.⁸ Проте часто на примусові роботи залучались люди літні та підлітки 10-12 років. Вжиті німцями заходи дозволили в 1941 році зібрати врожай на 3-5 днів швидше, ніж в попередні роки.⁹ Труднощі виникали з осінніми польовими роботами через нестачу сільськогосподарських машин. Незважаючи на це, в окупованих німцями районах оброблялась майже вся придатна для сільськогосподарських робіт земля. Восени 1942 і весною 1943 року їм вдалося обробити і засіяти всі сільськогосподарські площі Вінниччини. Незайняті озимими культурами площі були засіяні вівсом, горохом, просом, гречкою. Урожай цих культур оцінювався вище середнього. Особливо добре вродило просо та гречка. Значно зросли площі тютюну, маку. Ці культури висівались майже у всіх районах області.

На окупованій території відновлювались підприємства по переробці сільськогосподарської сировини. В районах проводилась робота по збільшенню посівів цукрового буряка та відновленню роботи цукрових заводів. Втративши цукрову сировину в 1941 році через зупинку цукрових заводів, німецька влада в 1942 році відновила їх роботу. Об'єм виробництва цукру був не набагато меншим довоєнного. Позначилась недостатня кількість сировини. В наступному 1943 році вчасно були відремонтовані і давали продукцію Корделівський, Турбівський, Ситковецький, Іллінецький, Немирівський, Степанівський та інші цукрові підприємства області.

Значна частина сільськогосподарської сировини перероблялась на підприємствах міста Вінниці. Тут свою продукцію випускали м'ясокомбінат, спиртозавод, макаронна й цукеркова фабрики та інші виробництва.¹⁰ Вся сільськогосподарська продукція йшла на потреби армії або вивозилась до Німеччини.

За свою роботу працівники підприємств отримували продуктивний пайок, до складу якого входило 200 грамів хліба або 175 грамів муки в день та 2 кілограми крупи в місяць. Отримували пайки і працюючі в сільському господарстві. Інколи він становив 12 кілограмів хліба і круп в місяць. В 1942 році після збору врожаю селянам видавали ячмінь, горох, деяку кількість круп.¹¹ Але надалі пайки отримувала все менша кількість населення. У переважній більшості місцева влада вивозила з господарств увесь урожай, залишаючи тільки посівний матеріал. Це стало однією з причин ухиляння селян від господарських робіт. Тому часто місцеве населення силою примушували йти на сільськогосподарські роботи. Покаранням за відмову працювати було вивезення на примусові роботи до Німеччини.

Наведене свідчить, що в роки війни сільське господарство України використовувалось для задоволення продовольчих потреб гітлерівської армії та Німеччини. Головною економічною метою завойовників було перетворення України в аграрно-сировинний додаток, в джерело дешевої робочої сили для рейху.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Коваль М.В. 1941-1945 роки. Україна // Український історичний журнал. – 1991. - №6. – С.3;
2. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К., 1972. – С. 50;
3. П.Рекотов. Адміністративний, судовий та поліцейський апарат рейхскомісаріату “Україна” (1941-1944 рр.) // Нова політика. – 1997. - №3. – С.54;
4. Україна в другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941-1942). – Т.2. – Львів, 1998. - С. –250-251;
5. Там само. – С.164;
6. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). Ф. П-425.-Оп.2.-Спр.11.-Арк.2;
7. Україна в другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941-1942). – Т.2. – Львів, 1998. - С. –30;
8. А.Боляновський Соціальний аспект гітлерівського “нового порядку” в Галичині у 1941-1944 роках.// Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип.33. – Львів, 1998. – С.188;
9. Україна в другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941-1942). – Т.2. – Львів, 1998. - С. –31;
10. ДАВО. Ф.П-425.-Оп.2.- Спр.11.- С.4;
11. Там само.

ХАРТІЯ ПРАЦІ: ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ ФРАНКІСТСЬКОЇ ІСПАНІЇ /1936-1975 рр./

Історія іспанської державності впродовж ХІХ - першої половини ХХ ст. репрезентована драматичним, зокрема, і трагічним протиборством двох суспільних тенденцій - авторитарної і демократичної. Попри всі намагання - створення та короткотривале існування Першої та Другої республік - демократичні форми державного правління не прижилися на іспанському суспільно-політичному та економічному ґрунті. На заваді стали: запізнiла капіталістична модернізація, міцні позиції монархії, аристократії та церкви у політичному житті, усталеність консервативно-католицьких цінностей у свідомості іспанців. Через зазначені чинники в Іспанії отримала перевагу авторитарна форма суспільного та державного буття. З кінця 30-х років найвиразнішим прикладом авторитарного правління став франкістський режим.¹

Проблематика законодавчого інституювання авторитарних державних систем, у тому числі франкістської, юридично-правового оформлення регулювання різних сфер суспільних відносин, діяльність державних інститутів, їх повноваження та прерогативи залишаються нез'ясованими у вітчизняній історичній та правовій літературі. Заповнення даної наукової лакуни є важливим, перш за все в сенсі самоідентифікації авторитарних режимів.

Аналіз "органічних законів", інших нормативно-правових актів франкізму дозволяє стверджувати, що франкістська Іспанія, за всіма правовими ознаками, належить до "нормативних держав", у якій всі системи /підсистеми/ - економічні, політичні, соціально-трудова - регулюються нормами права строго регламентованої дії. Водночас франкістське право суттєво відрізняється від тодішнього західноєвропейського, оскільки ґрунтується на винятково самобутньому національному соціально-філософському матеріалі. На відміну від протестантської, ліберально-демократичної, традиції з її індивідуалізмом, концепцією успіху у світському житті, плюралізмом, розподілом влади, що утвердилась у більшості західноєвропейських держав, в Іспанії продовжувала домінувати латино-католицька, яка склалась ще у середньовіччі. Її сутність полягає в ієрархічній вертикальній структурі влади, корпоративізмі, органічній єдності індивіда - суспільства - держави на землі та нерозривному зв'язку з небесною ієрархією. Церква, армія та держава були, за органічною теорією, опорами побудови держави. Ці принципи відродилися і втілилися у правовій концепції "органічної демократії" франкістської держави.²

Нормативно-правову базу становлення франкістської державності склали так звані "основні закони" конституційного характеру: "Хартія праці" /1938 р./, "Закон про утворення кортесів" /1942р./, "Партія іспанців" /1945 р./, "Закон про національний референдум" /1945 р./, "Закон про успадкування посту глави держави" /1947 р./, "Принципи національного руху" /1958 р./, "Органічний закон" /1967 р./.

Перші контури державного ладу Іспанії, соціально-економічних та трудових відносин визначилися в "Хартії праці", *Fuero del Trabajo* /1938 р./, яка проголошувала корпоративні принципи державотворення, що базувалося на трьох

основних політико-правових засадах: на класовій співпраці, на зв'язку корпорації з державою і на регулюванні економіки з боку держави. З політико-правової точки зору Хартія - це нормативний акт конституційного характеру, в сферу правового регулювання якого ввійшли норми різних галузей права: цивільного, трудового, сімейного, адміністративного, фінансового. Форма та зміст цього закону, процедура прийняття вказують на його подвійну природу: нормативну та доктринальну. Вона визначила мету держави, яка полягала у "відродженні католицької традиції соціальної справедливості і високого розуміння людяності, ставлячи перед собою завдання здійснити по-військовому, конструктивно і в глибоко релігійному дусі Революцію, що визріла в Іспанії і повинна повернути іспанцям раз і назавжди Батьківщину, Хліб і Справедливість".³ Хартія законодавчо надавала принципу корпоративізму, по суті, форми єдиної організації економіки нового "соціального ладу", що мав стати альтернативою як радянському соціалізму, так і ліберальному капіталізму. Створені для організації та примирення антагоністичних інтересів "вертикальні профспілки" стали важливою частиною апарату контролю за економікою. Вони діяли на кожному підприємстві, яке входило в галузевий синдикат - головну ланку нової соціальної системи, звільненої, за словами Ф.Франко, "від ліберальних інститутів, що розбещували народ". Всього було створено 28 галузевих синдикатів, інтегрованих в "Єдиний національний синдикат" при збереженні політичного впливу фаланги. Кожна галузева організація складалась із двох секцій - соціальної, до якої входили представники трудящих, та економічної, де були об'єднані підприємці. Окрім того, існувала так звана "linea de monada", своєрідна управлінська ланка профспілкових чиновників, які брали активну участь у вирішенні трудових питань. Керівництво синдикатами призначалось міністерством праці. "Вертикальний синдикат" проголошувався корпорацією публічного права, яка згідно з ст.3 розд. XIII Хартії праці "конституюється в якості єдиного організму, що об'єднує всі елементи, задіяні в економічному процесі всередині певної галузі виробництва та обслуговування, побудованого ієрархічно під керівництвом Держави".⁴ Цілком очевидно, що франкістська держава прагнула, щоб її наміри в соціально-економічній сфері здійснювалися з мінімумом адміністративного примусу, і тому мала на меті саме через співпрацю підприємців і робітників у "вертикальних синдикатах" пробудити співчуття та інтерес до завдань, що стоять перед нею. У той же час робітники та службовці мали обмежені можливості щодо участі у виборах своїх представників до профспілкових органів, а керівні пости згідно з ст.4 розд. XIII Хартії в обов'язковому порядку займалися членами фаланги. Заборонялося створення професійних організацій за партійною приналежністю. Однак не слід забувати, що мова йде про перші кроки соціально-економічної політики франкізму, які мали стратегічну мету - вивести іспанський капіталізм із структурної кризи, тому при створенні корпорацій розрахунок робився на досягнення одностайності іспанців, уніфікації їх потреб, інтересів та вчинків із надією на відновлення країни та її умиротворення.⁵

Створена Ф.Франко ієрархічна піраміда, частиною якої стали "вертикальні профспілки", виявилась соціально гнучкою і з початком лібералізації режиму зазнала відповідних змін. Робітники отримали право обирати свого представника в низові організації. З 1953 року на підприємствах створювалися комітети з виборних робітників, встановлювалася посада виборного робітничого уповно-

важеного, з 1961 р. Новий Закон дозволив проведення щорічних профспілкових зборів, з 1964 р. - утворення національних і провінційних рад робітників та службовців.

Ст.ст. 1-2 розд. XII Хартії законодавчо проголошують визнання приватної власності як природного засобу здійснення особистих, сімейних та суспільних функцій на державному рівні, гарантують її примноження та доступність для всіх іспанців, наголошуючи, однак, при цьому, що всі форми власності підпорядковані інтересам нації, виразником яких є держава.⁶ Цілком очевидно, що поступово складалась система авторитарного контролю на ґрунті приватної власності, приватної ініціативи та прибутку, коли традиційна свобода підприємництва строго регламентувалась державою, хоча ст.ст. 2,4, 5,6 розд. XI Хартії, на перший погляд, визнають вільну приватну ініціативу, механізми її всебічної захищеності з боку держави.⁷

З перших днів існування франкізм застосував так звану "систему примусового нагромадження". Її головний елемент - строге державне регламентування заробітної плати іспанських трудящих, про що красномовно свідчать, зокрема ст.ст. 1,4 розділу III Хартії праці.⁸ Згідно з Хартією та з "Законом регулювання трудових відносин" /1942 р./ система колективних договорів, що підписувались об'єднаними комісіями підприємців та робітників, була ліквідована і всі функції по фіксуванню трудових доходів стала виконувати держава в особі міністерства праці. Працюючі поділялись на професійно-кваліфікаційні категорії, щодо кожної з яких встановлювались максимальні та мінімальні межі тарифних ставок заробітної плати, надбавки за надурочну та нічну роботу, за шкідливість, вислугу років тощо. Підприємці, що порушували трудове законодавство, притягувались до кримінальної відповідальності. Ця система проіснувала до 1958 року, коли було введено подвійне регулювання заробітної плати і відновлені колективні договори.⁹ Натомість, ст.4 розд. III Хартії праці вирішальну роль відводить двостороннім умовам трудового договору. Всі іспанці згідно з ст.8 розд. I мали право на працю, задоволення якого проголошувалось найвищим обов'язком держави, і саме укладання трудового договору мало стати практичною реалізацією цього соціально-економічного права. Зміст трудового договору полягав у праві надання своєї праці і отримання винагороди за неї при умові вірності і підпорядкованості - з боку робітників, та в обов'язку оплати праці, вимозі виконання персоналом зазначених в угоді трудових обов'язків за допомогою та при захисті - з боку підприємців. Передбачався також обов'язок підприємців інформувати свій персонал щодо найважливіших виробничих питань з метою зміцнення почуття відповідальності за справу кожного працюючого іспанця.¹⁰

Окремо слід відзначити, що Хартія забороняла продавцеві робочої сили передавати право розпорядження нею, оскільки ці питання були виключно в компетенції авторитарної держави, яка в своєму розпорядженні мала досить широкий механізм позаекономічних методів примусу. Вже на початку свого політичного шляху Ф.Франко виявив себе прагматичним та гнучким політиком, про що свідчить диспозиція ст.6 розд. III Хартії щодо безперервності праці, яка, по суті, обмежує право підприємця на розривання трудового договору з робітником. Цілком очевидно, що це стало офіційним обґрунтуванням заборони страйків і своєрідною компенсацією за порушення інших демократичних прав і свобод. Однак цей крок викликав сильний позитивний психологічний ефект завдяки

вирішенню проблеми безробіття, від якого жорстоко страждало іспанське населення, і з цієї причини перевагу надавало постійній роботі порівняно з нестабільною, хоч і високооплачуваною.¹¹

Тяжіння авторитарного режиму до широкого регулювання економіки знайшло відображення в системі державного контролю над цінами, що бере свій початок із ст. 3 розд. У Хартії праці. Так, в сільському господарстві в перші два десятиріччя існування франкізму важливим засобом підтримання цін на низькому рівні була система централізованих закупок сільськогосподарської продукції, а в промисловості ціни носили строго уніфікований характер і були єдиними для всіх підприємств, незалежно від їх розмірів.

З перших днів свого існування франкізм поставив під прямий адміністративний контроль і експортно-імпорتنі операції. Імпорт та двосторонні клірингові угоди стали основною формою протекціоністського захисту національного капіталу. На їх правовій базі держава встановлювала товарні квоти, видавала індивідуальні експортні ліцензії, існувала множинність валютних курсів.¹² Таким чином, на практиці реалізовувалась ст. 1 розд. XI Хартії, згідно з якою саме "національне виробництво складає економічне ціле на службі Вітчизні, і всі фактори, що беруть участь у виробництві, підпорядковані вищим інтересам нації".¹³

Такого роду заходи здаються цілком виправданими як з економічного, так із політичного боку, тому що позаяк вони вже були апробовані ідеологом державного втручання в економічні відносини президентом США Франкліном Рузвельтом, в "Новому курсі", якого пройшли експериментальну перевірку політика та практика державного втручання в приватно-економічні відносини, а закон "Про відновлення національної економіки США" від 16 липня 1933 р. постулював чимало положень, схожих за змістом з нормами франкістської Хартії праці.

Поряд із визнанням та захистом приватної власності як вищого інтересу нації Хартія праці на шкалі соціальних цінностей неабияке значення відводить інституту сім'ї, що цілком відповідає моральним та релігійним католицьким традиціям іспанського народу. Сім'я визнавалась первинною природньою ланкою і основою суспільства, а згідно з ст. 3 розд. XII Хартії – "моральним інститутом, наділеним невід'ємними правами, що стоять вище будь-якого писаного закону. Зауважимо, що зазначена норма свідчить про усвідомлення франкістськими законодавцями наявності доктрини невід'ємних природних прав людини та їх пріоритетності щодо юридичних норм держави".¹⁴

Проголосивши в ст. 6 розд. I Хартії працю як один з "благородних атрибутів ієрархії та честі" держава в той же час брала на себе зобов'язання соціального захисту працюючих, безробітних, інвалідів, пенсіонерів. Незважаючи на певну розмитість, неконкретність механізму соціальних гарантій, простежується спроба справедливо врегулювати працю та відпочинок трудящих. Це, зокрема, зазначено в ст. 1 розд. II Хартії, яка наголошує на необхідності обмеження тривалості робочого дня¹⁵, хоча на відміну від інших країн, наприклад, Франції, де законом від 27 червня 1936 р. "Про встановлення 40-годинного робочого тижня в індустріальних та торгівельних підприємствах", чи США, де законом 1938 р. було встановлено фіксований 40-годинний робочий тиждень з оплатою всіх надурочних робіт - у франкістській Іспанії робочий тиждень включав також суботу. Це не виключало можливості встановлення більш короткотривалого робочого тижня за згодою між підприємцями та трудящими, що входили до "вертикальних профспілок". Слід за-

уважити, що в більшості буржуазних країн тривалий час законодавче визнання залишалось за 48-годинним робочим тижнем /Австрія, Італія, Норвегія, Швеція, Бразилія, Венесуела тощо/, а п'ятиденний робочий тиждень став повноцінно практикуватись лише після другої світової війни.¹⁶

Заслугує на увагу також положення ст.1 розд. II Хартії щодо заборони використання праці жінок та дітей у нічний час, яке проголошували законодавчі акти всіх цивілізованих країн світу. У той же час на відміну від інших держав /Франції, США, Великобританії та ін./, для яких важливим економічним стимулом слугував інтерес щодо більш широкого залучення жінок на фабрики, заводи та установи у всіх сферах господарства - Хартія праці ставить за мету звільнити заміжно жінку від "майстерні та фабрики", заохочує до роботи "на дому".¹⁷ Однак, це цілком логічна теза з огляду на давні іспанські традиції щодо ролі та призначення жінки в суспільстві, її обов'язків у католицькій родині.

Законодавче встановлення часу відпочинку іспанських трудящих знайшло своє відображення в ст. ст.2-6 розд.II Хартії праці. Це, передусім, щотижневий недільний відпочинок, релігійні традиційні свята, національні, державні свята та щорічна оплачувана відпустка.¹⁸

Цікаво, що диспозиція ст.5 розд.II Хартії майже аналогічна ст.54 Закону Франції "Про встановлення щорічної оплачуваної відпустки в індустрії, торгівлі, вільних професіях, домашній службі та сільському господарстві" від 20 червня 1936 р.¹⁹

Важливе значення мали ст.ст. 1-2 розд. X Хартії, що регулювали відносини в сфері соціального забезпечення та страхування. Хартія передбачала розширення соціального страхування у зв'язку зі старістю, інвалідністю, материнством, нещасними випадками на виробництві, професійними захворюваннями, туберкульозом і вимушеним безробіттям, звертала увагу на необхідність надання достатньої пенсії громадянам похилого віку. Держава, прикріпивши 3/4 найманої праці в промисловості та 1/5 - в сільському господарстві до підприємств, забезпечила працюючим сталість зайнятості хоча і при низькій оплаті. Однак вони отримували своєрідну допомогу по безробіттю: половину звичайної ставки, коли підприємство простоювало, а якщо це відбувалось з причини, що не залежали від підприємців - з державної дотації. Соціальне страхування поступово розширювалося: до сімейних допомог, тринадцятої та чотирнадцятої заробітної плати / на різдво та на річницю приходу Ф.Франко до влади/, пенсій та допомог у зв'язку з непрацездатністю, згодом, в 1951 р. долучилось безкоштовне медичне обслуговування, хоча при обговоренні законопроекту франкістів серйозно критикували крупні банкіри та підприємці.²⁰

Як свідчує аналіз, в цілому система соціального забезпечення у франкістській Іспанії принципово не відрізнялась від тих, що існували в інших країнах Західної Європи та США. Так, американський закон 1935 р. дозволяв виплату пенсій у зв'язку зі старістю, безробіттям та на випадок смерті годувальника, англійський закон про національне страхування 1946 р. хоч і поширювався на певне коло осіб, які потребували допомоги, але далеко не на всіх, та ще й передбачав принизливу процедуру "перевірки необхідності виплат".

Але як і для франкістської Іспанії, так і для інших держав основним принципом соціального законодавства було те, що кошти, які йшли на потреби соціального страхування передусім створювались за рахунок самих працюючих.

Однак, не слід забувати, що в соціальній сфері перед режимом стояли прямо протилежні завдання. З одного боку, необхідно було умиротворити населення, досягти соціального миру, з іншого - уникнути порушення стабільності економіки під впливом росту заробітної плати, внесків до системи соціального страхування тощо. До того ж правлячий блок здійснював соціальне маневрування, долаючи сильний опір у своєму середовищі, оскільки частина крупної буржуазії вважала поступки франкізму трудящим непотрібними і навіть шкідливими. Все ж значна частина іспанців вважала розвиток соціальної системи страхування важливою зміною в своєму житті яка дозволяла їм більш впевнено дивитись у майбутнє.

Таким чином, аналіз першого конституційного закону франкістської держави засвідчує наявність правових форм захисту приватної власності та всебічного заохочення приватної ініціативи як найважливішого джерела економічного добробуту населення, підняття престижу правового класу власників та незалежних від держави виробників. Хартія праці на законодавчому рівні гарантувала розлогий спектр інших соціально-економічних і трудових прав громадян шляхом врегулювання режиму робочого часу та відпочинку, встановлення державного мінімуму заробітної плати та контролю над цінами, підвищеної охорони умов праці жінок та дітей, значного розширення інституту соціального страхування населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Висенс Хуан. Записки по истории франкистского режима.//Проблемы испанской истории.-1979.-С.79-105. Esteban Gorge de Guera Luis Lopez. La crisis de Estado franquista.- Barcelona.- 1977.-P.63-65. Хенкин С.М. Испания после диктатуры /социально-политические проблемы перехода к демократии/.-М.-1993.-С.17; 2. Страны Южной Европы в современном мире. - М., 1989.-С.10-17; Современная Испания.-М.-1933.-С.3-27; Старостина Е. Политическая культура Испании /соотношение традиционных и новых элементов.//Мировая экономика и международные отношения.-1994.-№ 2.-С.114-122; Jallo Max. Spain under Franko.- New York.-1974.-P.44; 3. Manuel Vazquez Montalban. Los demonis familiares de Franko.- Barcelona.- 1987.-P.132,187; 4. Конституции буржуазных государств Европы.-М.-1957.-С.499,506; 5. Там само.-С.506; 6. Там само.-С.505; 7. Там само.-С.502.; 8. Там само; 9. Понделко Г.Н. Государство в экономике Испании: взгляд в прошлое и современность.-М.-1991.-С.47; 10. Конституции буржуазных государств Европы.-М.-1957.-С.502; 11. Там само.-С. 502; Ruiz David. La diktatura franquista/1939-1975/.- Oviedo.-1978.-P.22,53; 12. Понделко Г.Н. Вказана праця.-С.49; 13. Конституции буржуазных государств.-С.504-505; 14. Там само.-С.505; 15. Там само; 16. Черниловский З.М. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права.-М.-1996.-С.393; 17. Конституции буржуазных государств.-С.501; 18. Там само; 19. Там само; Черниловский З.М. Названа праця.-С.264; 20. Хенкин С.М. Названа праця.-С.23.

І.М.Романюк

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ВІННИЧЧИНИ В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ.

У надзвичайно важких і несприятливих умовах відбувався процес повернення країни до мирного життя. Страхітливі роки війни давалися взнаки повсюди. Незмірних втрат зазнало народне господарство.

Війна і окупація завдали великих збитків економіці республіки, її аграрному сектору. На Україні ворог спалив і зруйнував 27910 колгоспів, 872

радгоспи, 1300 МТС.¹ Було вивезено 56 тис. тракторів, понад 24 тис. комбайнів, 7,6 млн. голів великої рогатої худоби, 3,3 млн. коней, 9,3 млн. свиней.² Із загальної суми прямих матеріальних збитків - 285 млрд. крб. /в довоєнних цінах/, заподіяних фашистами народному господарству і населенню України, близько 33% припадало на сільське господарство.³ Самі лише колгоспи зазнали збитків на 88,1 млрд. крб.⁴

Такі страшні втрати не могли не позначитись і на аграрному секторі. У 1945 р. валовий збір сільськогосподарських культур становив лише 60% від рівня 1940 р. Найдорожчими втратами були люди. Фашистські злочинці зруйнували і спалили в Україні понад 28 тис. сіл, з них 256 повністю знищено. Вони вбили й позв'язали замучили 5,4 млн. чол., або кожного шостого мешканця України. Понад 10 млн. залишилися безпритульними, не маючи житла. Для примусової праці до Німеччини було депортовано 2,3 млн. українців. Тисячі колгоспників, працівників радгоспів, МТС, спеціалістів сільського господарства, боячись помсти сталінського режиму, так і не повернулися додому після завершення війни.⁵

Не вистачало тоді не тільки придатних для роботи тракторів, комбайнів, автомашин, а й навіть найпростіших знарядь і тягла. Багато земель за час війни було занедбано, зменшилося поголів'я у тваринництві, бракувало кваліфікованих спеціалістів, жінка-колгоспниця була основною силою сільськогосподарського виробництва. Хоча на кінець 1945 р. посівні площі й були дещо розширені, Україна змогла продати державі зерна на третину менше, ніж до війни. Ресурси села, сільгоспартілей були мізерними. Це далось взнаки, коли в 1946-1947 рр. розпочався голод, який охопив мільйони людей у селах та містах республіки. Принаймні 800 тис. з них загинули.⁶

Було вирішено приділити посилену увагу сільському господарству. Особливий наголос був зроблений на необхідності розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства. Розширювалася мережа підприємств, де вироблялися сільськогосподарські машини, однак технічних засобів не вистачало.

Як відомо, відбудова сільського господарства розпочалася із визволенням території України. Програму відбудови і шляхи її здійснення намітила постанова уряду від 21 серпня 1943 р. "Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації". Нею визначався порядок і строки повернення сільськогосподарської техніки, майна, худоби у звільнені райони, заходи щодо збільшення поголів'я худоби тощо. Але сільське господарство в цілому розвивалося дуже повільно і перебувало у важкому стані. Вже навесні 1945 р. в республіці відновили роботу 26187 колгоспів, 705 радгоспів, 1223 МТС,⁷ правда, довоєнного рівня 28637 колгоспів не було досягнуто.⁸ З руїн почало підніматися і сільське господарство Вінниччини. Так, в 1945 р. в області відновили роботу 1878 колгоспів з 1950, які існували у 1940 році, 41 радгосп із 41.⁹

Колгоспи змушені були здавати державі вироблену продукцію по низьких заготівельно-закупівельних цінах. Так, на початку 50-х років державні органи закуповували у колгоспів пшеницю по одній копійці за кілограм при роздрібній ціні на борошно 31 коп.; яловичину - за 23 коп., а продавали в містах у середньому за 1,5 крб.; молоко - відповідно 2,8 коп. за літр і 22 коп. в роздріб.¹⁰ Такі закупівельні ціни не відшкодовували та й не могли, природно, відшкодовувати суспільно необхідні затрати праці. Оплата праці селян була нижчою, ніж до війни, тому вони змушені були жити практично лише за рахунок особистих підсобних господарств, які держава обкладала непомірними податками /на землю, м'ясо,

яйця, молоко, сирі шкури, фруктові дерева та плодові кущі тощо/, що вони нерідко перевищували оплату праці селянина в колгоспі.

З 1946 р. в Україні почався процес об'єднання дрібних колгоспів у великі господарства і набув широких масштабів у 1950 р. Кількість колгоспів різко зменшилась. Якщо на початку 1950 р. налічувалося 19295 колгоспів, то після укрупнення вже у 1951 р. - 16506 господарств.¹¹ Не відставала у цьому плані і Вінницька область. Станом на 1 жовтня 1950 р. 1062 колгоспи об'єднали і на їх основі утворили 420 нових господарств.¹²

Перетворивши Україну на сільськогосподарську лабораторію СРСР, у 1947 р. передбачалось об'єднання колгоспів у гігантські агроміста. Кожне з них мало забезпечити близько 5 тис. жителів усіма формами міського життя. За проектом мали ліквідувати присадибні ділянки, за рахунок яких селяни виживали, ще й здавали значну частину продуктів харчування державі. Але ця утопічна ідея викликала такі рішучі протести, що уряд відмовився від неї.

За післявоєнні роки відбулися кількісні і якісні зміни у матеріально-технічній базі сільського господарства республіки. Відбудова і розвиток промисловості дали змогу вже у 1950 р. відновити і навіть перевершити довоєнний рівень парку тракторів, зернозбиральних комбайнів, вантажних автомобілів. Якщо на кінець 1945 р. у сільському господарстві України працювало 59,3 тис. тракторів, що становило 55% довоєнного рівня /94, 6 тис./, то на кінець 1950 р. МТС республіки мали 122,2 тис. тракторів /у 15 сильному обчисленні/.¹³ На Вінниччині у колгоспах, радгоспах і МТС було у 1951 р. 5554 трактори /3662 - колісних і 1892 гусеничних/, 954 зернових комбайни,¹⁴ 2563 автомобілі.¹⁵

У 1950 р. на Україні діяло 1347 МТС проти 1277 в 1945 р. Машинно-тракторні станції республіки обслуговували 98,4% посівних площ України довоєнного рівня. План тракторних робіт щорічно перевиконувався. У 1950 р. працівники колгоспів, радгоспів виконали план хлібозаготівель за 24 дні, здавши державі на 2,5 млн. пудів зернових більше, ніж у 1940 р.¹⁶ Цілий ряд господарств області показували приклад самовідданої праці. Так, бригадир колгоспу ім.Сталіна Джулинського району Григорій Семенюк отримав урожай озимої пшениці по 33 ц з гектара на площі 25 га. По 32,6 ц з гектара озимої пшениці на площі 22 га зібрала ланка Марії Борець з колгоспу "Ленінський шлях" с.Будне Миргородського району, а буряківнича ланка колгоспу "Жовтнева перемога" с.Демівки Ольгопільського району щорічно добивалась великих врожаїв цукрових буряків. В 1949 р. ланка збрала по 336 ц буряків на площі 90 га.

Високими врожаями славився у післявоєнні роки колгосп "III-й вирішальний" с.Голубоче Крижопільського району /голова правління Голотюк/. Особливо у цьому господарстві прославилась ланкова, яку знала вся країна - двічі Герой Соціалістичної Праці Т.П.Марцин.

З площі 12 га озимої пшениці вона збрала по 40,5 ц з гектара,¹⁷ 343 ц цукрового буряка на площі 3 га.¹⁷

Найвищими врожаями на Вінниччині славились господарства Джулинського, Ямпільського, Ольгопільського, Вінницького районів. Найвищий урожай цукрових буряків у 1949 р. виростила ланка Марії Довгань з колгоспу ім."17 партконференції" Вінницького району по 593 ц з площі 3,1 га.¹⁸

Підвищенню рівня технічної оснащеності сільськогосподарської галузі сприяла електрифікація.

За період 1945-1949 рр. у Вінницькій області було побудовано 94 гідроелектростанції потужністю 3087 квт, змонтовано 40466 штук електроточок, було електрифіковано 169 колгоспів. На січень 1950 р. в області нараховувалось 184 гідроелектростанції.¹⁹ В більшій своїй основі це були малої потужності сільські електричні станції. Так, протягом 1945-1954 рр. жоден з планів введення у дію електричних станцій і електрифікації колгоспів у Вінницькій області не був виконаний, крім 1952 р., де замість 17 було електрифіковано 19 колгоспів.²⁰

Протягом 1950 р. в області введено в дію 34 гідро- і 49 теплових станцій, які працювали в основному на торфі. У цьому році було електрифіковано 22 МТС, 65 колгоспів замість 118 колгоспів за планом.²¹

Із 1017 колгоспів /на 01.01.1953 р./ електрифіковано лише 371 колгосп, а 646 колгоспів зовсім не мали електроенергії, а серед тих, що були електрифіковані, то фактично лише на папері.²² Так у Вороновицькому районі було електрифіковано лише 4 колгоспи, але там всього було встановлено 48 електроточок в будинках.²³

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сургай Г.І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс.-К.,1991.-С.73;
2. Развитие аграрной экономики Украинской ССР.-К.,1987.-С.76;
3. Мельник Л.Г., Тронько П.Т. й др. В битве за Советскую Украину.-К.,1985.-С.68;
4. Развитие аграрной экономики Украинской ССР.-К.,1987.-С.76;
5. Панченко П.П., Сльвов В.Л., Шмарчук В.А. Аграрна історія України.-К.,1996.-С.256-257;
6. Коваль М.В. Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства /1945-1955 рр./УІДЖ.-1990.-№4.-С.83;
7. Сургай Г.І. Вказана праця.-С.74;
8. Панченко П.П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР /1959-1980/.-К.,1980.-С.36;
9. Народне господарство Вінницької області.-К.,1969.-С.113,118;
10. Панченко П.П., Сльвов В.Л.,Шмарчук В.А. Вказана праця.-С.267;
11. Народне господарство УРСР.-К.,1957.-С.283;
12. Державний архів Вінницької області /Далі - ДАВО/.-Ф.Р.3966.-Оп.2.-Спр.119.-Арк.56;
13. Развитие механизации и электрификации сельского хозяйства Украинской ССР.-К.,1988.-С.38;
14. ДАВО.-Ф.Р.3966.-Оп.2.-Спр.119.-Арк.73;
15. Народне господарство Вінницької області. -К.,1969.-С. 113,119;
16. ДАВО.-Ф.Р.3966.-Оп.2.-Спр.119.-Арк.165;
17. Там само.-Арк.156;
18. Там само.-Арк.157;
19. Там само.-Арк.104;
20. Там само.-Арк.113;
21. ДАВО.-Ф.Р.3966.-Оп.2.-Спр.118.-Арк.25;
22. ДАВО.-Ф.Р.3966.-Оп.2.-Спр.118.-Арк.144;
23. Там само.-Арк.145.

І.П.Мельничук Л.С.Мельничук

З ІСТОРІЇ ЛІБЕРАЛЬНИХ ІДЕЙ В УКРАЇНІ

Слово ліберали /від латин. *liberalis*-означає вільнодумці. Лібералізм - ідеологічна течія, істотною ознакою якої є обстоювання мирного, реформістського шляху здійснення перетворень в суспільстві. Історія ліберальної думки в Україні бере свій початок в першій половині ХІХ ст. у період боротьби частини української інтелігенції, буржуазії, поміщиків проти абсолютизму. За тих умов лібералізм відіграв величезну прогресивну роль. Ліберали вимагали обмеження прав монарха, встановлення конституційного ладу, передання буржуазії управління державою, гарантії всіх демократичних свобод, невтручання держави в приватне життя людини, в справи індивідуального підприємництва тощо.¹

Яскраво проявились ліберальні ідеї в 40-х рр. ХІХ ст. серед діячів Кирило-Мефодіївського товариства. М.Костомаров, О.Маркевич, П.Куліш та ін.

представляли так зване помірковано-ліберальне крило, зокрема у поглядах на засоби здійснення програми "братчиків". Досягнення мети вони вбачали в тому часі, коли вся Слов'янщина встане і "не залишиться в ній ні царя, ні царевича..., ні князя, ні графа, ні герцога..., ні пана, ні боярина, ні холопа..." Правда, прийти до цього вони пропонували через поступові реформи, на відміну від Т.Шевченка, М.Гулака, О.Навроцького, які закликали повалити царат збройним повстанням. Цікаво, що у програмному документі товариства, написаній М.Костомаровим "Книзі буття українського народу" простежується нова на той час ліберальна ідея месіанізму українського народу. "Голос України,- писав М.Костомаров,- що "звав усю Слов'янщину на свободу і братство, розійшовся по світі слов'янському... і встане Україна з своєї могили й знову озветься до своїх братів".²

Наступний етап ліберального руху в Україні припадає на кінець 50-х - початок 60-х рр. XIX ст. Саме тоді національно-визвольний ліберальний рух набуває форм громад - напівлегальних організацій /гуртків/, що об'єднували у своєму складі ліберально настроєних інтелігентів, службовців, офіцерство, студентство та учнівську молодь, поміщиків. Різноманітний склад учасників громадівського руху зумовив появу та розвиток двох основних течій у суспільно-політичному житті України другої половини XIX ст.: помірковано-ліберальної та революційно-демократичної, між якими розпочинається ідейна боротьба.

Однією з найчисельніших і найбільш впливових була Київська громада, яка нараховувала до 300 членів. Ліберальне крило її представляли історик В.Антонович, етнографи Б.Познанський та П.Чубинський, культурно-освітні діячі Ф.,Т.Рильські та ін. Головну увагу вони приділяли вивченню української культури, мови, історії та культурно-просвітницькій діяльності серед народу. Ліберальні та демократичні тенденції громадівського руху досить чітко спостерігаємо в діяльності видавців та учасників видання одного з перших суспільно-політичних та літературно-мистецьких журналів, який щомісячно видавався в Петербурзі - журналі "Основа" -/1861-1862 рр./ . Саме цей журнал пропагував ліберально-реформістські ідеї як в Росії, так і в Україні.³

В Західній Україні того часу близькими до поглядів лібералів були так звані "народовці", які протистояли "москвофілам" і відбивали інтереси української національної буржуазії та уніатського і православного духовенства. Серед них такі відомі імена як М.Шашкевич, А.Вахнянин, Д.Танякевич, І.Франко, М.Павлик, С.Смаль-Стоцький та багато інших. У 1868 р. народовці засновують громадське товариство "Просвіта", що мало на меті поширення освіти та пробудження національної свідомості. Першим головою товариства став А.Вахнянин. "Просвіта" стала основою для виникнення товариств, що займались певними напрямками діяльності: економічним - "Сільський господар"; освітнім - "Руське педагогічне товариство"; молодіжним - "Січ", "Сокіл".

Велике значення для народовців мали зв'язки з діячами національного руху в Наддніпрянській Україні. Так, при допомозі меценатів Василя Семиренка та Єлизавети Скоропадської-Милорадович народовці у 1873 році заснують у Львові Літературне товариство імені Т.Г.Шевченка, яке у 1892 р. було перетворене на Наукове товариство і стало центром української науки. Талановитим керівником його в той час був М.С.Грушевський. Друкованим органом народовців з 1880 р. стала газета "Діло". Переконавшись у неспроможності консерваторів виступити від імені українського народу, західноукраїнські ліберали в 1885 р. створили

політичну організацію "Народну Раду" і почали діяти в своїй політиці під гаслами національного розвитку, демократії та федералізму.⁴

Ця діяльність українських лібералів викликала обвинувачення їх російськими реакційними публіцистами. Почались арешти і заслання видатних українських діячів, усунення з державних посад українців-службовців. Доба репресій завершилась 1863 року таємним указом міністра внутрішніх справ П.Валуєва, яким заборонялось друкувати книги українською мовою, бо такої мови, мовляв "не було, немає й бути не може".⁵ Це було страшним ударом для українського національного руху взагалі та ліберального зокрема. Під впливом загальної реакції чимало українців відійшли від руху, інші стали приховувати свої національні симпатії, знаходились й такі, що переходили на бік реакційних сил, доводячи, що український народ не потребує власної школи, мови, літератури і цілком задовольняється російською культурою. Таких людей стали називати "москвофілами". Але й в найтяжчі часи реакції з честю тримали український прапор такі люди, як В.Антонович, В.Тарнавський, Г.Галаган, Е.Милорадович-Скоропадська та ін.⁶

Піднесення ліберально-опозиційних настроїв в Україні знову мало місце на початку 70-х років. Отже, мав рацію М.Костомаров, який писав московському слов'янофілові Аксакову: "На дні душі кожного думаючого і недурного українця сплять Виговський, Дорошенко й Мазепа - і прокинуться, коли настане слухний час".⁷ І дійсно, як тільки з'являлась нагода - збиралися українські діячі і український національний рух оживав. В цей період відновили свою діяльність громади.

"Старі" громадівці зберегли лише одну організацію - київську, а поряд з нею починають діяти "молоді" громади в Києві, Одесі, Полтаві, Чернігові, Єлизаветграді, Харкові. У 1870-х рр. до "Старої громади" ввійшли як нові, так і старі члени, представники ліберального крила, очолюваного тим же В.Антоновичем. У 1873 р. члени київської громади, ліберально настроєні історики І.Лучицький, О.Лазаревський, М.Драгоманов, правник О.Кістяківський, мовознавець П.Житецький, економіст М.Зібер, композитор М.Лисенко, антрополог Ф.Вовк, етнографи І.Радченко, О.Русов, письменник-актор М.Старицький увійшли до відкритого в Києві Південно-Західного відділення російського географічного товариства, в результаті діяльності котрого було видано в кінці ХІХ ст. значний етнографічно-фольклорний, історичний, географічний, природознавчий, статистичний та економічний матеріал.

Репресії середини 70-х рр. царизму проти національного руху спричинили припинення діяльності громад, перехід їх на конспіративну діяльність та придушення ліберальної думки в Україні. В умовах реакції 80-х рр. ліберальне крило "старих" громадівців займається виключно культурницькою діяльністю: виданням історико-етнографічного журналу "Киевская старина" /1882-1906 рр./, створенням гуртків-просвіт, самоосвіти, культурницькою роботою серед селянства. До речі, виданню часопису "Киевская старина" допомагали ліберально настроєні меценати В.Тарнавський та В.Симеренко. Протягом 25 років журнал був єдиним друкованим органом української думки в підросійській Україні й енциклопедією історії України, хоч, в силу умов того часу, друкувався російською мовою. Важливою заслугою "Старої громади" було також видання великого українського словника під редакцією Б.Грінченка.⁸

В 90-ті роки розпочався новий етап розвитку національного руху в Україні. Серед молоді у школах, гімназіях, університетах засновувалися ряд організацій, в основі програм яких лежали ліберальні ідеї: "Братство Тарасівців" /1891 р./ - група молоді, що ставила собі за мету нести прапор національного визволення /М.Базькевич, М.Байздренко, Б.Грінченко, І.Липа, В.Боровик/. У 1897 р. в Києві відбувся з'їзд представників громад, на якому було засновано "Загальну українську безпартійну демократичну організацію" ліберального спрямування на чолі з В.Антоновичем та О.Кониським. Вона поставила перед собою завдання згуртувати всі національні сили. Організація відкрила літературне видавництво "Вік", велику книгарню, організувала Шевченківські свята. У 1899 р. в Харкові гурток студентів під керівництвом Д.Антоновича заснував Революційну Українську Партію /РУП/, яка висунула гасло Самостійної України. Це була перша національна партія в Наддніпрянській Україні.⁹

В кінці XIX ст. виходять ліберальні газети. Звичайно, всі вони друкувалися російською мовою, але мали можливість впливати на українські справи. У 1898 р. в Києві стала виходити газета "Киевские отклики", орган групи ліберальної інтелігенції. Її видавали громадські діячі: проф.Лучицький, В.Науменко, М.Василенко; в ній брали участь Й.Антонович, С.Єфремов, А.Кримський, С.Петлюра, І.Стешенко та ін. Газета висвітлювала українське життя і мала, як на ті часи, великий тираж - до 25 тис. примірників, її читали на селі, на заводах.¹⁰

На жаль, єдності в національному русі України уже не було. В кінці XIX - на початку XX ст. більшість членів "Старої громади", її ліберальне крило ставились з обережністю до російських революційних партій, зокрема до тієї ж РСДРП, створеної Леніним, їх відштовхував державний централізм цих партій, байдужість, а часто й ворожість до українського національного руху та нахил до тероризму. На цьому ґрунті почалися розходження між старшими членами "Громади" і молодшими, які прагнули радикальніших політичних заходів і засуджували "культурництво" та "лібералізм" "Громади". Представником цього ідейного розколу були, з одного боку, В.Антонович, а з другого - М.Драгоманов, який виступав проти переоцінювання національного питання; українство, на його думку, повинно було бути соціалістичним і він наполягав на союзі з соціалістичними російськими течіями.¹¹

Безумовно, цей розкол у таборі помірковано-ліберальної та революційно-демократичної інтелігенції України не сприяв зміцненню ліберальної ідеології в українському суспільстві, а навпаки, з одного боку, пригальмував її розвиток, а з другого - підштовхував революціонерів-демократів до табору соціал-демократів, а пізніше - до більшовиків.

Саме цей розкол дозволив більшовикам на початку XX ст. в умовах наростання революційної ситуації в Росії оголосити лібералізм реакційною течією, який нібито став засобом відвернення трудящих від класової боротьби. У своїх працях Ленін, до речі, звинувачує лібералів у всіх "смертних гріхах". Вони, бачите, винні у незавершеності революцій 1848-1849 рр. у Франції, Німеччині, Австрійській імперії. Хоч він забуває сказати про те, що саме ліберально-реформістсько настроєні австрійські та угорські поміщики, а пізніше російські та українські, були одними із "винуватців" скасування кріпосного права в Україні у 1848 та 1861 рр. На думку того ж Леніна, ліберали брали участь у розгромі чартизму в Англії, проте чомусь до початку XX ст. при владі в цій країні стояла

В 90-ті роки розпочався новий етап розвитку національного руху в Україні. Серед молоді у школах, гімназіях, університетах засновувалися ряд організацій, в основі програм яких лежали ліберальні ідеї: "Братство Тарасівців" /1891 р./ - група молоді, що ставила собі за мету нести прапор національного визволення /М.Базькевич, М.Байздренко, Б.Грінченко, І.Липа, В.Боровик/. У 1897 р. в Києві відбувся з'їзд представників громад, на якому було засновано "Загальну українську безпартійну демократичну організацію" ліберального спрямування на чолі з В.Антоновичем та О.Кониським. Вона поставила перед собою завдання згуртувати всі національні сили. Організація відкрила літературне видавництво "Вік", велику книгарню, організувала Шевченківські свята. У 1899 р. в Харкові гурток студентів під керівництвом Д.Антоновича заснував Революційну Українську Партію /РУПУ/, яка висунула гасло Самостійної України. Це була перша національна партія в Наддніпрянській Україні.⁹

В кінці XIX ст. виходять ліберальні газети. Звичайно, всі вони друкувалися російською мовою, але мали можливість впливати на українські справи. У 1898 р. в Києві стала виходити газета "Киевские отклики", орган групи ліберальної інтелігенції. Її видавали громадські діячі: проф.Луцицький, В.Науменко, М.Василенко; в ній брали участь Й.Антонович, С.Єфремов, А.Кримський, С.Петлюра, І.Стешенко та ін. Газета висвітлювала українське життя і мала, як на ті часи, великий тираж - до 25 тис. примірників, її читали на селі, на заводах.¹⁰

На жаль, єдності в національному русі України уже не було. В кінці XIX - на початку XX ст. більшість членів "Старої громади", її ліберальне крило ставились з обережністю до російських революційних партій, зокрема до тієї ж РСДРП, створеної Леніним, їх відштовхував державний централізм цих партій, байдужість, а часто й ворожість до українського національного руху та нахил до тероризму. На цьому ґрунті почалися розходження між старшими членами "Громади" і молодшими, які прагнули радикальніших політичних заходів і засуджували "культурництво" та "лібералізм" "Громади". Представником цього ідейного розколу були, з одного боку, В.Антонович, а з другого - М.Драгоманов, який виступав проти переоцінювання національного питання; українство, на його думку, повинно було бути соціалістичним і він наполягав на союзі з соціалістичними російськими течіями.¹¹

Безумовно, цей розкол у таборі помірковано-ліберальної та революційно-демократичної інтелігенції України не сприяв зміцненню ліберальної ідеології в українському суспільстві, а навпаки, з одного боку, пригальмував її розвиток, а з другого - підштовхував революціонерів-демократів до табору соціал-демократів, а пізніше - до більшовиків.

Саме цей розкол дозволив більшовикам на початку XX ст. в умовах нарощання революційної ситуації в Росії оголосити лібералізм реакційною течією, який нібито став засобом відвернення трудящих від класової боротьби. У своїх працях Ленін, до речі, звинувачує лібералів у всіх "смертних гріхах". Вони, бачите, винні у незавершеності революцій 1848-1849 рр. у Франції, Німеччині, Австрійській імперії. Хоч він забуває сказати про те, що саме ліберально-реформістсько настроєні австрійські та угорські поміщики, а пізніше російські та українські, були одними із "винуватців" скасування кріпосного права в Україні у 1848 та 1861 рр. На думку того ж Леніна, ліберали брали участь у розгромі чартизму в Англії, проте чомусь до початку XX ст. при владі в цій країні стояла

ліберальна партія? Далі він доводить, що в кінці XIX - на початку XX ст. "класичний" лібералізм починає пристосовуватися до умов імперіалізму, ставлячи за мету відвернення мас від революційної боротьби шляхом незначних поступок. А може, слід дякувати за це лібералам, бо саме вони в таких розвинутих на сьогоднішній день країнах світу, як Канада, Австралія, Японія, де при владі перебували і перебувають ліберальні партії, і вберегли їх народи від тих соціальних катаклізмів, в які втягнула свій та український народи РСДРП/б/ на чолі з Леніним?¹²

Початок XX ст. характеризувався новими явищами у суспільно-політичному житті українських земель. Початком "відродження нації" називав цей час відомий український письменник та громадський діяч В.Винниченко, Новими рисами цього періоду були: переростання українського культурно-просвітницького руху в рух політичний та посилення земсько-ліберальної опозиції.¹³

Ще наприкінці XIX ст. почався ліберальний рух серед земських діячів. З 1896 р. земства організовують "з'їзди-зльоти", на яких обговорювали питання розвитку освіти, охорони здоров'я, культури, промислів на селі, становище сільського господарства і т.ін. У 1902 р. на Всеросійському зльоті було складено програму-звернення до уряду: першим пунктом стояло зрівняння селян у правах з усіма іншими станами і реформа земств на всестанових принципах. У тому ж році прогресивна група земських діячів заснувала газету "Освобождение", яка друкувалася у Штуттгарті під редакцією П.Струве. У 1903 р. було засновано "Союз земців-конституціоналістів". Так поступово дух ліберальної опозиції царському уряду, російському абсолютизму знову почав поширюватись і проявляти у різних формах в Україні.

Ліберально-демократичний рух в Наддніпрянській Україні на початку XX ст. розвивався головним чином в рамках земських установ, де працювали представники інтелігенції, службовці, вчителі, лікарі, агрономи та інші фахівці.

Значно зросла роль земств у проведенні так званої "банкетної кампанії" 1904 р., влаштованої на честь 40-річчя судової реформи. Під час її проведення земствами у містах та містечках відбувалися мітинги та демонстрації опозиційного характеру. Були проведені масові культурно-просвітні заходи, у яких брали участь широкі верстви української інтелігенції, відомі діячі національного руху. Серед таких заходів слід назвати відкриття пам'ятника І.Котляревському у Полтаві, відзначення 35-річчя творчої діяльності М.Лисенка та Нечуя-Левицького.

Під час російсько-японської війни земський ліберальний рух охопив Чернігівське, Полтавське та Харківське земства. Представники ліберального руху восени 1904 р. об'єднуються в Українську демократичну партію, яка була близькою до російської партії кадетів. Згодом з неї виділилось радикальне крило й утворило Українську радикальну партію /УРП/, яка в 1905 р. знову об'єдналась з УДП, що спричинило до утворення Української радикально-демократичної партії, лідерами якої були Б.Грінченко, С.Єфремов, С.Чикаленко.¹⁴

В ході першої російської революції у 1905 р. була заснована Конституційно-демократична партія /"кадети"/ в Росії на чолі з Г.Мілюковим. В Україні конституційно-демократична партія була дуже поширена серед лібералів: інтелігенції, професури. Серед впливових її членів були: І.Луцицький, Л.Яснопольський, В.Науменко, барон Ф.Штейнгель, Д.Григорович-Барський, П.Смирнов та ін. Органом партії була київська газета "Свобода й Право".

Центральне місце серед партій ліберального спрямування в період революції

належало "Союзові 17-го жовтня" /"октябристи"/, який був заснований у кінці 1905 р. на чолі з О.Гучковим. На Україні прихильниками цієї партії стали ліберали: крупні промисловці, поміщики, купці, діячі земств.

Серед загальноросійських партій, які мали свої комітети в Україні слід також назвати Російську соціал-демократичну робітничу партію, що після 1903 р. розкололась на два крила: більшовиків та меншовиків; партію соціалістів-революціонерів та вищезгадані уже партії ліберального спрямування.¹⁵

Партія більшовиків на чолі з Леніним уже в роки революції рішуче відмежовується від співпраці з лібералами. Ленін писав, що метою революції має бути диктатура пролетаріату. Отож, ще за 12 років до жовтневого перевороту більшовики не хотіли ділити владу ні з ким. Якщо царизм до деякої міри рахувався з ліберальною опозицією, то більшовики, прийшовши до влади у 1917 р., зробили все можливе і неможливе, щоб не тільки знищити багатопартійну систему, але навіть і надії не залишити на якісь там ліберальні чи інші ідеї в суспільстві. Лібералізм був проголошений комуністичною партією як реакційна, консервативна, ворожа ідеологія.

Проте, як би не заборонялись в радянські часи ліберальні погляди в суспільстві, вони виявились живучими і пережили комуністичний режим. Розглядаючи в наш час історію ліберальної думки в Україні, хочемо зауважити, що в основі національного руху України ХІХ – на початку ХХ ст. лежали ліберальні ідеї. Вони ж призвели і до появи перших політичних партій в Україні.

Тож не дивно, що після здобуття Україною незалежності уже в 1991 р. однією з перших була створена Ліберальна партія України /ЛПУ/. На сьогоднішній день партія нараховує 43,5 тисяч членів. В її рядах понад 100 докторів та біля 1000 кандидатів наук. Кожен третій - з вищою освітою. Функціонує 28 регіональних організацій. Створено також Ліберальне Молодіжне Об'єднання /ЛМО/. Очолює партію народний депутат України, економіст за фахом, політик нової хвилі - Щербань В.П.¹⁶ Лібералізм - не чуже явище для українського життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Українська Радянська Енциклопедія.-К.-1981.-Т.6.-С.157-158;
2. Костомаров М.І. Закон Божий /Книга буття українського народу/.-К.-1991.-С.30;
3. Дорошенко Д.І. Історія України в 2-х томах.-К.-1991.-Т.2.-С.294-296;
4. Малий словник історії України.-К.-1997.-С.270-271;
5. Крип'якевич І.П. Історія України.-Львів.-1990.-С.272;
6. Енциклопедія українознавства.-Львів.-1994.-Т.4.-С.1534-1535;
7. Костомаров М.І. Науково-публіцистичні й полемічні писання.-К.-1928.-С.-41;
8. Полонська-Василенко Н. Історія України в 2-х томах.-К.-1992.-Т. 2.-С.318-320;
9. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст.: Нариси політичної історії.-К.-1993.-С.14-16;
10. Полонська-Василенко Н. Вказана праця.-Т.2.-С.411;
11. Драгоманов М.П. Вибране.-К.-1991.-С.420-421.
12. Див. Ленін В.І. Про ліберальне і марксистське поняття класової боротьби.-ПЗТ.-Т.23.-С.236-241;
13. Винниченко В.К. Відродження нації у 3-х частинах.-К.,1990.-Ч.1.-С.9-12;
14. Полонська-Василенко К. Вказана праця.-Т.2.-С.412;
15. Див.: История политических партий России.-М.-1994.-С.91,116, 221,260;
16. Політичні партії України. -К. ,1996. -С. 76-79.

А.М.Тростогон

ПРОБЛЕМИ ІТАЛІЙСЬКОГО ПРОТОРЕНЕСАНСУ В ІСТОРИОГРАФІЇ.

Відродженню належить особливе місце в історії культури. Не так вже й багато знайдеться епох, відзначених такою бурхливою інтенсивністю культурної, особливо художньої творчості, такою кількістю блискучих талантів, таким багатством чудових досягнень.

Не менш вражає і інше: пройшло п'ять століть, життя невпізнанно змінилось, а творіння великих майстрів ренесансного мистецтва не перестають хвилювати все нові і нові покоління людей.

Вперше проблема епохи Відродження в Італії була поставлена близько півтора століття назад. У 1855 р. вийшла книга французького вченого Жюльє Мітле "Ренесанс", а через п'ять років потому - праця відомого швейцарського історика і мистецтвознавця Якоба Буркгардта "Культура Відродження в Італії".¹ З тих пір питання про сутність, історичні умови, особливості і хронологічні рамки Ренесансу піднімалося в сотнях книжок і тисячах статей. Вивчення Ренесансу пройшло за півтора століття свого існування бурхливу і суперечливу еволюцію, в процесі якої боролись один з одним погляди істориків і мистецтвознавців, і зараз можна констатувати, правда, в основному серед істориків мистецтва, однастайність хоча б у питанні про факт існування мистецтва Відродження.

Аналізуючи витoki італійського Ренесансу, більшість дослідників пояснює зародження нової культурно-історичної епохи появою значних зрушень у суспільно-економічних структурах, в першу чергу зародження у базисі цих структур ранньокапіталістичних відносин. Такої точки зору дотримується, зокрема, видатний історик культури Лазарев В.М., наголошуючи на тому, що Відродження в Італії починається в XIII ст., що саме величезні соціально-економічні зміни цього часу призвели до першого розквіту італійської культури - до Проторенесансу".²

Цю думку поділяв інший відомий дослідник -Тихомиров О.М., який прагнув пояснити, чому Італія стала центром нової культурної епохи, яку роль у зародженні ренесансних тенденцій відіграла така область як Тоскана та її найбільший промисловий центр -Флоренція, як позначилося звільнення селян від кріпосної залежності на формуванні нового світосприйняття.³ Саме цей вітер свободи породив новий світогляд, вважав Любимов Л.Д., міркуючи над витоками "найбільш прогресивного перевороту", що відбувся в епоху Відродження.⁴

Л.М.Ірагіна, досліджуючи цю проблему, зазначає, що в Італії спостерігався найвищий рівень розвитку міст, з яких немала частина домоглася незалежності, утвердивши комуну - найбільш розвинуту форму адміністративної автономії. Високий ступінь урбанізації сприяв енергійному зростанню економіки Італії, що розпочалося з кінця XII ст. Широкі масштаби міжнародної торгівлі італійських міст-держав, розвиток кредиту і банківської справи, проникнення грошових відносин на село - все це сприяло інтенсифікації виробництва, провідними галузями якого стали сукноробство, шовкоткацтво і кораблебудування.⁵ Тому, вважає авторка, відбулися зміни і в соціальній структурі італійського міста. Якісні

зрушення в економіці створювали ґрунт для появи нових прошарків суспільства і трансформації старих. Вищий прошарок пополанства - торгово-фінансова і промислова верхівка - тримав у своїх руках провідні галузі виробництва, цю верству називали "новими людьми", "діловими людьми".⁶

Молода буржуазія вимагала ідеологічного обґрунтування своєї діяльності в економічній та політичній сфері, і, взагалі, свого права на існування поряд із старою аристократією. Ці прагнення викликали почасти появу гуманістичної ідеології.

Дещо до інших висновків приходить Барґ М.А. У своїй праці "Епохи та ідеї. Становлення історизму" він наголошує на тому, що суть речей в процесі генезису нової культурно-історичної епохи не зводилась, і, врешті, не може пояснюватись лише наявністю "ефемерних елементів" раннього капіталізму, оскільки, як він вважав, поширення гуманізму вийшло далеко за межі Італії.⁷

Подібні думки зустрічаються в шеститомній історії мистецтв під загальною редакцією Колпінського Ю. і Ротенберга Є.І. Автори зауважують, що було б неправильним вважати, ніби мистецтво Ренесансу зводилось лише до відображення ідеології буржуазії. Адже гуманістична спрямованість культури Відродження, широка народність її образів об'єктивно відбивали прогресивні сторони розвитку всього суспільства в цілому. Продовжуючи свої роздуми далі, автори наголошують, що нова культура неминуче повинна була розпастися через подальше утвердження капіталістичних відносин в Європі. В цьому є своя логіка. Адже розквіт Ренесансу був пов'язаний з тим періодом, коли підвалини феодального ладу і світогляду були в містах суттєво розхитані, а буржуазно-капіталістичні відносини ще не склались у всій їхній гендлярській прозаїчності. Цінність людської особистості визначалась не тільки і не стільки "ціною" її капіталу, але також її справжніми якостями.

І ось, саме в цій площині, розглядається гуманістична концепція цілим рядом дослідників.

В італійських містах почала вироблятися світська розумова культура, вважав М.І.Карєєв, видатний російський історик, праці якого перевидуються у наш час. Саме в містах народився новий клас людей з такими розумовими запитами, коли їх вже не могла задовольнити середньовічна духовна їжа схоластичних трактатів та агіологічних легенд. Вперше, після падіння античної культури, в містах Італії виникає чисто світська інтелігенція. Розумовий рух кінця середньовіччя і початку нових часів Карєєв позначає двома термінами - відродження і гуманізм.¹⁰ Інтерес до всього людського склав основну рису цього руху.

Ці думки поділяє вищезгадана Брагіна Л.М., яка, аналізуючи ідейні витoki гуманізму, вважає, що саме різномайття цих витоків, як античних, так і середньовічних, обумовило виключну складність і суперечливість "мислячого матеріалу", на ґрунті якого здійснився синтез культурного спадку минулих століть, його переробка у відповідності з потребами часу і внутрішніми тенденціями розвитку гуманістичної культури. Світські настрої, що визначилися в соціальній психології і моралі міських прошарків середньовічної Італії, стали однією з характерних рис духовної атмосфери, в якій формувався гуманістичний світогляд. Ці тенденції, на думку автора, посилились в XIII-XIV ст., чому в значній мірі сприяла криза офіційної церковно-феодальної ідеології, яка проявилася, зокрема, в

конкретних історичних подіях – великою церковною схизмою і занепадом папської влади.¹¹

З цими ж подіями пов'язує появу італійського Відродження видатний історик мистецтва минулого століття П.П.Гнедич. Розвиток гуманістичної думки і європейської літератури збігався, на його думку, із занепадом латинського католицизму.¹²

Не обминають своєю увагою дослідники культури Відродження і досить специфічний політичний розвиток країни, що також вплинув на формування нових тенденцій в культурі Італії. Автори "Історії мистецтва зарубіжних країн" висловлюють цікаву думку про те, що одним із головних факторів появи Ренесансу були роздрібненість Італії та відсутність у країні єдиного політичного центру. Роздрібненість ця була зумовлена багатовіковою боротьбою за першість між германськими імператорами і папством. У ході цієї ворожнечі виникають партії гвельфів і гіббелінів, прихильників об'єднання країни під владою папи і німецького імператора. Саме запекла боротьба цих партій, що химерно перепліталася з чварами між ворогуючими містами та боротьба всередині самих міст характеризують історію Італії в період зародження ренесансної культури, вважають дослідники.¹³ Слід погодитися з думкою авторів даного видання, оскільки відособлення, майже насильницьке вилучення епохи Відродження з контексту історії, яке зустрічається у деяких дослідників, надто звужує історичну ретроспективу і перспективу дослідження і тим самим не сприяє розкриттю особливого і неповторного в культурі часу, що нас цікавить.

Досить оригінальними є роздуми, які висловила мистецтвознавець Майська М. з приводу витоків італійського Ренесансу. Вона обстоює ідею про існування "множинності" шляхів Відродження, наявності багатьох паралельних ліній розвитку нової культури, про різноманітні форми переходу від середньовіччя до Відродження в окремих областях Італії.¹⁴ Прагнення знайти витoki специфіки північноіталійського Ренесансу змусили авторку, як і решту дослідників, звернутися до особливостей історичної долі Італії та її соціального укладу. Отже, історики культури, мистецтвознавці, незважаючи на деякі розбіжності у поглядах, все ж дійшли до подібних висновків щодо витоків італійського Ренесансу, його історичних коренів, пов'язуючи виникнення нової культури з перебудовою феодальних суспільно-політичних та ідеологічних структур. Суспільство стало більш мобільним, важливі зміни відбулися в культурній сфері.

Наступною проблемою в історіографії італійського Відродження є питання про співвідношення античності і Ренесансу, а також про вплив грецьких вчених на формування італійської культури. Що стосується першого, то, як вважає більшість дослідників, питання "хто вище?" було цілком закономірним і не могло не виникати, проте воно було позбавлене драматизму і зовсім не зменшувало авторитету Античності, або самоповаги Ренесансу.

Як зазначає Баткін Л.М., "свідоме змагання Ренесансу з Античністю йшло ніби в одній площині, при однакових якісних критеріях, під знаком єдиної шкали цінностей".¹⁵ Це було ніби "два золотих століття", як одна рослина, що колись цвіла, зав'яла і знову дала цвіт. Саме представники італійської гуманістичної культури зуміли примирити навчання і волю до творчості, світ класичних текстів і сучасний їм світ. Це є свідченням якісного стрибка, зробленого італійцями. Відродження античності не було її механічним повторенням на новому

історичному етапі, те, що називають Відродженням, було утвердженням спадковості, відродженням у нових формах блискучої цивілізації Греції та Риму, утвердженням культури гуманістів.

Що ж до впливу грецьких вчених на італійську культуру, то в дослідженнях зустрічається думка, що причиною відродження класичної давнини на Заході було падіння Константинополя у 1453 р., і ця подія змусила багато вчених греків тікати до Італії, де вони і стали ніби розповсюджувачами давньогрецької літератури. Звичайно, не можна не погодитися з тим, що саме Візантія відіграла в середньовіччі роль берегині античного інтелектуального спадку і разом з привезеними на Захід скарбами древньої літератури сюди прийшов і цей культурний спадок. Проте, перебільшення ролі візантійських греків і, навпаки, применшення значення самих італійських вчених є неправильним, тому що італійське Відродження - це явище, не занесене зовні, а таке, що визріло в надрах італійського суспільства.

Видатні італійські мистецтвознавці Роберто Лонгі і Жуліо Арган системно спростовують думку про переважаючий вплив Візантії, без якого ніби не було б і самого Ренесансу в Італії. Так, Арган зазначає, що ще Джотто своїм мистецтвом відкинув грецьку традицію і перетворив європейську готичну культуру в таку, що бере свій початок у "латинській основі", він "покінчив із грубістю греків".¹⁶

Роберто Лонгі зауважує, що замість пошуків "грецької манери" в пам'ятках живопису потрібно шукати "латинську манеру", щоб ближче зрозуміти творчість Чимабуе і Джотто.¹⁷

Не піддають сумніву самодостатності італійського Ренесансу й інші дослідники.¹⁸

Кінець XIII - початок XIV ст. в Італії називають Передвідродженням, або Проторенесансом. Ще Джорджо Базарі, один з перших істориків мистецтва італійського Відродження, сучасник видатних діячів Ренесансу поділив нову культуру на три періоди: Проторенесанс, Раннє Відродження і Високе Відродження. Для деяких вчених поняття Проторенесансу не існує зовсім, а діячів цього періоду вони вважають представниками пізньої готики.¹⁹ Звідси - один крок до "медієвізації" Відродження. Проте з цим не можна погодитися, оскільки незважаючи на те, що нові тенденції в культурі пробивались до життя у боротьбі із залишками готичного середньовіччя і ще не розгорнулись на повну силу, це вже була підготовка Ренесансу.

Серед видатних митців Проторенесансу історики культури віддають пальму першості художнику і архітектору, найгеніальнішому серед живописців цього періоду - Джотто ді Бондоне /1266/76-1337 рр./. Угорська дослідниця Марія Прокоп у своїй монографії "Італійський живопис XIV ст." відзначає, що велич творчості Джотто визнавали вже його сучасники, зокрема, Данте в "Божественній комедії" присвятив йому відомі рядки, Петрарка писав, що перед образами Джотто відчували захоплення, яке доходило до оціпеніння.²⁰ Вже вищезгаданий Гнедич П.П. серед митців Проторенесансу першим називав Джотто, учня Чимабуе.²¹ Дк.К. Арган у своєму двотомному дослідженні зазначає, що у витоках Ренесансу колосальну роль відіграли "дві найважливіші постаті нової культури" - це Джотто і Данте.²² Автор наголошує, що античність для Джотто - це не пережиток минулого, а історичний досвід, який потрібно втілити в сучасність. Недарма діячі Відродження, гуманісти Боккачо, Петрарка, Віллані відзначали, що Джотто

перекинув місток до класичного першоджерзла, до мистецтва, основним змістом якого були природа та історія. До видатних діячів Проторенесансу Арган відносить також послідовників Джотто, що прагнули злити в єдиній тосканській культурі флорентійську та сієнську традиції.²³

Отже, щодо ролі Джотто в культурі Передвідродження, то майже всі дослідники одноставні, називаючи його творчість вищим досягненням живопису Проторенесансу.

Досить суперечливо, на фоні вищезазначеного, звучать діаметрально протилежні висловлювання дослідників італійської культури щодо участі різних видів образотворчого мистецтва в еволюції Ренесансу. Так, Гнедич П.П. вважав, що архітектура і скульптура значно поступались перед живописом, який, на його думку, був найсильнішим напрямком нової культури. Такої ж точки зору дотримується Р. Лонгі, А. Базен, Алпатов М.В. та ряд інших дослідників.

Автори "Історії мистецтва зарубіжних країн" дійшли до висновку, що передову роль у розвитку мистецтва Проторенесансу відіграли живопис і скульптура, а архітектура, на їх погляд, відставала від них і залишалась ще в рамках середньовічної традиції.²³ Цю думку дослідників поділяє і Тихомиров О.М., який вважає, наприклад, скульптурну роботу Нікколо Пізано - кафедру баптистерію в Пізі /1260 р./, одним з творів, у якому чітко виступили нові тенденції.

Свої погляди на цю проблему висловили й інші історики мистецтва. У шеститомному дослідженні "Історія мистецтва" підкреслюється, що паростки нової культури виявились насамперед в архітектурі, на підтвердження цієї думки наводяться конкретні приклади: собор Санта Марія дель Фйоре, церква Санта Кроче /Флоренція, зодчий Арнольфо ді Камбіо/. Надзвичайно важливим, вважають автори, є внесок зодчих Проторенесансу у громадянську архітектуру. До найголовніших будівель цього періоду вони відносять Палаццо дель Подеста, Палаццо делла Сеньйорія - символ республіки у Флоренції, Палаццо Пуббліко в Сієні, тощо.²⁷ Ці погляди поділяють багато інших дослідників як зарубіжних, так і радянських. Не підлягає сумніву той факт, що своє найбільш чітке і красномовне втілення стиль епохи отримав саме в архітектурі - мистецтві, що тісно пов'язане з практикою життя, з його соціальними умовами, побутом і життєвими потребами людини. Проторенесанс проявився в зодчестві ще на поч. XIII ст. Пізніше в цей культурний рух включилася скульптура і останнім в розвиток проторенесансного мистецтва вступив живопис. Зародки нового спостерігаються вже у фресках римлянина Кавалліні /90-ті рр. XIII ст./ і досягають свого апогею в творчості флорентійця Джотто ді Бондоне. Можливо, що половинчастість Проторенесансу, його "незавершеність" полегшили в XIV ст. проникнення в Італію могутньої готичної течії.

Проблема хронологічних рамок епохи італійського Відродження теж залишається досі дискусійною. Однак автор не мав на меті висвітлення цього питання в межах даної статті.

Аналіз досліджень свідчить про те, що історія культури італійського Ренесансу цікавила багатьох вчених і інтерес до неї досі не згасає, адже мистецтво, народжене цією епохою, несе в собі безсмертні етичні цінності. В радянські часи висвітленню проблем італійського Відродження приділялась значна увага, праця дослідників у цій галузі заохочувалась, видавалися багатотомні зібрання,

ілюстровані альбоми, монографії. Цьому є пояснення, адже ідеологам комунізму імпонували ідеї, висунуті діячами Відродження про цінність людської особистості, всебічний розвиток її творчих можливостей, звільнення людини від церковних пут, народження "титанів", здатних докорінно змінити світ. Проте, якщо в часи тоталітарного режиму в СРСР всі гасла про велич людини та її права залишались тільки словами, то в епоху Ренесансу в Італії високий ідеал гуманізму насправді осяяв духовне життя людей, творити кожному істинному художнику стало можливим саме в ці часи, коли людська особистість була високо піднесена у загальній свідомості. Саме в Італії з'явилися люди, чия духовність не потребувала абсолютної точки відліку і не залежала від роду, конфесії, корпорації тощо. Своїми ґрунтовними дослідженнями з історії культури італійського Ренесансу радянські мистецтвознавці зробили серйозний внесок у висвітлення проблем Відродження. Проте вони помилялись у тому, що ренесансний антропологічний ідеал не був моделлю суспільства, а являв собою модель індивіда. Італійське Відродження не знало утопій, тому що розуміло перетворення світу як експансію культури, а культуру - як діяльне і цілісне формування особистості. Коли ж хід історії виявив, що із самодіяльності окремої людини не можна побудувати щасливого існування, ренесансний ідеал почав перетворюватись в утопію. Цей висновок зробили представники зарубіжної історіографії у своїх дослідженнях. Незважаючи на різну мотивацію до вивчення італійського Відродження, різні умови і можливості досліджень, не завжди адекватні висновки /особливо у радянських авторів/, зарубіжні і радянські історики мистецтва "виклали цікаві й оригінальні погляди на найрізноманітніші проблеми Ренесансної культури, висвітлили біографії найвидатніших митців, систематизували їх творчий спадок, проаналізували особливості різних художніх шкіл Італії. Стосовно періоду Передвідродження, та, незважаючи на ряд розбіжностей, дослідники все ж сходяться на тому, що саме Флоренція дала початок усім новим могутнім осередкам італійської культури треченто в усі області країни є найважливішою подією того часу і збігається з процесом становлення загальнонаціональної мови.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ренессанс. Барокко. Классицизм. Проблема стилей в западноевропейском искусстве XV-XVII вв. - М., 1966. - С.12; 2. Лазарев В.Н. Происхождение итальянского Возрождения. - Т.1. - Искусство Проторенессанса. - М., 1956.-С.123; 3.Тихомиров А.Н. Искусство итальянского Возрождения. - М., 1963. -С.5,6; 4.Любимов Л.Д. Искусство Западной Европы. Средние века. Возрождение в Италии. - М., 1982. - С.117; 5. Брагина Л.М. Итальянский гуманизм.- М., 1977. - С.34-35; 6. Там само; 7.Барг М.А. Эпохи и идеи. Становление историзма. - М., 1987. - С.205; 8.История искусства в 6-ти томах.- М., 1962. - т.3. - С.11-12; 9. Там само; 10.Карсеев Н.И. Общий ход всемирной истории. - Заокский, 1993. - С.189; 11.Брагина Л.М. Вказана праця. - С.76; 12.Гнедич П.П. Всемирная история искусств. - М., 1966. - С.340-343; 13.История искусства зарубежных стран. - М., 1982. - С.161,162; 14. Классическое искусство Запада. Сборник статей по искусству. - М., 1973. - С. 19; 15.Баткин Л.М. Итальянское Возрождение в поисках индивидуальности. - М., 1989.-С.44,45; 16.Арган Джулио. История итальянского искусства. - М., 1990. - Т.1.-С.166; 17. Лонги Роберто. От Чимабуэ до Моранди. - М., 1984. -С.270; 18.Кареев Н.И. Вказана праця; Алпатов М.В. Художественные проблемы итальянского Возрождения. - М., 1976; Дмитриева Н.А. Краткая история искусств. - М., 1985 та ін.; 19. Либман М.Я. Проблема стиля в изобразительном искусстве эпохи Возрождения в Италии. В кн.: "Ренессанс. Барокко. Классицизм". - М., 1966. - С.13; 20.Прокопч Мария. Итальянская живопись XIV века.-Будапешт, 1988.-С.22; 21. Гнедич П.П. Вказана праця. - С.343; 22. Арган Джулио. Вказана

праця. - С.165; 23. Арган Джулио. Вказана праця. - С.172; 24. Лонги Роберто. От Чимабуэ до Моранди. - М., 1985; Базен Жермен. История истории искусства: от Вазари до наших дней. - М., 1995; Алпатов М.В. Художественные проблемы итальянского Возрождения. - М., 1976; 25. История искусства зарубежных стран. - М., 1982. - С. 164; 26. Тихомиров О.М. Вказана праця. - С.8; 27. История искусства. Вказана праця. - Т.3. - С.18.

О.В.Зінько

ЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА 20-х – 30-х рр. ПРО МОЛОДІЖНИЙ РУХ УКРАЇНИ У 20-ті рр.

Вже на початку 20-х рр. з'явилися праці, які в певній мірі намагались систематизувати та узагальнити публікації з історії молодіжного руху¹. Переважно це були статті й огляди літератури з історії молодіжного руху, які друкувались у той період на сторінках журналів "Юный коммунист", "Комсомольская летопись", "Комуністичний юнацький рух" тощо.

З другої половини 30-х років історіографічне осмислення літератури з молодіжної тематики практично припинилось. Розвиток історіографії як спеціальної галузі історичної науки накреслився у кінці 50-х – на початку 60-х рр.. Але в публікаціях, присвячених безпосередньо молодіжній тематиці, історія молодіжного руху ототожнювалась з історією комсомолу, який був лише частиною молодіжного руху України у 20-ті роки.

Аналіз літературних джерел 20-х – 30-х рр. показує, що, крім комсомолу, в Україні на початку 20-х рр. широку популярність мали й інші молодіжні організації. Серед них: Комуністична юнацька спілка /КЮС/, Українська комуністична спілка робітничої молоді /УКРЮС/, Єврейська комуністична спілка молоді /Євкамол/, а також меншовицькі, есерівські, анархістські групи та союзи.

Політичні події в Україні 1917-1921 рр. поширили ідею національної самосвідомості на всі прошарки українського суспільства. Ідея незалежності була досить популярною серед української молоді. Вона сприяла оформленню різноманітних груп і союзів, які стояли на позиції національного самовизначення. Однак перемога більшовиків у громадянській війні поклала початок оформленню радянської політичної системи. Головним її завданням було збереження територіальної цілісності колишньої Російської імперії. Для України це означало втрату надії на розбудову національної держави. Прибічниками більшовицької політики в Україні були комсомольці.

Складність та суперечливість молодіжного руху України 20-х рр., наявність у ньому як прихильників "самостійності", так і прихильників "більшовизму" призвели до досліджень питань про основні тенденції формування політичних орієнтирів молоді в Україні 20-х років, місце молоді в політичній системі суспільства, в суспільно-політичних структурах того часу, про механізми реалізації суспільно-політичної активності молоді тощо.

Початок системного аналізу цих проблем було покладено створенням у 1921 р. при ЦК ЛКСМУ комісії по вивченню історії молодіжного руху – Істмолу. Але вже перші огляди істмольських видань показали, що з усіх молодіжних організацій

Істмол цікавить тільки історія комсомолу². Історія руху інших молодіжних організацій розглядалась тільки в контексті боротьби комсомолу з політичними супротивниками. Це пояснювалось тим, що дослідники розглядали юнацький рух як різновид класової боротьби.

Вважалось, що становлення та розвиток комсомолу в Україні проходили в боротьбі з буржуазно-націоналістичними організаціями молоді, до стану яких відносили всі некомсомольські організації. Авторів не цікавило питання, як консолідувати молодь в умовах організаційного та ідеологічного плюралізму. Головним було знайти ворогів, що підтверджувало наявність в літературі 20-х рр. традицій воєнного комунізму³.

Звертаючи увагу на псевдокомуністичні, з точки зору дослідників, погляди КЮСа, УКРЮСа, Євкомола, І.Сан /Нейфах/, І.Зарва, М.Шилов та інші стверджували, що молодіжні організації непролетарського походження свої класові інтереси маскували національними⁴. Напевно, на них впливали резолюції Центрального бюро КСМУ "Про національні комуністичні організації молоді" /січень 1920 р./ та постанова Пленуму ЦК КСРМУ "Про боротьбу з буржуазно-націоналістичними "Комуністичними юнацькими спілками", де вказувалось на недопустимість розподілу комуністичного юнацького руху на національні організації та необхідність боротьби з тими, які вже створені⁵. Прихильність дослідників 20-х рр. комуністичним ідеям, тиск ідеологічних догм політичного часу вимагали характеризувати некомсомольські молодіжні групи як дрібнобуржуазні за своєю суттю, антикомуністичні за цілями, націоналістичні за складом. Вони не хотіли бачити розшарування молодіжного руху України, в тому числі і серед комуністичної молоді.

Намагались розібратися з історією молодіжних організацій України С.Білокриницький та М.Окулик. Їх перші дослідження не мали категоричних висновків. Висвітлюючи історію комсомолу, С.Білокриницький звернув увагу на створення КЮСа, яку пов'язував з національним рухом української молоді. Вказуючи на об'єктивну реальність появи КЮСа, автор доводив, що він більше займався культурно-просвітницькою діяльністю, чим нагадував "просвіти". Але, як писав М.Окулик, повністю відійти від політичної діяльності КЮСу не вдалося, що дало можливість назвати його конкурентом комсомолу⁶.

Більш детально розглядались політичні ідеї КЮСа в роботах П.Воробйова-Семенова та Кулика. Вони пояснювали, що Комуністична юнацька спілка була створена Українською комуністичною партією /боротьбистів/, тому підтримувала її політичну платформу, а саме - боротьбу за українську державність. "Велика ідея" "неньки України" з козацьким чубом та петлюрівським тризубом стала межею між комсомольською та кюсівською молоддю. Автори звертали увагу на те, що кюсівці були готові відмовитись від тактики боротьбистів при умові, що в юнацькому русі не буде також і тактики більшовицької, але робили висновок про наявність у молодіжному русі історично-націоналістичного романтизму через буржуазну сутність спілки⁷. Тобто не акцентувалась увага на бажання кюсівців іти на компроміс з комсомолом, незважаючи на розбіжності політичних платформ. Звинувачення у націоналізмі та петлюрівщині авторами не конкретизувались, поняття "національний" та "націоналістичний" ототожнювались.

Деякі автори стверджували, що головним протиріччям у молодіжному русі було питання дерусифікації,⁸ яке було пов'язане з проведенням в Україні політики

українізації. Тому коли вирішувалось питання про об'єднання КЮСа з комсомолом після вступу УКП /боротьбистів/ в КП/б/У, кюсівці наполягали на вирішенні питання ліквідації не КЮСа, який є українською спілкою, а КСМУ як організації російської. Саме ця проблема призвела до розколу кюсівської молоді, частина якої приєдналась до комсомолу, а друга - до Української комуністичної спілки робітничої молоді /УКРЮС/.

Створення УКРЮС пов'язувалось з Українською комуністичною партією, тому автори давали їй характеристику через оцінку УКП, підкреслюючи національно-державницьку орієнтацію⁹. Продовжуючи розглядати некомсомольські організації молоді як опозиційні, автори називали УКРЮС рухом куркульсько-інтелігентської молоді, а інколи навіть бандитським рухом¹⁰.

Певна частина літературних джерел звертала увагу на існування єврейського молодіжного руху в Україні 20-х рр.. Серед організацій називались: Євкомол, спілка підлітків "нове покоління", спілка єврейських підлітків "нове покоління" та інші, які, на думку дослідників, були абсолютно безжиттєві та аполітичні, бо розвивались під гаслом соціалістичної безпартійності¹¹.

У літературі також розглядались політичні ідеї анархістських, меншовицьких, есерівських та інших молодіжних груп та спілок. Серед них найбільшою популярністю користувалась Російська соціал-демократична спілка робітничої молоді, яка пояснювала молоді, що комсомол не може захистити інтереси робітничої молоді тому, що він є організацією більшовицькою, організацією партії диктатури¹². Більшість авторів тільки перераховували назви молодіжних організацій, таких як "Маяк" /Єкатеринослав, Константинівка та інші міста/, "Центрокруг" /Кременчуг/, "Спілка молодих трудівників", "Праця та світло", "Організація пролетарського юнацтва", "Форвертси", зазначаючи наявність у них значної кількості робітничої молоді¹³. Доводячи, що ці групи мали місцевий, культурно-освітній та економічний характер і значної ролі в молодіжному русі не відігравали, дослідники 20-х рр. особливої уваги їм не приділили.

В літературі 20-х рр. розгорнулась дискусія з приводу створення безпартійних молодіжних колективів. Одні вважали, що такі колективи розпорошують сили молоді, заважають об'єднанню молоді навколо комсомолу. Інші доводили, що безпартійні колективи - це перехідна ланка до комсомольського осередку, і тому повинні існувати поряд з комсомолом як постійні організації та об'єднувати пролетарську і селянську некомсомольську молодь. Однак III-й з'їзд КСМУ /травень 1921 р./ назвав таку точку зору анархо-синдикалістським ухилом і прийняв рішення про розпуск таких організацій, але дискусії не припинились.

Для історіографічного аналізу літератури 20-х рр. важливо зазначити відсутність єдиної точки зору на проблемі безпартійних колективів, що говорить про існування плюралізму думок в цей період. Одна частина авторів стверджувала, що безпартійні колективи, особливо робітничі, копіюють профспілки і непотрібні, бо не вкладаються у рамки організаційної структури комсомолу¹⁴. Друга частина відзначала позитивну роль безпартійних колективів, які підтверджували вияв політичної активності молоді України 20-х рр., а також готували юнаків та дівчат до вступу в комсомол¹⁵. На жаль, дослідники 20-х рр. не ставили перед собою питання: чому різноманітні об'єднання молоді повинні були об'єднуватися з комсомолом? Підтримуючи ідею існування єдиної партії, єдиної

молодіжної організації, вони відкидали можливість утворення інших політичних структур як це було в Україні до встановлення Радянської влади, коли існувала багатопартійна система.

В 30-ті рр. дослідники молодіжної тематики в Україні вивчали тільки історію комсомолу. Інші молодіжні організації 20-х років були зараховані до табору політичних супротивників, тому на їх історію увага не зверталась. Але деякі автори 30-х рр. все ж таки інколи згадували про наявність в молодіжному русі 20-х рр. некомсомольських організацій¹⁶. Це було пов'язано з популярністю серед дослідників тих часів терміну “комсомол та молодь”, яким об'єднували весь молодіжний рух України. У літературі 30-х рр. складалась уява, що, крім комсомолу, в Україні періоду непу ніяких інших організацій не було, що є несправедливим по відношенню до різноманітних молодіжних організацій, груп та об'єднань.

Таким чином, більшість літератури з проблеми політичних орієнтирів молоді України періоду непу написано в 20-ті рр., коли її автори були безпосередніми свідками існування різноманітних політичних молодіжних організацій.

Головним для літератури 20-х - 30-х рр. було нагнітання “образу ворога” в особі некомсомольських молодіжних організацій. Публікації мало вдавалися до характеристики соціальної бази непролетарських молодіжних організацій, не вникали в питання їх організаційних структур. Виконуючи соціальні замовлення ідеологічного апарату правлячої партії, автори не робили навіть спроби приховати свої цілі: піддати політичному ostracizmu некомуністичні союзи молоді, обґрунтувати їх “чужородність” у соціально-політичних структурах радянського суспільства. Важко знайти роботу, де б проблема непролетарських молодіжних організацій розглядалася з позитивістських позицій. Як правило, праці досліджуваного періоду пронизує негативістська заданість.

Поступова політизація історичної та історіографічної науки в періоді становлення командно-бюрократичної системи управління суспільством, культура особи Сталіна, призвели до непопулярності дослідження проблем існування в молодіжному русі України 20-х рр. некомсомольських організацій, груп та об'єднань. Незважаючи на популярно-пропагандистський, публіцистичний стиль більшості робіт перших дослідників, їх узагальнення фактичного матеріалу мають суттєве пізнавальне значення для сучасних істориків та історіографів, які вивчають проблеми молодіжного руху в Україні, а також для дослідників історії України в цілому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вальди. Запущенная работа // Юный коммунист. – 1922. - № 13-14. - С.14; Мурин В. Как следует изучать юношеское движение // Юный коммунист. – 1924. - № 4. – С.7 та ін.; 2. Винтер К. Знать свою историю. // Юный коммунист. – 1923. - № 5. – С.13-14; 3. Воробьев-Семенов П. На перепутьи // Юный коммунар. – 1920. - № 1. – С.4-5; Белокриницкий С. Оценка некоторых моментов юношеского движения // Юный коммунар. – 1922. - № 3-4. – С.44-47; 4. Сан И./ Нейфах/ Ликвидация национальных иллюзий // Юношеское движение. – 1924. - № 2. – С.65-71; Зарва И. К ликвидации УКРЮС // Юношеское движение. – 1925. - № 3-4. – С.3-6; Шилов Н. Национальный шовинизм против комсомола // Днепропетровский комсомол. 1917-1927. – Днепропетровск, 1927. – С.21-28 та ін.; 5. О национальных коммунистических организациях молодежи // Юный коммунар. – 1920. - № 1. – С.18; О борьбе с буржуазными националистическими “Комуністичними юнацькими спілками”. Постановление пленума ЦК КСРМУ от 7 марта 1920 года // Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны. Документы и материалы. – К., 1959. – С.283; 5.

Белокриницкий С. На верном пути // Юношеское движение. – 1923. - № 1. – С.6; Вольная С. Те, кто справа // Юный коммунар. – 1921. - № 5-6. – С. 40-41; Винтер К. Первое пятилетие // Юный коммунар. – 1922. - № 3-4 – С.12 та ін.; 6. Окулик М. КЮС // Юношеское движение. – 1924. - № 2. – С.57, 60-61; 7. Воробьев-Семенов П. На перепутьи // Юный коммунар. – 1920. - № 1. – С.4-5; Кулик. На грунті практичної праці // Юный коммунар. – 1921. - № 3-4. – С.28-29; 8. Окулик М. КЮС // Юношеское движение. – 1924. - № 2. – С.62; 9. Вольная С. Те, кто справа // Юный коммунар. – 1921. - №5-6. – С.40; Зарва И. К ликвидации УКРЮС // Юношеское движение. – 1925. - № 3-4. – С.3-7; 10. Райченко К. В. борьбе и за работой // Юношеское движение. – 1925. - № 3-4. – С. 36.; Днепровой М. В борьбе с укрясовцами // Днепропетровский комсомол. – С.52-53; 11.Юджис А. Союз отроков // Юношеское движение. – 1923. - № 1. - С.64 -72; Голубицкий Ш. Евкомол // Юношеское движение. – 1924. - № 2. – С.74; Ножницкий Г. В пролетарском центре // Юношеское движение. – 1924. - № 2. – С.45; 12. Любимов И. Из истории меньшевистской организации молодежи в Советской России в 1920-1923 годах // Комсомольская летопись. – 1926. - № 4. – С.34; 13. Тарханов С. Как они стали нашими // Юный коммунар. – 1922. - № 3-4. – С.19; Белокриницкий С. На верном пути // Юношеское движение. – 1923. - № 1. – С. 8; Осипов И. Центрокруг // Юношеское движение. – 1923. - № 1. – С. 79-86 та ін.; 14. Тарханов О. Организационные принципы большевизма в юношеском движении // Молодой большевик. – 1925. - № 16. – С. 15; Москатов К. Борьба за молодежь. О параллельных комсомолу организациях // Юный коммунист. – 1926. - № 17-18. – С.52; Белокриницкий С. Очерк истории ЛКСМУ. – Харьков, 1926. – С. 70; Його ж. Комсомол у боротьбі за єдність лав та за робочу молодь // Літопис революції. – 1929. - № 3. – С.13; 15. Кольцов Л., Лебедев Г. Наши резервы. О беспартийной молодежи текстильных фабрик // Молодой большевик. – 1925. - № 20. – С. 45; О беспартийных конференциях рабочей молодежи // Юный коммунар. – 1920. - № 1. – С.19; Лейкин С. У боротьбі за вугілля // Комуністичний юнацький рух. – 1928. - № 5. – С. 46-63 та ін.; 16. Косіор С. Комсомол і молодь. // Молодий комунар. – 1932. - № 1. – С.7-9; Ісаїв І. Комсомол у боротьбі з націоналістичними супротивниками // Юнацький рух. – 1930. - № 1. – С. 18; Білокриницький С. До 10-річчя другого всеукраїнського з'їзду // Юнацький рух. – 1930. - № 1. – С. 13 та ін.

Ф.А. Винокурова

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКИХ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У 20-30-І РОКИ ХХ ст.

(огляд архівних джерел)

Наукове осмислення та управління сучасними процесами суспільного життя неможливі без вивчення їх генезису, з'ясування природи виникнення, етапів розвитку і того чим ці явища є на сьогодні. У цьому зв'язку становить інтерес вивчення досвіду роботи з національними меншинами, нагромадженого в різних регіонах України.

Незважаючи на те, що цій проблемі присвячено ряд загальних та спеціальних праць, вона все ще не дістала належного висвітлення в українській історіографії. Зокрема, недостатньо, особливо на регіональному рівні, вивчалось питання роботи з національними меншинами з боку радянських державних органів в Україні в 20 - на початку 30-х років.

Слід відзначити, що в 1920-х роках в Україні існували непогані умови щодо культурного розвою національних меншин. Цього було досягнуто за рахунок здійснення національного районування, підготовки національних кадрів, створення відповідних навчальних закладів, випуску літератури російською, польською, ідиш, німецькою та іншими мовами.

Переважна більшість цих та інших кроків виявились на той час життєвими і виправдали себе. Активно діяли і радянські органи - Відділ національних меншин

НКВС, Центральна Комісія в справах національних меншин при ВУЦВК та Рада національних меншин Наркомату освіти, їх органи на місцях, що сприяло забезпеченню інтересів різних національних груп.

Зокрема, при Відділі національних меншин НКВС було створено підвідділи : єврейський, польський, німецький. Вони діяли в Київській, Одеській, Катеринославській, Донецькій, Волинській, Подільській і Полтавській губерніях.¹

Діяльність радянських, державних і господарських органів спрямовувалася на проведення землевпорядкування в районах проживання національних меншин, розвиток колгоспно-кооперативного руху, створення системи кредитування, підготовки і перепідготовки робітничих кадрів, на розв'язання так званої «містечкової» проблеми тощо.

Історичні умови, колонізація, переселення, природна міграція населення призвели до значної строкатості національного ландшафту України. Це проявилось як у багатонаціональному складі міських жителів, так і в наявності містечок і сіл з компактним проживанням населення певної національності. В цих умовах для забезпечення його політичних та національних прав, збереження та розвитку національної мови і культури найбільш доцільним вважалось створення національних районів містечкових та сільських Рад, як форми культурно-національно-адміністративної автономії в межах України.

З метою проведення національного районування Раднарком України доручив Наркомату внутрішніх справ розробити етнографічну карту республіки. З часу видання відомого декрету ВУЦВК від 1 серпня 1923 року і до початку 1926 року в Україні було створено 12 національних районів, з них - 5 єврейських, 630 національних сільських та містечкових Рад, з них - 86 єврейських.²

Законодавчою основою для цього стали постанови III з'їзду Рад СРСР, якими передбачалося повне забезпечення прав нацменшин. Звернемося до доповідної записки ЦК нацменшин, направленої ВУЦВК : « В случаях значительной численности нацменьшинств образовать отдельные Советы с употреблением языков этих меньшинств».³

Участь єврейського населення Поділля (мова іде про регіон, що у дореволюційні часи входив у так звану смугу осідлості) у державному будівництві через єврейські міські, містечкові та сільські Ради відбита у документах фондів Подільського губвиконкому та окрвиконкомів, губернського та окружних комітетів КП(б)У, які є найбільш інформативними фондами для вивчення історії національних меншин краю.

Про це красномовно свідчать документи Подільської губкомісії нацменшин за 1925 рік, а саме - багаточисленні огляди та звіти. Цитуємо один із них : «На Подолии проживает 230 тысяч человек еврейского населения в 160 местечках, густонаселенных евреями. В связи с решением ВЦИКа о выделении новых Советов, а также в связи с уменьшением нормы до 500 душ населения для образования национальных Советов - ставим себе в задачу образование по губернии ряда местечковых сельсоветов, а затем там, где еврейское население составляет абсолютное большинство, мы примем шаги для перевода этого Совета на еврейский язык».⁴

В документах знаходимо і важливі демографо-статистичні дані: в 1925 році на Поділлі було 20 міст та містечок, в яких єврейське населення являло абсолютну більшість.

Візьмемо для прикладу Вінницьку округу. Містечко Вахнівка - 2031 чол. єврейського населення, що складало 98 % від загальної кількості жителів; Вороновиця -1387 чол. - 92 %; Ворошилівка - 987 чол. -99 %; Красне -1446 чол - 99%; Ново-Костянтинів -12236 чол. -100% та інш.⁵ Вже через місяць губкомісія з національних меншин приймає рішення про створення ще 11 єврейських місцевих Рад у місцях компактного проживання євреїв, таких як Могилів-Подільський, Чернівці, Джурин, Тульчин, Шаргород.⁶

Характерно, і про це свідчать документи, що питання організації єврейських містечкових та сільських Рад розглядалося губкомісією нацменшин у комплексі з питанням впровадження в життя Декрету ВУЦВК про рівноправність мов. Наведемо декілька документів.

Із протоколу засідання губкомісії нацменшин, квітень 1926 р. : «... Постановили. Предложить окрисполкомам тех местностей, где нацменьшинства составляют значительное количество, выделить члена Президиума из нацменьшинств, который бы обслуживал их на родном языке».⁷

Із звіту цієї ж комісії станом на 1 квітня 1925 року: «Одной из первых работ нацкомиссии было принятие мер к всемерному проведению в жизнь декрета ВУЦИКа о равноправии языков. Даны были соответствующие указания на места. И в некоторых учреждениях, таких как лесхоз, финотдел, мы имеем уже выделенных работников, которые обслуживают еврейское население на родном языке».⁸

Статистика єврейських місцевих Рад того часу дозволяє зробити висновок про тенденцію щодо їх збільшення. Для цього варто ретельно переглянути протокольні та розпорядчі документацію Подільського губвиконкому. Якщо в 1924 році в губернії нараховувалось 27 єврейських містечкових та сільських Рад, то в 1925 їх було вже 38, а до 1933 року у Вінницькій області функціонувало 58 єврейських містечкових Рад.⁹

Яскравим свідченням зростання політичної активності національних меншин є їх участь у виборах місцевих органів влади. Зазначимо, що саме цьому сприяла діяльність радянських органів у національних та змішаних адміністративно-територіальних одиницях.

Проведення виборчої компанії мовою нацменшин вперше широко здійснювалось у період 1925 - 1926 р.р. Представники національних меншин вводилися до складу виборчих комісій, звіти окружних і районних виконкомів робилися, як правило, відповідною мовою, документація і виборча література також видавалася мовами багатьох національностей. Активність трудящих національних меншин під час виборів не тільки зростала, а й була в середньому вищою, ніж в цілому по Україні. Так, якщо під час виборів до сільських Рад у 1926 р. проголосувало 51,6% виборців, то у виборах до національних Рад взяли участь 53,6 % жителів, зокрема, до єврейських сільрад – 60,9%.¹⁰

Архівні документи дають змогу простежити процес виборів до Рад: «Представители нацменьшинств (в том числе и евреи) вводятся в состав избирательных комиссий окружных и районных исполкомов, документы по выборам оформляются на языке нацменьшинств».¹¹

У ході виборів з усією гостротою поставало горезвісне питання про право голосу, що в більшості стосувалося єврейського населення, позбавленого виборчих прав через своє соціальне походження.

Аналізуємо документи Подільського губвиконкому, зокрема, так звану виборчу документацію. В інструкції того часу про надання виборчих прав «позбавленням» визначався такий порядок: «... І група - бывшие землевладельцы, владельцы торговых или промышленных предприятий, прибежавших к наемному труду в целях извлечения выгоды, а так же живших на проценты с капитала - через 5 лет после перехода к производительному труду; не эксплуатировавших наемный труд, живших на проценты выполнения комиссионных поручений - через 2 года. И те и другие, при условии, что они принимали активное участие в работе общественных организаций и доказали лояльность к Советской власти».¹²

Жорстка інструкція... Через історично традиційні заняття євреїв, НЕП значна частина з них не потрапляла до списків виборців. Ось витяг з однієї секретної інструкції ВУЦВКу 1927 року: «Что касается запросов лиц еврейской национальности, то сам по себе факт перехода к земледельческому труду не может служить основанием для предоставления им избирательных прав. Однако, считается с тем, что значительная часть переселенцев, в частности, переселенцев-евреев, происходит из деклассированного и нетрудового элемента, вследствие своеобразных условий существования их в дореволюционное время, необходимо, чтобы избиркомы составили отдельный список земледельцев-переселенцев».¹³

Питання надання громадянських прав достатньо гостро хвилювало єврейське населення, адже це доля кожної людини, її місце в суспільстві.

У фондах держархіву Вінницької області зберігаються багаточисленні томи із запитами, що надходили у ВУЦВК, центрвиборчком від громадян -євреїв, місцевих органів влади та роз'яснення з цього приводу.

26 грудня 1926 року. Відповідь Центрвиборчкому на запит Могилів-Подільського окрвиконкому щодо прав маклерів, перекупщиків, що беруть у селян гончарні вироби: «Лишаются прав независимо от того, имеют ли они патент или нет». Відповідь на запит відносно учнів, студентів, що знаходяться на утриманні батьків-торговців: «Лишаются избирательных прав независимо от того, где они сами работают».¹⁴

Все ж таки губкомісія нацменшин констатувала в одному із своїх звітів: «Заметны достижения в деле вовлечения нацменьшинств в советское строительство. Особенно это можно подчеркнуть в отношении еврейских масс. Благодаря широко поставленной работе на 100% увеличилось число избирателей-евреев в местные Советы. По отношению к общему числу сельских и районных Советов еврей-избиратели в среднем составили 4%. Особенно втянуты были в избирательную компанию кустари. В Винницком округе - до 1300 кустарей. Даны директивы об обеспечении представительства нацменьшинств во всех съездах Советов и о включении их в исполкомы».¹⁵

Про те, як втілювались ці директиви в життя, свідчать документи окружних виборчих комісій. Із протоколу засідання Вінницької окружної комісії нацменшин: «Избрано в сельсоветы всего 6183 человека, из них -195 евреев, в райсоветы - 1336 человек - 97 евреев, члены райисполкомов -126 человек, из них 17 евреев, губернского съезда -17 человек, из них - 2 еврея».¹⁶

Участь євреїв Кам'янецької округи у виборчій компанії 1925/26 року відбивається у наступних показниках: з 550778 чоловік, що брали участь у перевиборах до місцевих Рад, 42695 чоловік - євреї; обрано у сільські та містечкові Ради -214.¹⁷

У звітах Вінницького окружного КП(б)У також знаходимо відомості про виборчу компанію 1925 року: «...В ході перевыборів Советов проведено 11 местечковых єврейских рабочих конференцій и конференцій кустарей. Коммунистические наказы и выставленные кандидатуры в местечковые Советы проходили нормально. Комсомольцев поддерживали слабо. Сионисты, выступив в двух местечках (в Хмельнике й Межирове) с кандидатурами провалились».¹⁸

Що ж, хоч і не дуже гостра, але все ж таки політична боротьба під час виборів проходила і в єврейському середовищі.

Робота серед нацменшин, в т.ч. серед єврейського населення Поділля відбилась і на діяльності адміністративно-судових органів. У 1924 році на Поділлі вже функціонувало 6 судових камер, діловодство яких велось мовою їдиш; в 1925р. їх було вже 8.

Зі звіту роботи Вінницького окружного комітету КП(б)У за 1925-1926 рр.: "Єврейская судебная камера развернула свою работу, разобрал за это время более 1500 дел. Теперь ставится вопрос об организации таких камер в Жмеринке, Хмельнике й Немирове».¹⁹

Як свідчать документи, добре працювала Єврейська судова камера у Проскуріві, її діяльність себе виправдала в плані обслуговування широких мас єврейського населення. В позитивному порядку вирішувалось питання із слуханням справ нацсудкамер у губернському суді мовою нацменшин.

В 1925 році в окружних судах Поділля працювало 8 перекладачів мови їдиш, вводилися посади помічників прокурорів зі знанням мови їдиш, особливостей побуту єврейського населення.

Покращенню роботи з єврейським населенням сприяла підготовка національних кадрів для радянських державних та господарських органів. У травні 1925 року на засіданні адміністративно-фінансової комісії РНК УРСР розглядалося питання «Про забезпечення районів з переважним населенням нацменшин спеціалістами та кваліфікованими працівниками, що знають мову нацменшин». Було затверджено програму курсів для секретарів єврейських сільських Рад, а в 1926-1927 рр. на Поділлі, у місті Вінниця, функціонувала вечірня єврейська партійна школа при губкомі КП(б)У.

Таким чином, у 20-і роки вирішення національних проблем, зокрема, і єврейської, набуло широкого резонансу і провідна роль, безперечно, належала тут Радам, виконкомам та підпорядкованим їм організаціям. Проте, поступово, наприкінці 20-х - на початку 30-х рр., у національній політиці сталися різкі зміни. В цей період остаточно сформувалася адміністративно-командна система, і в умовах тоталітарного режиму не було місця для розвитку національних культур.

Архівні документи дають змогу простежити процес розформування національних адміністративно-національних одиниць.

Політбюро ЦК КП(б)У від 16 лютого 1938 року ухвалило постанову: «Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР у звичайні райони та сільради», у якій визнавалось «недоцільним подальше існування як особливих національних районів, так і сільрад».²⁰ У березні наступного року керівний партійний орган остаточно припинив функціонування національного районування в республіці - було прийнято постанову «Про ліквідацію і перетворення штучно утворених національних районів і сільрад». В додатках до зазначеної постанови, що носили назву «Розподіл сільрад районів, що ліквідуються, по інших районах» і

«Список сілрад, що включаються до складу створюваних районів», наведено перелік заново створюваних, таких, що реорганізуються і ліквідуються адміністративно-територіальних одиниць, серед них - 58 єврейських містечкових і сільських Рад Поділля.²¹

Ліквідація навчальних закладів, реорганізація національних адміністративно-територіальних одиниць, скорочення видавничої діяльності мовами національних меншин, супроводжувані моральною і політичною травлею, арештами, насильницькими переселеннями з місць компактного проживання та іншими формами масових репресій, на багато років перервало нормальний національний розвиток, деформували свідомість та скалічили долі мільйонів людей різних національностей, що жили на терені України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ЦДАВО України. - Ф.5.- Оп.1. - Спр.2236. - Арк.60; Оп.1. - Спр.2. - Арк.164; 2.Український історичний журнал – 1989.-№2.-С.71-74; 3. ЦДАВО України. - Ф.413. - Оп.1. - Спр.145. - Арк.1-4; 4. ДАВО. - Ф.Р-925. - Оп.1. - Спр.409. - Арк.155; 5. Там само. - Арк.95; 6. Там, само. - Спр.282. - Арк.200; 7. Там само. - Спр.409. - Арк.155; 8. Там само; 9. ДАВО. - Ф.П-136. - Оп.3. - Спр.131. - Арк.121; 10.ЦДАВО України. - Ф.413. - Оп.1. - Спр.452. - Арк.78; 11.ДАВО. - Ф.Р-925. - Оп.1. - Спр.409. - Арк.152; 12.ДАВО. - Ф.Р-417. - Оп.1. - Спр.19. - Арк.25; 13.Там само; 14.Там само. - Арк.32; 15.ДАВО. - Ф.Р-925. - Оп.1. - Спр.409. - Арк.155; 16.Там само. - Арк.178; 17.Там само. - Спр.419. - Арк.59; 18. Там само. - Арк.46зв.; 19.Там само; 20.ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.6. - Спр.462. - Арк.62; 21.Там само. - Спр.509. - Арк.18, 82-83.

М.В.Коннова

ІСТОРИОГРАФІЯ ЖЕРТВ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ ТА ПІСЛЯВОЄННИХ РЕПРЕСІЙ В ІСПАНІЇ

Дана проблематика залишається нез'ясованою в історичній літературі і продовжує бути об'єктом активного дебатування. Американський іспаніст Г.Джексон взагалі стверджує про неможливість через складні умови, що існували в Іспанії під час громадянської війни 1936-1939 рр., та після неї встановити абсолютні цифри тих, хто загинув. Передовсім тому, на думку інших науковців, що відсутня диференційована статистика, яка не велася ні республіканцями, ні «націоналістами»; по-друге, дослідники застосовують у своїх підрахунках різну методику; по-третє, величина цифр залежить певною мірою від політичних симпатій чи дослідників (симпатички Народного фронту доволіно завищують дані жертв, їх опоненти вдаються до зворотнього)¹.

Історична література радянської доби, постулюючи тезу про фашистську й терористичну суть франкізму, здебільшого оперує цифрами в 1-2 млн. чол., які перебували в тюрмах та концентраційних таборах після громадянської війни². Ці цифри не підтверджуються авторитетними іспанськими науковцями. В цьому контексті постає проблема розмежування кількості жертв громадянської війни і тих, хто постраждав в результаті репресивних дій франкістського режиму.

Габріель Джексон, один із перших, здійснив у своїй ґрунтовній роботі детальний та диференційований аналіз загиблих іспанців в ході громадянської війни, до того ж розрізнив загиблих на фронтах під час основних битв, від

авіаційних бомбардувань, хвороб та репресій в обох зонах. Перш за все, автор аналізує людські втрати в головних битвах громадянської війни, використовуючи при цьому різноманітні джерела - офіційну /хоча й спорадичну/ статистику республіканської та національної зон, дані поліцейських дільниць, медичних служб, військових репортерів, іспанського Червоного Хреста, окремих очевидців тощо. Так, у битві за Мадрид /осінь 1936 р./ було задіяно загалом невеликі військові сили: з боку франкістів 20 тис. чол., з яких 4-5 тис. чол. загинуло в атаках; з боку республіканців загинуло, за достовірними даними, 2 тис. інтернаціоналістів /інші дані відсутні/. Загальна кількість людських жертв під Мадридом, за підрахунками Г. Джексона, склала 10 тис. вояків. Найкровопролитнішою була битва на р.Ебро, що тривала з 25 липня по 15 листопада 1938р. Про масштаби цієї битви свідчить довжина фронтової лінії, що склала понад 20 км. З обох сторін в ній брало участь по 100 тис. чол. Г.Джексон вважає, що в битвах таких масштабів та інтенсивності, втрати обліковуються 40-50%. Не менш кровопролитними були і інші битви. З урахуванням вищевомленого загальні людські втрати громадянської війни, за Г.Джексоном, склали: під Мадридом /листопад 1936р./ - 10 тис. чол., під Мадридом /грудень 1936-січень 1937р./ - 10 тис. чол., при Харамі - 10 тис. чол., при Брунеті - 10 тис. чол., Теруелі - 15 тис.чол., при Ебро - 25 тис.чол., у всіх інших битвах - 20 тис.чол. Всього - 100 тис.чол. Воднораз, ці дані, на думку дослідника, співвідносяться із загальною кількістю військових сил та прогно-зованими людськими втратами з обох сторін. Так, у республіканській армії воювало близько 600 тис.чол., у франкістській - 500 тис. /в тому числі італійські, німецькі, португальські частини /. Цілком ймовірно, розмірковує Г.Джексон, що впродовж громадянської війни з 1 млн. 100 тис. чол., принаймні, половину зазнали фізичних ушкоджень, тобто 500 тис., 20% із яких загинули на полях битв або померли від ран. Таким чином, 100 тис.чол. Сумарні цифри американського дослідника такі: 100 тис. чол. полягло на полях битв; 10 тис. стали жертвами авіабомбардувань; 50 тис. чол. померло від хвороб, недоїдання; 20 тис. іспанців були жертвами політичних репресій у республіканській зоні, а 200 тис.- у національній; 200 тис. чол. постраждали від репресивних акцій франкістського режиму; всього 580 тис. чол.³

Найновіші дані дозволяють спростувати перш за все чисельність жертв політичних репресій у республіканській зоні, подану Г. Джексоном. До речі, радянські дослідники зовсім обходять масові репресії у самому республіканському таборі, що їх здійснювали емісари НКВС і Комінтерну. Зрозуміло, що будь-якої статистики з цього приводу немає. Дешифо прояснив Хуан Кобо 1992 року у своїх "Нотатках про громадянську війну в Іспанії". Він назвав кількість страчених у республіканській зоні своїх же республіканців за так звану троцькістську діяльність. Вона складає 80 тисяч осіб. Такою ж цифрою оперують Х. М. Гарсія Ескудеро та Рікардо де ла Сієрва⁴.

Власне, це питання потребує ще подальшого вивчення. Проте фактичну сторону репресій в республіканській зоні проти своїх же республіканців дослідив певною мірою А. А. Комшуків у 1994 році. Він пише, що практика сталінських репресій була перенесена на іспанський ґрунт. Для цього в Іспанії була відряджена група працівників Наркомату внутрішніх справ СРСР на чолі з досвідченим чекістом О. Орловим. Боротьба велася під троцьківськими гаслами. Ще в липні 1936 року виконком Комітерно наказав Компартії Іспанії завершити розгром

троцькістів, інкримінуючи їм співпрацю з Гітлером та Франко, прагнення розколоти Народний фронт, наклепницьку діяльність проти СРСР тощо. За допомогою радянських спеціалістів в Іспанській республіці були створені служба безпеки, спеціальні тюрми. Керуючись вказівками Сталіна, Комітерн та КПІ, Іспанські та радянські служби стали вбивати, викрадати та ув'язнювати людей. В березні 1937 року після ряду успішних операцій республіканських сил Сталін приймає рішення про початок роботи на предмет серйозної сталінізації Іспанії. Так було знищене керівництво Об'єднаної робітничої марксистської партії. Жертвами стали сотні інтербригадівців. А.А. Комшуков підсумовує свою розвідку тим, що репресії проти союзників та інакомислячих призвели до ослаблення і розпаду союзу революційних сил, а в кінцевому результаті стали однією з причин поразки республіки і самої Іспанської компартії⁵. Варто наголосити на тому, що в обох зонах мали місце неконтрольовані репресії.

Існує інша сумна статистика. Після перемоги на парламентських виборах у 1936 році Народного фронту та у республіканській зоні в роки громадянського протистояння продовжувалась практика переслідування за релігійні переконання. Іспанський дослідник Х.М. Гарсія Ескудеро у своїй багатотомній «Політичній історії двох Іспаній» свідчить, опираючись на розмаїті джерела, що можливо, ні в який інший період європейської та світової історії не виявлялась така сильна ненависть до релігії і всього того, що з нею зв'язане. Достатньо було бути священником, щоб опинитися під загрозою розстрілу. Священників було вбито 4184, віруючих жінок - 283, віруючих чоловіків - 2365, всього - 6832 чол. Автор вважає, що репресовані священники та віруючі склали десять відсотків жертв у республіканській зоні, якщо врахувати мирян, що переслідувались за свою віру, за використання ікон, розп'яття, то ця цифра зростає до 90%⁶. Рікардо де ла Сієрва, відомий історик й симпатик франкізму полягає на інших даних. На його думку, іспанська церква втратила у результаті репресії у республіканській зоні 13 єпископів та 8 тис. священників⁷.

Водночас пропонується різна цифрова палітра втрат у громадянській війні. Так, Амандо де Мігель вважає, що взагалі неможливо точно підрахувати людські втрати, оскільки прямі статистичні дані тут відсутні. За його підрахунками, братовбивча війна на Піренеях коштувала 290 тисяч людських життів⁸.

Не приймає цифру в один мільйон жертв і С. Собрекс Відал у своїй «Короткій історії Іспанії» і пропонує, в свою чергу, такі дані: загиблих в ході боїв - 285000; під час бомбардувань - 10000; від хвороб - 50000; репресованих в республіканській зоні - 20000; в національній зоні - 200000; репресовані після 1939 р. - 200000; всього - 765000⁹.

Рікардо де ла Сієрва, Рамон Салас, Хесус Салас сходяться на цифрі від 250 тисяч до 300 тисяч загиблих в ході громадянської війни. Рамон Салас вважає, що із цієї цифри 1/3 загинули в тилу; Хесус Салас розподіляє загиблих так: на полі бою загинуло 75000 франкістів і 90000 республіканців¹⁰.

В цифрових межах людських втрат в громадянській війні, запропонованих Г. Джексоном, працюють Хуан Кобо, А. Ф. Ортис. В свою чергу, Рікардо де ла Сієрва пропонує власну аргументацію кількості репресованих у франкістській зоні впродовж 1936-1939 рр. На його думку, таких було 40 тис. чол., тобто вдвоє менше, а ніж у республіканській зоні¹¹.

Аналогічний різнобій, тільки ще більш полярний існує в царині визначення кількості переслідуваних франкістським режимом після завершення громадянської війни. Іспанський історик Давід Руїс вважає, що ще передчасно наводити якісь конкретні цифри репресованих франкізмом після 1939 р., оскільки полеміка щодо кількості загиблих не припиняється і досі. Разом з тим він вказує, що ці цифри коливаються між 200 та 10 тисячами осіб. Його іспанський візаві Амандо де Мігель теж наголошує на тому, що дуже важко або взагалі неможливо дізнатися, скільки людей загинуло від репресії після громадянської війни, оскільки відповідного обліку не було, а до жертв тих кривавих подій відносять усіх, хто загинув у наслідок побутових конфліктів, самогубств, нещасних випадків тощо. На думку Амандо де Мігеля, загинуло 70 тис. осіб. Це ті, хто помер насильницькою смертю, не обов'язково, підкреслює автор, з боку держави¹². Хуан Пабло Фузі наводить цифри, близько до тих, що пропонує Давід Руїс. За його даними, військові суди винесли смертні вироки впродовж 1939-1945 рр. від 28 тис. до 200 тис. чол. Альберто Тапіа теж аналізує статистику людських втрат у громадянській війні, жертв повоєнних репресій та число емігрантів. Загальна цифра складає 600 тис. чол. Із них, на його думку, 150 тис. чол. постраждали в результаті франкістських репресій¹³.

Ця статистика пояснюється певною мірою рядом екстраординарних обставин, що мали місце в Іспанії по завершенні громадянської війни. Тут розпочалася у 1944 р. при активному ідеологічному та матеріальному сприянні СРСР широкомасштабна партизанська війна прокомуністичних сил проти франкістського режиму. Чисельність організовуваних іспанських «макі», за даними О. А. Сагомояна, не перевищувала 50 тис. чол. Масштаби цієї внутрішньої війни досить вражаючі. Як свідчить Е. Лістер, один з провідних функціонерів КПІ та організаторів партизанських акцій, протягом 1945 р. було проведено 783 операції, 1946 р. - 1086, 1947 р. - 1317. Рікардо де ла Сієрва оперує дещо іншими цифровими даними на цей рахунок: між партизанами та цивільною гвардією відбулося 1826 збройних сутичок, партизани здійснили 5963 грабінницьких нападів, 8269 інших злочинних актів, внаслідок яких загинуло 953 службовці франкістських збройних сил, 2173 партизан, 546 партизанів з'явилося з повинною, 467 - взято в полон, 19444 бойовиків затримали сили громадянського порядку. На 1951 р. основна частина партизан за вказівкою Москви згорнула бойові дії. Проте розрізнені збройні акції комуністів та анархістів тривали до середини 60-х років, виродившись у відкритий бандитизм з пограбуванням та з насильницькою конфіскацією продуктів у населення.

В цьому контексті більш зрозумілими стають дані про кількість тих, хто був ув'язнений франкістським режимом. Проте цифру в 1 - 2 млн. ув'язнених, що знаходимо в радянській історіографії, не підтверджує жоден іспанський дослідник. Макс Галло, Хорхе де Естебан, Луїс Лопес Гуерра називають орієнтовну цифру від 200 до 250 тис., що перебували у 1939 р. у в'язницях, а не в концентраційних таборах, тобто ці люди були політичними в'язнями, яких у 1946 р. залишилось ще 17 тис. На близьких цифрах наполягає сам Ф. Франко, який у бесіді з американським послом заявив, що 1945 року в іспанських тюрмах перебувало 26 тис. політв'язнів. Разом з тим Хуан Пабло Фузі наголошує на тому, що впродовж другої світової війни та по її завершенні Франко регулярно проводив амністії

політв'язнів і у 1945 р. В тюрмах перебувало 39 527 чол. (у 1940 р. - 270 719 чол.), з них 17 000 політв'язнів¹⁵.

Перед другою світовою війною в Іспанії, за переписом 1940 р., проживало 26 187 899 чол., тобто за 10 років /1930 - 1940 рр./ населення збільшилось /попри громадську війну та еміграцію/ на 2 343 103 чол. У наступні 10 років /1940 - 1950 рр./ чисельність іспанського суспільства /за всіма попередніми підрахунками/ зросла на 2 180 743 особи¹⁶. Отже, офіційна іспанська демографічна статистика заперечує твердження про мільйонні жертви франкцизму.

Найдетальнішу статистику іспанської еміграції у 1936-1939 рр. подає Рікардо де ла Сієрва. На його думку, загальна чисельність емігрантів складала від 700 до 800 тис. чол., з них 250 - 300 тис. повернулись напередодні другої світової війни в Іспанію, впродовж 1939 р. повернулось на батьківщину ще близько 300 тис. осіб. Так 180 тис. чол. залишилось в еміграції: у Франції - 140 тис. (100 тис. воєнків республіканської армії та 40 тис. цивільних громадян); 19 тис. - у Північній Африці (7 тис. у Французькому іноземному легіоні, 12 тис. у тимчасових поселеннях); 6 тис. (всі комуністи) в СРСР; 3 тис. в інших європейських країнах; 8 тис. в Мексиці; 6 тис. - в інших американських країнах. Репатріація продовжувалась у 1940 - 1944 рр. - таких було 20 тис. чол. Отже, загальна кількість іспанців, що залишились в екзилі, складає приблизно 160 тис. чол.¹⁷.

Таким чином, зазначена проблематика є складною та суперечливою. Вона потребує подальшого з'ясування, вивчення та співставлення архівних, статистичних та документальних матеріалів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Gabriel Jackson. *The Spanish Republic and the Civil War, 1931-1939*. - Princeton, 1972. - P. 527; Амандо де Мигель. 40 миллионов испанцев 40 лет спустя. - М., 1985. - С. 317-318; *El Pais Semanal*, 1994, 5 de junio; 2. Гарсия Хосе. Испания после диктатуры (Социально-политические проблемы перехода к демократии). - М., 1993. - С. 18; 3. Gabriel Jackson. *The Spanish Republic and the Civil War, 1931-1939*. - P. 528-539; 4. Кобо Хуан. Мифы и аналогии. Заметки о гражданской войне в Испании // ЛГ-Досье. - 1992. - № 5. - С. 22; Garcia Escudero J.M. *Historia politica de las dos Espanas. Tomo 3.* - Madrid, 1976. - P. 1464; Vilar S., R. de la Cierva. *Pro contra Franco.* - Barselona, 1985. - P. 135; 5. Камшукоев А.А. Сталинские репрессии против участников испанской войны 1936-1939 гг. // Тоталитаризм и анти тоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20-80-е годы XX века). Том 1. - Харьков, 1994. - С. 294-300; 6. Garcia Escudero J.M. *Historia politica de las dos Espanas.* - P. 1447; 7. Vilar S., R. de la Cierva. *Pro y contra Franco.* - P. 135; 8. Амандо де Мигель. 40 миллионов испанцев 40 лет спустя. - С. 309-310; 9. Sobreques Vidal. *Sintesis de Historia de Espana.* - Barselona, 1979. - P. 350; 10. Garcia Escudero J.M. *Historia politica de las dos Espana.* - P. 1464; 11. Кобо Хуан. Мифы и аналогии. Заметки о гражданской войне в Испании. - С. 22-23; Ортис А.Ф. Разрыв или реформа: выбор испанских демократов // Кентавр. 1993. - № 3. - С. 39; Vilar S., R. de la Cierva. *Pro y contra Franco.* - P. 226; 12. David Ruiz. *La dictatura franquista.* - P. 25; Амандо де Мигель. 40 миллионов испанцев 40 лет спустя. - С. 317-318; 13. Yuan Pablo Fusi. *Franco. Spanien unter der Diktatur. 1936-1975.* - Munchen, 1992. - P. 74-75; Francisco Abad. *La quessa civil espanola // Cuardenos Hispanoamericanos.* - Eneso, 1997, № 560. - P.130; 14. Сагомоньян А. А. Антифашистское движение в Испании (1939-1948): опыт и уроки. Автореф. дис... канд. истор. наук. - М., 1990. - С. 13; Cierva R. de la. *La trayectoria historica del antifranquism.* - Barselona, 1985. - P. 183; Листер Э. Из опыта партизанской борьбы в Испании (1939-1952). // Проблемы мира и социализма. - 1965. - № 2. - С. 58; 15. Callo M. *Spain under Franco.* - P. 162; Esteban Gorge de y Guerra Luis Lopes. *La crisis del Estado Franquista.* - Barselona, 1977. - P. 30; Juan Pablo Fusi. *Franco.* - P. 77; 16. Eduardo Haro Tecgen. *Asi eramos en los anos Cuarenta.* // *Se Pais Semanal.* - 1994. - 5 de junio; 17. Vilar S., R. de la Cierva. *Pro y contra Franco.* - P. 139.

ФРАНСИСКО ФРАНКО - ФУНДАТОР АВТОРИТАРНОГО РЕЖИМУ В ІСПАНІЇ / 1936 - 1975 рр. /.

Впродовж майже 40-а років Ф.Франко був уособленням Іспанії, його іменем названа ціла епоха іспанської історії ХХ-го ст. і режим, ним створений, не міг не віддзеркалювати його уподобань, поглядів, намірів. Зауважимо, що на часі створення в Україні політичного життєпису Ф.Франко.

Характеристики особистості Ф.Франко у марксистсько-ленінській історичній літературі надто однозначні та заідеологізовані і зводяться здебільшого до інкримінування йому прагнення побудувати в Іспанії фашистську державу на кшталт націонал-соціалістичної, що передбачало запровадження масового терору, тотальної централізації і, тим самим, відстоювання інтересів найбільш реакційних кіл іспанської монополістичної буржуазії.¹ Втім, політичний портрет Ф.Франко, оцінки ролі та місця цього неординарного іспанського військового та політичного діяча, запропоновані провідним російським іспаністом Пожарською С.П. у 90-х рр., зазнали значної еволюції, вони позбавлені упередженості і мають об'єктивний характер.²

В іспанській історіографії присвячено Ф.Франко до десятка книг, в яких його життєвий та політичний шлях зображено, за словами Х.М.Гарсія Ескудеро, за аналогією з "житієм святих" до гостросюжетного памфлету.³ 4 грудня 1892 р. у подружжя Ніколаса Франко Сальгадо-Араухо та Пілар Баамонде Пардо, що проживали у портовому місті Ель-Ферролі у Галісії, народився другий син. 17 грудня його охрестили у церкві Сан-Франсиско і дали йому ім'я воїна-святого, а прізвище Франко і Баамонде / за іспанською традицією, по батьківській та материнській лінії/. Чоловіки родини Франко були з діда-прадіда моряками або чиновниками у портових службах. Батько працював скарбником у порту. Сім'я належала до своєрідної групи городян /офіцерів флоту/, що ревно оберігали свою кастовість. Статку була середнього. Майбутнього каудильйо називали в дитинстві та юнацькі роки через невисокий зріст Пакіто або Пако. Довірливі стосунки з батьком у Пакіто не склалися, а коли батько, отримавши службове підвищення, переїхав у Мадрид і залишив сім'ю, зовсім розладалися. До матері він зберіг глибоке синівське почуття впродовж життя. Початкову освіту отримав у місцевій школі.⁴

З дитинства мріяв стати моряком, за сімейною традицією. Але через те, що військово-морські навчальні заклади припинили прийом слухачів, у 15-річному віці став кадетом піхотної академії у Толедо. Відтоді Франко нерозривно пов'язаний з армією. У 1912 р. почав службу у Марокко у чині старшого лейтенанта. Військова кар'єра блискуча і, за свідченнями, завдяки власному професіоналізмові, мужності, амбітності. В 33 роки йому присвоєно чин бригадного генерала, таким чином Франко став наймолодшим генералом не тільки в іспанській армії, але і в європейських. З 1918 по 1924 рік брав участь у 47 військових операціях. Йому таланило - отримав єдине поранення, в той час, як в

цих битвах загинуло 915 офіцерів і 16 000 солдат. Саме тут, у африканських військових кампаніях, сформувався Франко як особистість і його світогляд як націоналіста, патріота, відповідно до якого армія є втіленням патріотизму, гарантією порядку та єдності нації. З 1928 по 1936 рік послужний список генерала переконливий: начальник військової академії генштабу іспанських збройних сил у Сарагосі, командувач військовими округами у Ла-Коруньї та на Балеарських островах, головнокомандувач збройними силами Іспанії у Марокко, начальник генштабу іспанської армії, після перемоги Народного фронту /своєрідне заслання/ - військовий губернатор Канарських островів.⁵

Важко погодитися з Пожарською С.П., що найпривабливішими для Франко залишалися у владній системі "принципи фюрерства". Франко був глибоко щирою людиною і закладником власної уяви про свою роль в роки громадянської війни і після неї, він не сумнівався у легітимності своєї влади. В листі до дона Хуана де Бурбона /сина колишнього короля Альфонса XIII/ каудильйо перераховує причини, що привели його на вершину політичної влади: "спасіння іспанського суспільства", "заслуги, отримані впродовж життя шляхом безперервної праці", "шана й авторитет у всіх прошарках суспільства", "суспільне визнання" і, нарешті, "перемога, отримана з допомогою Бога". Наскільки є достовірним даний перелік, але так Франко уявляв свою роль, ідентифікував себе з режимом і вірив в це до останнього подиху.⁶

У приватному житті Франко був невибагливою та скромною людиною, глибоко віруючою, педантичною, з патріархальними поглядами на сім'ю. За різними свідченнями, він не був жорстокою людиною, схильною до насильницьких дій, і переслідування та репресії щодо противників режиму, радше слід вважати виконанням обов'язку, аніж душевною схильністю. Невелике коло друзів: ті, що пройшли з ним пліч-о-пліч у африканських кампаніях, особистий лікар, духівник, соратники по рибній ловлі, полюванню. Його позаурядові симпатії зосереджувались довкола полювання, рибальства, гри в теніс, гольф, доміно, перегляду кінофільмів у палаці Пардо, вболівання за футбол, регулярної гри у лотерею /у 1967 р. виграв таким чином 1 млн. песет/, малювання, що було більше результатом настирливості, аніж таланту. Охоче читав і вчився, проте не був схильним до філософських абстрактних роздумів, інтелектуальних занять, хоча за рівнем загальноосвітньої культури та інтелекту переважав тодішнє вище іспанське офіцерство.⁷

Ф.Франко був військовим професіоналом високого гатунку, до того ж залишався найавторитетнішим серед офіцерства. Він не був політичним генералом, завше зберігав лояльність до монархії, як і до республіки, що встановилася в Іспанії у 1931 р. До літа 1936 р. не брав участі в жодній політичній партії, у виборах у Кортеси, у військових змовах проти республіки. Водночас будучи очевидцем негативних реалій Другої республіки, наростання безладу та хаосу після приходу до влади Народного фронту, Ф.Франко остаточно, на думку Р.де ла Сієрви, розчаровується в дієвості та доцільності введення в Іспанії ліберальної демократії, хоча визнавав її ефективність в інших європейських країнах. Власне, мало є підстав стверджувати випадковість у військовій та політичній кар'єрі Ф.Франко. Радше варто говорити про логічність цього шляху від початку і до завершення його у 1936 р. боротьбою проти республіки та подальшим керівництвом Іспанією." С.П.Пожарська та Р.де ла Сієрва називають його людиною

1898 року, коли Іспанія зазнала нищівної поразки у війні зі Сполученими Штатами і втратила свої колонії та колишню велич. Ці події розкололи іспанське суспільство на "дві Іспанії" - традиціоналістів, що шукали вихід у поверненні до традицій, до іспанськості, до самобутності, та європеїстів - зразком суспільно-політичного розвитку іспанського суспільства слугувала для них Франція. Франко належав до першої групи. Власне, громадянська війна, що почалася 17 липня 1936 року, є своєрідним віддзеркаленням боротьби цих двох Іспаній. Якщо Гітлер та Муссоліні були засновниками та ідеологами відповідних монолітних масових партій і історія їх режимів - це історія націонал-соціалізму та фашизму; то іспанський фалангізм /іспанський фашизм/ виник ідеологічно та організаційно поза політичною діяльністю Ф.Франко. Він не був фалангістом, не сповідував фалангістські антимонархічні, антиклерикальні ідеї, не поділяв їх поглядів про те, що Іспанія має стати ідеологічно орієнтованою державою. Безперечно, позбавляти Франко відповідних світоглядних принципів було б несерйозним та наївним.⁸

Ф.Франко був традиціоналістом. Він не зазіхнув на первинні основи життя іспанців - приватну власність, традиції, віру, не прагнув збудувати в Іспанії нову соціальну реальність, що завжди існує за тоталітарних режимів. В перших урядових документах Іспанія проголошувалась корпоративною державою. Даний факт трактується в літературі як сповідування франкізмом фашизму на зразок Італії часів Муссоліні. Корпоративізм має давні витoki в іспанській історії. Якщо, скажімо, протестантська традиція, що мала місце в США та інших країнах, базувалась на прагматизмі, індивідуалізмі, концепції успіху у світському житті, то в Іспанії отримала перевагу ще з середніх віків латино-католицька традиція, яка базувалась на чисто корпоративній концепції держави та суспільства: тут політика і мораль невіддільні, відсутній розподіл влади, держава і громадянське суспільство - органічне ціле, обов'язкове дотримання "природнього порядку", людина вписана в жорстку структуру зв'язків із суспільством, державою, богом.⁹

В першому виступі 1937 року в якості глави держави Франко заявив, що Іспанія повинна бути католицькою державою. Конфесійність стане невід'ємним атрибутом франкістського державотворення. В "Хартії іспанців" /1945/, в одному із семи конституційних законів франкізму, Іспанія проголошувалась католицькою, соціальною і представницькою державою. Католицька ідея, або "іспані-дад" стала консолідуючою силою франкізму, вона згодом примирить поляризоване іспанське суспільство. Звернення до католицької ідеї було відповіддю на республіканський антиклерикалізм. Конституція 1931 року проголошувала Іспанію антиклерикальною державою /стаття 26/, що вилилось у погроми і підпали церков, орденів, вбивства священиків. Фалангісти /іспанські фашисти/ сповідували антиклерикалізм. Франкізм не міг бути пов'язаний ідеологічно з тими силами, що заперечували католицизм як принцип, тобто з нацизмом та фалангізмом.¹⁰

Франко був монархістом. Він відверто заявляв про свої власні симпатії до монархії і до монархічної форми правління як традиційної для Іспанії. Закон про спадкоємність і відновлення монархії /1947/ оголошував Іспанію королівством. Даний акт мав доленосне значення для майбутнього Іспанії і в цьому виявилась далекоглядність Франко, оскільки франкізм примирив як франкістів, так і опозиційні сили, котрі вважали, що відновлення монархії буде тим політичним компромісом, який дозволить зберегти майбутнє Іспанії. Проголошенням монархії

Франко розв'язав низку проблем: 1) припинив суперечки у таборі своїх прихильників, що перманентно виникали між альфонсистами та карлістами; 2) відновив демократичне реноме держави на міжнародній арені; 3) визначив принципи та механізми передачі влади майбутньому монарху.¹¹

Ще в одній царині, а саме економічній, Франко зумів піднятися, як пише провідний російський іспаніст С.П.Пожарська, над своїми ідеологічними пристрастями. Результати та наслідки економічної політики франкізму заперечують твердження про те, що вона не відповідала національним інтересам і здійснювалась всупереч прагненням самого Франко. Аналіз джерел свідчить, що економічна політика, здійснювана франкістською державою, відповідала інтересам провідних соціальних груп іспанського суспільства. На першому етапі здійснювалась політика автаркії та економічного націоналізму. Це було спричинено рядом обставин: зовнішніми - міжнародною ізоляцією Іспанії; внутрішніми - слабкістю вітчизняного капіталу, нездатністю його до повноцінної конкуренції. Звідси - державний дирижизм, розвиток провідних галузей за рахунок державних інвестицій, державна підтримка сільськогосподарських виробників - встановлення цін на с/г продукцію на рівні малорентабельних господарств, державні субсидії на освоєння та меліорацію земель. Основна мета цих державних заходів - зробити спроможним та конкурентноздатним іспанського виробника. Найвагоміший результат першого етапу економічної політики - це створення власної великої індустрії. На другому етапі / з кінця 50-х рр./ відбувся перехід до повноцінної ринкової економіки західноєвропейського зразка. Це сталося з волі Франко, що підтверджують документи. Франко рішуче розійшовся зі своїми прибічниками, що відстоювали автаркію /Суанчесом - президентом Інституту національної індустрії - провідної установи періоду автаркії/; з фалангістами, які наполягали на збереженні автаркії і навіть готувалися до другого туру "фалангізації" Іспанії. Він сформував як глава держави уряд з опусдеїстів -технократів. Новий уряд виробив спільно з представниками МВФ "План стабілізації економіки", який почали впроваджувати з 1959 року за принципом: лібералізація економіки при твердих правилах гри. Так було дано початок іспанському "економічному диву". Аналіз джерел заперечує тезу про те, що економічна політика франкізму була спрямована на збереження кричущих соціальних контрастів. За роки франкізму Іспанія перетворилася в індустріально розвинену країну, за розмірами валового національного продукту зайняла 5-е місце у Західній Європі і 8-е в світі. Соціальне спрямування іспанського "економічного дива", що є найбільш сфальсифіковане у радянській літературі, може бути репрезентоване такими показниками: частка національного доходу на душу населення зросла з 517 дол. у 1960 році до 1380 дол. у 1975 р.; зарплата людей, що працювали за наймом, зросла з 60 песет у 1963 р. до 345 песет у 1976 р., тобто за 13 років ріст майже у 7 разів. Найголовніший революційний результат іспанського "економічного дива" полягав у появі численного та впливового середнього класу, який став стабілізаційною основою іспанського суспільства, його мирної трансформації в повноцінне, демократичне.¹²

Зауважимо, що Франко, як і всі авторитарні диктатори, припустився помилки. Санкціонувавши лібералізацію економіки, він сподівався, що ріст матеріального благополуччя сповільнить або загальмує прагнення суспільства до демократизації режиму. Сталося навпаки. Гасло подальшої демократизації стало більш масовим, що спричинило наступну ліберальну еволюцію режиму.

І, насамкінець, про авторитарність франкістської політичної системи свідчать деякі особливості переходу Іспанії до парламентсько-монархічної форми державного правління: іспанське суспільство не змінювалось ні економічно, ні соціально, ні культурно, ні духовно; франкізм попри свою тривалу історію, не зруйнував основ громадянського самоуправління, більше того, не загальмував поступове формування громадянського суспільства. Це істотна відмінність в порівнянні з тим, що переживає нині Україна.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Испания. 1918-1972 г. Исторический очерк.-М.,1975.-С.46-48; Гарсиа Х. Испания XX века.-М., 1967. -С. 275,320 ; Пожарская С.П.Франкизм как испанская разновидность фашистской государственности //Фашизм и антидемократические режимы в Европе.-М.,1981.- С.47-63; 2. Пожарская С.П. Генералиссимус Франко и его время //Новая и новейшая история.-1990.-№6.-С.164-185; 3. Думал ли Франко о будущем Испании? //Проблемы испанской истории.-1992.-М., 1992.-С. 5-15. 3.García Escudero J.M. Historia política de las dos Espanas. Tomo IV.-Madrid.-1976.-P.1840; 4.Manuel Vazquez Montalban. De Franguito a Franco, Franco,Franco!!! El Pais Semanal.-1992.-29.XI.; 5.Gallo M. Spain under Franco.- New Jork.- 1974.-P. 29-34; Cierva R. de la. La trayectoria del antifranquismo. -Barcelona, 1985.- P. 110-111; Juan Pablo Fusi. Franco.Spanien unter der Diktatur, 1936-1975.- Munchen, 1992.- P.10-13.; 6. Juan Pablo Fusi.Franco.- P.62.; 7.Eduardo Maro Tecqjen. Franco en el Azor.// El Pais Domingo.-1990.-II; Manuel VarquezMontalban. De Franguito a Franco, Franco, Franco.//El Pais Semanal.-1992.-29.XI; Juan Pablo Fusi. Franco. - P.63-65; 8. Пожарская С.П. Думал ли Франко о будущем Испании? //Проблемы испанской истории.-С.5; 9. Висенс Хуан. Записки по истории франкистского режима.//Проблемы испанской истории.-1979.-М.,1979.-С.80-83, 89-90; Страны Южной Европы в современном мире.-М.,1989.-С.10-17; 10. Пожарская С.П. Думал ли Франко о будущем Испании? //Проблемы испанской истории.-С.5; Сориа Жорж. Война и революция в Испании. 1936-1939. в 2-х томах. -М.,1987.-Т.2.-С.323; Пономарева Л.В. Испанский католицизм XX века.-М., 1989.-С. 5-7; 11. Конституция буржуазных государств Европы.-М. ,1957.-С. 521-533; Савин В.А. Франкистская диктатура и "Органический закон государства" 1967г. //Советское государство и право.-1974.-№5.-С. 122-126; 12. Висенс Хуан. Испания: Тенденции экономического развития //Мировая экономика и международные отношения.-1966.-№7.-С.40-49; Авилова А.В., Веденяпин Я.С. Экономика Испании.-М., 1978.-С.5-86; Tamames R. Una idea de España: Ager, Roy y manana. - Barselona, 1985. - P. 80-98; Ruiz David. La dictatura franquista. 1939-1975. - Oviedo, 1978. - P. 75-106; Esteban Jorge de a Querra Lurs Lopes. La crisis del Estado franquista. - Barselona, 1977- P. 55-59.

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕНЬ

Г.В.Журбелюк

ОСНОВНІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА: СПАДЩИНА І ПЕРСПЕКТИВИ.

Активність суб'єкта в будь-якому науковому дослідженні визначається вибором методів, принципів, шляхів побудови системи знань. На цей вибір, в свого чергу, безпосередньо впливає концептуально-методологічне спрямування, яке уплітається в дослідницьку практику, не зважаючи навіть на рівень усвідомлення автором такої залежності. Для розуміння сутності методологічних підходів до викладання сучасного курсу історії держави і права в Україні, як це вимагається в

системі вищої освіти і в наукових колах нашого суспільства, необхідно звернутись по допомогу до ретроспективного методу дослідження філософсько-світоглядного базису цієї науки.

Вже перші теоретики права радянських часів, такі як Є.Пашуканіс, І.Разумовський, М.Рейснер, П.Стучка, звертали особливу увагу на розробку методології радянської правознавчої науки. Останній з названого ряду вчених став навіть творцем конкретних прийомів порівняльного аналізу як основи радянського порівняльного правознавства. Молода правознавча наука, критикуючи ідеалістичні і метафізичні філософсько-світоглядні підходи, метод емпіризму, формалістичні концепції, сміливо оперувала в правознавчих дослідженнях загальнонауковим методом сходження від абстрактного до конкретного, вульгарно абсолютизувала протиставлення матеріального ідеальному, що було, безсумнівно, чистим запозиченням із марксового "Капіталу". Діалектико-матеріалістичний метод, що широко використовувався досі в соціально-економічних дослідженнях, знайшов свою інтерпретацію і в правознавстві. У вітчизняній науці закладались основи філософсько-світоглядного фундаменту, в якому чітко визначалось співвідношення методології права і приватно-наукових методів пізнання правових явищ.

В подальшому розвитку радянського суспільства і держави із зростанням командно-адміністративної системи і становленням тоталітарного режиму відбувалась трансформація самого права /воно все більше ставало декларативно-описовою загальнотеоретичною дисципліною/ і методів його дослідження і викладання / вони зводились до підгонки явищ під конкретні партійні вказівки і сталінські цитати/.

Обслуговуючи систему, радянське право виправдовувало грубу сваволю, знехтування законністю. Звідси і казуїстичний спосіб викладання історії держави і права, трактування співучасті в різного роду опозиційних виступах, ігнорування презумпції невинності, тощо. Через перевернуте зображення права та його історії в СРСР намагались замаскувати зниження статусу цивільного права, як антиподу командно-адміністративної системи, штучне підвищення статусу адміністративного права для обґрунтування безумовної обов'язковості і імперативності радянського правоустрою. Викладання цивільного права, цього регулятора і носія найважливіших елементів правової культури, майже повністю замінюється тлумаченням права адміністративного. А за цим приходять адміністратори від науки, для яких повністю відсутні справжні наукові цінності, головне - за будь-яку ціну підніматись наверх сходами суспільної драбини.

Отож на довгі часи в наукових дослідженнях з правознавчих питань і у викладанні історії держави і права запанували чисті абстракції, загальні розмірковування, гра понять, догматичні вправи, які в перші післяжовтневі роки так активно критикували представники молодого правознавчої науки як найбільші хиби буржуазного правознавства. Це було "чистої води" соціальне замовлення командно-адміністративної системи, результатом якого стало створення наукоподібних дисциплін з відповідними атрибутами і шумовими ефектами. Історія держави і права, як і всі інші науки юридичного циклу, за справедливим висловом сучасних правознавців, стала "галузевою філософією". І поки існувала радянська держава, така система правознавчих наук повністю відповідала її потребам. Із наближенням критичного моменту "маси соціалізму" в середині 80-х років почалось переосмислення історії в цілому, історії держави і права, зокрема.

Гостро потребувалась акцентуація питань методології пізнання.

Як відомо, механізми дії будь-якої держави в добу депресії, інерційно-статичного розвитку, заданого попереднім розвитком, завжди цікавили громадські і наукові кола. Як прискорити вихід із загальної неусталеності, за якими моделями політичного, соціально-економічного і правового розвитку можливо дійти до стабілізації рівноваги? Це питання на середину 80-х рр. позначилось досить конкретно для цілого ряду країн Східної Європи, але ще не всі державці усвідомлювали причетність своїх країн до дестабілізації. Тим не менш, в соціалістичній співдружності ці питання активно дебатовались науковцями. Правознавці тих країн народної демократії, правове становище яких було розкутішим, ніж в СРСР, а показники економічного розвитку найкращими по співдружності, все ж таки свої досягнення вимірювали критично і на перше місце виносили проблеми політико-правового режиму і його вдосконалення, методологічного забезпечення в цих умовах правознавчих дисциплін. Отже, вже на початку перебудови в СРСР в умовах послаблення радянського зовнішньополітичного контролю основні напрями і завдання в галузях держави і права, його історико-філософського осмислення почали визначатись конкретно, зокрема вченими Німецької Демократичної Республіки і Чехословаччини.¹

Правознавчі науки в самому СРСР залишались в той час ще досить консервативними і були, за висловом відомого радянського правознавця С.Алексеева, "бойким науковим середнячком з занедбаним господарством".² Вони залишались наукоподібною сферою практичної політики і ідеології з загальною апологетичною спрямованістю при аналізі державно-правової дійсності в країні. Разом з тим, з кінця 80-х протягом десятиріччя з'являються проблемні публікації щодо сутності нового праворозуміння,³ недоліків розвитку радянської правознавчої науки, завдань правознавства в умовах самостійного демократичного розвитку України і Росії, в яких приділялась увага і загальним концептуальним положенням викладання основ юриспруденції, історії держави і права в нових умовах.⁴ Так, на думку російського дослідника права В.Нерсисянца, в політико-правовій практиці перебудовного періоду так само важко відмовлялись від надбання попереднього покоління, як в радянські часи доволі повільно зрекались помилкової і шкідливої теорії відмирання держави, підміни державно-правових форм організації політичної влади командно-адміністративною системою, поєднання суспільних і державних форм демократії. Доволі дивно, що саме цей симбіоз автор механічно продовжує називати термінологічними визначеннями радянських часів, хоча вже достатньо зрозуміло, що все це важко назвати "демократією" через нерозвинутість, недоведеність до державно-правових форм вираження, через повну відсутність гарантій для свого реального існування.⁵

В основному ж увага науковців концентрувалась на загальних проблемах вдосконалення юридичної освіти, про що свідчать публікації, що значно переважають у кількісному вимірі. Йшлося про впровадження проблемно-інтенсивного методу викладання, загальних питань розвитку вузівських курсів правознавства, в яких наголошувалось на неможливості залишатись на монометодологічних підходах, в основі яких були виключно економіко-матеріалістичні погляди і схеми економічного детермінізму, аналіз права з класових позицій.⁶

Можна пригадати одну з небагатьох наукових збірок "Правова система

соціалізму", в якій багато уваги приділили змінам акцентів в добу перебудови, сформулювали наукову мету як досягнення концептуальної єдності усіх правових понять і впровадження системної методології.⁷ Послідовно розгорнутої оцінки марксистсько-ленінської методології і методики викладання навчальних вузівських курсів, зокрема курсу історії держави і права, в ній ще нема. Позиція невизначеності науково-методологічного пошуку співпала з розколом наукових сил в питаннях методології на прибічників цивілізаційної теорії і захисників європоцентризму і панамериканізму, що, безумовно, не сприяло швидкому вирішенню окресленої проблеми.

В такому ж суперечливому стані довго перебували юридичні науки і їх вузівське викладання в Україні, аж поки не з'явилась підготована Академією Наук України збірка "Методологічні проблеми юридичної науки" /рос.мовою - К., 1990/, в якій проблеми методології зв'язувались з реальними потребами конструктивно перетворюючої практичної діяльності в країні і з усвідомленням того, що молодій українській демократії потрібно спиратись на позитивні знання не тільки свого конкретно-історичного законодавства, а й права як соціально-загальнолюдського явища, його ролі в організації співжиття людей. З подальшим поступом по шляху демократичних перетворень в країні проблема вписування України в загальноцивілізаційне розуміння сучасного правоустрою, закономірностей транснаціональної природи правової науки буде набувати все більшого значення. На цю закономірність слушно вказував один із провідних українських теоретиків права і співавторів названої збірки М.Козюбра.⁸

В процесі підготовки і прийняття нової Конституції України на перше місце вийшли проблеми співставлення досвіду правотворчості на Заході із вітчизняними надбаннями, що дещо знизило активність розробки загальних методологічних питань.⁹

Наступною важливою віхою в розробці проблем методології став доробок директора Науково-дослідного Інституту приватного права В.Селіванова, в якому, зокрема, слушно звертається увага на те, що в Україні не спрацьовують класичні методи аналізу соціальних процесів /наприклад, поширення висновків з однієї частини явища на другу, або на явище в цілому, метод зіставлення з відомими вже зразками соціальних змін і наслідків/, що є прямим результатом переобтяженості демократичної трансформації невдалими спробами одночасного вирішення всіх проблем. Така ситуація, на думку автора, потребує конкретного дослідження як матеріальних, так і духовних чинників об'єктивної реальності в своїй взаємодії, багатоаспектного підходу до пізнання права та його історії, виключаючи механічне перенесення чужого досвіду і розуміння достатності старих традиційних уявлень про людську свідомість та зміст діалектичного принципу єдності різноманітності.¹⁰

Сучасний державно-правовий розвиток чітко і конкретно поставив перед суспільством проблему матеріалізації демократичних накреслень через забезпечення верховенства права як бази функціонування всіх владних структур. Отже, принципово нового значення набуває розвиток правознавчої науки, її методологічного забезпечення, предметного усвідомлення того, що тільки в своїй сукупності кардинальні зміни в правотворенні, правореалізації, правозастосуванні можуть сприяти підвищенню правової культури нашого суспільства, як надійної основи подолання внутрішніх конфліктів і виходу із кризи на шлях повільного і впевненого розвитку.

Викладання курсу історії держави і права України виступає в таких умовах важливою складовою частиною правового виховання і повинно базуватись на відповідній методологічній основі, на засадах демонополізації, суцільної деідеологізації, плюралізму. І методологічно, і методично в центр уваги постає концепція особистої невідчуженої недоторканості, захист прав і свобод громадянина, забезпечення його інтересів, що розглядається нині не як право, дароване державою /концепція октроїрованих владою прав і свобод називається в наукових колах антиюридизмом/, а як природне право, притаманне громадянському відкритому суспільству /ренесанс концепції юснатуралізму/. Віднині людина, її свобода повинні стати найвищою соціальною цінністю в суспільстві. Активно сприяти реалізації цієї мети зможе такий вузівський курс історії держави і права, який буде послідовно висвітлювати проблеми правового регулювання з точки зору його орієнтування на особисті інтереси людей, їх права і свободи, які є межею у визначенні параметрів державного управління. В противному разі механізм правового регулювання не включається, а корисне поєднання особистих і суспільних інтересів не забезпечується, що загрожує руйнації ідеї громадянського суспільства.

Сучасне вивчення історії держави і права потребує органічного поєднання із розкриттям суспільних загальнолюдських цінностей /нового розуміння їх сутності, забезпечення і практичної реалізації/, аналізом їх правозахищеності в суспільній практиці, висвітленням можливих механізмів впровадження в подальшому розвої правової держави. Акцентування правозахисних проблем, в свою чергу, методологічно і методично зв'язано з проблемою згуртування сучасного суспільства і держави в Україні. Саме на засадах етатизму, усвідомлення національних інтересів і пріоритетів в державному, а не етнічному значенні, вдосконаленні держави як результату розвитку поліетнічного суспільства базуються сучасні методологічні вимоги щодо вдосконалення вузівського правознавчого курсу в Україні.

Важливою складовою нового підходу до філософсько-світоглядних основ викладання курсу історії держави і права повинно стати збереження і примноження найкращих національних державно-правових традицій українського народу, з одного боку, вмиле оперування корисним досвідом розвитку права в передових країнах Європи і світу для полегшення процесу формування відкритого громадянського суспільства в Україні, з другого. За таких умов певного переосмислення буде потребувати і класичний для західної демократії понятійний апарат.

Нагальною потребою методологічного забезпечення курсу повинно стати концептуальне спрямування на безупинне демократичне перетворення в правовій галузі. Тільки через демократизацію законодавчої основи держави, вдосконалення виконавчої і розпорядчої мережі владних структур, через кардинальну зміну держапарату /мова йдеться про підняття його професійних якостей і максимальне скорочення/ можлива реалізація проблем сучасного державотворення і перспектив побудови відкритого громадянського суспільства.

В процесі сучасного викладання історії держави і права особливого значення набуває методологічне положення про необхідність об'єктивного пізнання державно-правових явищ, висвітлення економічних, політичних, загально-правових, соціально-психологічних, кримінологічних, екологічних наслідків впровадження конкретних законів, правових норм, що застосовується в

конкретних галузях суспільного життя.

Звертаючи увагу на високі виховні можливості курсу історії держави і права України, підкреслимо і такі складові концептуальної основи курсу, як формування розширеного світогляду українських громадян і молоді особливо, результатом чого може стати бажання і вміння бути активними учасниками політичного життя, спільно працювати на користь громадянського суспільства, демонструючи на всіх етапах терпимість до політичних опонентів, розуміти і цінувати правопорядок, вміти приймати самостійні, свідомі, відповідальні рішення.

Забезпечення належного рівня викладення вузівського курсу історії держави і права України можливо лише за умови його незалежного науково-методологічного забезпечення, в основі якого пошуки інноваційних методологічних підходів, які б відповідали потребам практичного розвитку, затвердження принципу плюралізму не тільки в суто теоретичних, але й методологічних аспектах, озброєння усім багатством методичного інструментарію. Концептуально спрямований на науковий пошук, одухотворений ідеями демократичних перетворень, викладацький склад вузів може значно посприяти подальшим перетворенням в правовій галузі, закладенню основ правової системи, в центрі якої будуть ЛЮДИНА і ЗАКОН, а саме право стане цілою наукою і динамічним регулятором суспільних відносин.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Цупер Й. Методика исследования - составная часть методологии науки о государстве и праве.- *Pravny o bzoog(Чех)*.- 1986.-№ 10. - С.875-883. Вайхельт В. Задачи наук о гос-ве и праве.- *Neue justiz(ГДР)*1986.-№7. - С.262-265; 2. Алексеев С.С. Несколько мислей о нашей юридической науке. // *Советское государство и право*.-1989.-№5.-С.76; 3. Козлов В.А. Правопонимание и общая теория права: логико-мето-дологический аспект// *Известия высших учебных заведений: Правоведение*.-1987.-№6.-С. 21-27; 4. Нерсесянц В. История идей о правовом государстве и современность. // *Социалистическая законность*.-1989.-№1.-С.8-11. Гульпе А.Н. К вопросу о формировании методологии советской правовой науки. // *Советское государство и право*. -1991. -№4; Методології правової науки і правозастосовної практики - належну увагу.// *Право України*.-1996.-№12; Нерсесянц В. Философия права.-М.,1997; Новицкая Т. Вопросы методологии истории государства и права // *Вестник МГУ: Право*.-1997.-№1; 5. Нерсесянц В. Философия права.-С.31-33; 6. Орзих М.Ф. Вузовская юридическая наука в условиях перестройки. // *Правоведение*.-1988.-№3.-С.3-12; Бублик В.А., Драпкин Л.У. Проблемы развития вузовской юридической науки.// *Правоведение*.-1990.-№1.-С.16-24; 7. Правовая система социализма: понятия, структура, социальные связи./Ред.А.Васильева.-М.,1986.-С.84; 8. Коцобра Н.И. Понятие и структура методологии юридической науки // *Методологические проблемы юридической науки: Сб.науч. трудов АН УССР.-Ин-т г-ва и права*.-К.,1990.-С.13; 9. Мацко А. Міжнародно-правові норми в контексті правової політики Української держави.// *Розбудова держави*.-1996.-№3-4; Шаповал В. Становлення конституціоналізму в Україні. // *Право України*.-1998.-№5; Анісімова А. Право на свободу: відповідність українського законодавства євростандартам.// *Право України*.-1999.-№2; 10. Селіванов В. Проблема методологічної обґрунтованості вітчизняного правознавства та юридичної практики.- *Право України*.-1998.-№12; 1999.-№1.

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ПОНЯТЬ "ТОТАЛІТАРИЗМ" ТА "АВТОРИТАРИЗМ" В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ (НОВІТНІЙ ПЕРІОД: 1914-1939 РОКИ)

Державні програми для загальноосвітніх навчальних закладів відзначають, що навчання історії в школі найперше має сприяти "розвитку історичної свідомості, розумінню завдань, що стоять перед державою і світовою цивілізацією, критичному осмисленню минулого, прогнозуванню майбутнього".¹ В цьому контексті особливо важливим і складним бачиться формування та засвоєння учнями історичних понять, оскільки вони є провідними в структурі історичних знань, розвиток історичного мислення.

Аналіз шкільних програм засвідчує, що в процесі вивчення історії учням 6-11 класів необхідно засвоїти понад 250 основних понять. Враховуючи психологічні особливості цього процесу, вчені-методисти та вчителі-практики домоглися уточнення понять, які формуються в учнів у процесі вивчення історії, а також виділенні основних положень курсу.² Це сприятиме як оптимальнішому формуванню основних умінь та навичок, так і розвитку розумових здібностей. Водночас, на нашу думку, підручники та програми, зокрема з новітньої історії, не позбавлені суттєвих вад: передусім вони не відповідають сучасним досягненням історичної науки; перевантажені фактичним матеріалом; за структурою, побудовою параграфів, пропонованими завданнями і запитаннями, спрямованими в більшості випадків на репродуктивний характер відтворення знань; не формують вміння викладати "основні положення"; не пропонують дидактичних основ і методичних умов засвоєння історичних понять; зберігають невідповідність обсягу понять термінам, а тому порушується співвідношення понять і термінів, що повинні розкривати їх. Характерні порушення в підручниках з вітчизняної історії³ також негативно впливають на процес формування історичних понять, адже деякі основні поняття зустрічаються як в курсі вітчизняної історії, так і всесвітньої.

Прикладом може слугувати вивчення та засвоєння учнями змісту й сутнісних ознак таких історичних понять, як "авторитаризм" та "тоталітаризм".

Так, нині діюча програма із всесвітньої історії (10 клас) містить спеціальний вступний урок на вивчення визначальних тенденцій світового розвитку в 1914-1939 роках, під час якого учням пропонується дефініція тоталітаризму, десять (!) основних ознак якого займають мало не цілу сторінку "Вступу" підручника.⁴ Це порушує психолого-педагогічні умови формування і засвоєння історичних знань, примушує вчителя вимагати від учнів механічного заучування визначення, штовхає учнів до схематизму і догматизму. Водночас, у "Вступі" підручника відсутнє поняття "авторитаризм", яке характеризує стан розвитку окремих країн Європи у даний історичний період. Як бачимо, й сам вчитель потребує не лише методичної допомоги для проведення вступного уроку, адже певний час ці поняття були словами-синонімами.

Процеси, що відбуваються сьогодні на теренах Центральної та Східної Європи, колишнього СРСР, в тому числі в Україні, характеризують складний і суперечливий перехід від тоталітарних до ліберально-демократичних форм державного правління. Терміни "тоталітаризм" та "авторитаризм" увійшли в

активний фонд сучасної громадсько-політичної та побутової лексики, тому є необхідним розуміння їх точного змісту учнями.

В той же час визначення понять "тоталітаризм" та "авторитаризм" за різними джерелами різне.⁵

Проблематика авторитаризму й тоталітаризму розробляється вченими США, Західної Європи вже давно; у 90-х роках - вченими України та Росії, і продовжує бути об'єктом "круглих столів". Однак, в підручниках з історії свого відображення вона не знайшла, як і в методичній літературі для вчителя.

Нами було проведено анкетування вчителів історії шкіл міста Вінниці та Вінницької області. Відповідаючи на запитання: "Які історичні поняття, на Вашу думку, засвоюються учнями найважче?", переважна більшість опитаних засвідчили, що такими є поняття "тоталітаризм", "авторитаризм", "суспільно-політичні рухи".

Пропонуємо конкретні шляхи формування понять "авторитаризм" та "тоталітаризм", які допоможуть учням засвоїти їх теоретичні моделі, вільно та усвідомлено користуватися науковою термінологією.

На наш погляд, доцільним на вступному уроці є ознайомлення учнів одночасно з двома поняттями, введення чіткої характеристики цих понять, створення теоретичних моделей та розмежування тоталітарного та авторитарного режимів. Значно поліпшує роботу над поняттями, враховуючи можливості кожного учня, досягнутий ним рівень знань та умінь з історії, Таблиця 1 "Теоретичні моделі: тоталітарний режим, авторитарний режим". Під керівництвом учителя учні записують ознаки одночасно в обох колонках, коментуючи їх попарно. Такий запис усуває можливість плутати чи ототожнювати поняття "авторитаризм" та "тоталітаризм", сприяє створенню образної картини історичного явища.

Таблиця 1.

Теоретичні моделі.	
Тоталітарний режим	Авторитарний режим.
<p>1. Офіційна унітарна ідеологія, що охоплює всі життєво важливі аспекти людського існування, в основі якої несприйняття наявних дотепер суспільних порядків, згуртування членів партії заради побудови нового суспільства, в тому числі насильницьким методом.</p> <p>2. Єдина масова партія, очолювана, як правило, однією людиною – диктатором; вона стоїть над бюрократичною державою або повністю з нею переплетена.</p> <p>3. Система терористичного поліцейського контролю - терор спрямований не лише проти "ворогів" режиму, а й проти обраних згідно з ідеологічною доктриною груп, класів населення.</p>	<p>1. Відсутність новоствореної унітарної ідеології, що закликає до тотальної перебудови суспільства, а натомість орієнтація на традиційні національні, політичні та моральні цінності; часто на релігійні постулати.</p> <p>2. Наявність лідера, який користується авторитетом серед усіх представників правлячого блоку та більшості громадян, який стежить за дотриманням балансу інтересів провідних соціальних груп; відсутність єдиної добре організованої партії, що узурпує всю державну владу.</p> <p>3. Перебирання авторитарною владою частково законодавчих функцій та репресії проти тих, хто прагне підірвати стабільність режиму.</p>

<p>4. Контроль партії над усіма засобами масової інформації, збройними силами та громадським життям суспільства.</p> <p>5. Абсолютна централізація економіки.</p>	<p>4. Наявність "обмеженого" плюралізму.</p> <p>5. Почасті контрольована і досить ефективна ринкова економіка.</p> <p>6. Опора авторитарної влади на традиційні соціальні структури.</p>
---	--

Вступний урок вимагає від учителя доброго знання змісту історичного матеріалу, програми та шкільного підручника з історії. Процес формування історичних понять - це систематична робота протягом тривалого часу, а тому наступним етапом є виділення суттєвих ознак (в нашому випадку вони називаються "сутнісні параметри") тоталітаризму та авторитаризму, що значно полегшує розуміння самих понять, закріплює знання їх сутності з метою вироблення вміння оперувати ними. При допомозі вчителя під час співбесід учні складають Таблицю 2 "Сутнісні параметри тоталітарного та авторитарного режимів".

Тоталітарний режим.	Авторитарний режим.
<p>1. Наявність масової ієрархічно організованої партії на чолі з вождем, яка генерує нову унітарну ідеологію та монополізує всі форми державної влади.</p> <p>2. Повний державний контроль над економікою та всіма формами життя суспільства.</p>	

Спочатку заповнюється ліва колонка таблиці. Після цього заповнюється права колонка. Як свідчить практика, такий шлях дає змогу виділяти суттєві ознаки тоталітаризму й авторитаризму практично безпомилково, впізнавати режими у країнах Центральної та Східної Європи переважною більшістю учнів.

Пам'ятаючи, що вивчення фактичного матеріалу відбуватиметься пізніше, на вступному уроці вчитель готує учнів до переходу від узагальнень до аналізу конкретних фактів, вводить в свою розповідь конкретні історичні факти про наявність такого явища, як авторитаризм.⁶ Вчитель керує процесом розвитку мислення учнів, поєднуючи абстрагування та конкретизацію.

Важливим та необхідним під час формування історичних понять є наявність робочих зошитів, ведення письмових записів, адже активна пізнавальна діяльність учнів при формуванні понять є одним з важливих засобів навчання. Ось чому кілька сторінок в зошиті повинні бути відведені для термінологічного словника, який неодмінно має заповнюватися учнем під керівництвом учителя.

Формування понять "тоталітаризм" та "авторитаризм" продовжується на повторювально-узагальнюючих уроках, коли учні мають їх теоретичні моделі та визначення, знають сутнісні параметри, вивчили фактичний матеріал по країнах. З метою оволодіння глибоким містом цих понять, проникненням у їх сутність,

вчитель пропонує учням таке логічне завдання: "За вказаними основними критеріями охарактеризуйте тоталітарний та авторитарний режими. Наведіть факти, які підтверджують висновки."

Таблиця 3.

Основні критерії	Тоталітарний режим	Авторитарний режим
1. Якою є політична влада?		
2. На які соціальні сили та групи спирається режим?		
3. Якими є основні засоби контролю над суспільством?		

Учні виконують завдання самостійно, заповнюючи обидві колонки, називають конкретні держави (Німеччина, Італія, СРСР, Іспанія, Польща, Угорщина), в яких впродовж 1914-1939 років існували тоталітарні та авторитарні режими.

Процес формування історичних понять особливо впливає на уміння і навички учнів. В контексті головних тенденцій розвитку викладання історії в європейських школах, умінням і навичкам останнім часом приділяється більше уваги ("знання як") поряд із умовною групою знань "плідні ідеї".⁷

Водночас, запропоновані нами шляхи формування понять "тоталітаризм" та "авторитаризм" в шкільному курсі всесвітньої історії новітнього періоду (1914-1939 роки) допоможуть учителю під час вивчення курсу новітньої історії України⁸, в якому також формуються ці поняття.⁹

Міжкурсові зв'язки всесвітньої історії та історії України сприятимуть формуванню основних умінь учнів.¹⁰

Методичними умовами, що забезпечують ефективність процесу формування понять "тоталітаризм" та "авторитаризм", є створення вчителем атмосфери спільної проблемно-діалогічної діяльності, небайдужість до матеріалу, що вивчається.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів.- Історія України. Всесвітня історія (нова редакція). 5-11 класи.-К.,1998.- С.3; 2. Там само.- С.6; 3. Серова Г. Про порушення методичних умов формування понять у підручниках з вітчизняної історії.// Історія в школі.- 1997.- N1-2.- С.33-35; 4. Всесвітня історія: 1914-1939 рр.: Навчальний посібник для 10 класу середньої загальноосвітньої школи./ Авт.упорядн.:Я.М.Бердичевський, Т.В.Ладиченко.- К.,1998.-С.3-4; 5. Юридична енциклопедія.- К.,1998.- С.38. Советский Энциклопедический словарь.- М.,1980.- С.18,1338. Якушик В. Різновиди політичних режимів.// Віче.- 1995.- N9.- С.130-131; 6. Всесвітня історія: 1914-1939 рр.-С.167,178,192; 7. Терно С. Сучасні тенденції розвитку історичної освіти: досвід Ради Європи.// Історія в школі.-1997.- N7.- С.1-2; 8. Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша (1917-1945 рр.):// Підручник для 10-го класу середньої школи.- К.,1994.- С.339,340; 9. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. - С.72; 10. Там само.- С.73.

С.Л.Калишко

БЕВЗ Т. МІЖ РОМАНТИЗМОМ І РЕАЛІЗМОМ /сторінки історії УПСР/. - К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999. - 272 с.

Впродовж десятиріч, до початку 90-х років, об'єктивне та докладне дослідження історії українських політичних партій, які діяли на початку ХХ ст. було неможливим через політичне та ідеологічне тавро, накладене на них владою та відсутність доступу до архівних матеріалів.

В наш час з'являються перші наукові праці з цієї проблеми. Монографію Б.Бевз присвячено історії однієї з найважливіших партій доби української революції - партії соціалістів-революціонерів, вважаючи, що історія УПСР була чітким віддзеркаленням української революції, а розпад партії визначав поразку самої революції, автор окреслила хронологічні рамки дослідження періодом з часу зародження гуртків, на основі яких згодом сформувалася партія, до кінця 1919 року.

В монографії детально простежується процес утворення УПСР, аналізуються програмні документи партії. Автор показує як українські есери поступово позбавлялися впливу своїх, російських однопартійців. Це явище автор переконливо пояснює різними суспільно-політичними умовами в українському та російському селі. Вимога соціалізації землі, тобто передачу її у власність громад, з якою виступали російські есери, відповідала обцинному колективному землекористуванню у власне Росії, і означала б зникнення поширеного в Україні індивідуального користування землею. Іронію і негативне ставлення росіян викликали вимоги партійної агітації в Україні українською мовою та участі партії в українському культурному і політичному відродженні.

Програмові документи організації українських есерів на початку ХХ ст. передбачали націоналізацію землі, а також запровадження національно-територіальної автономії українського народу, навчання українською мовою та використання її в судових і урядових установах, створення Української Академії наук.

Ці засади були підтверджено Установчим з'їздом УПСР в квітні 1917 р. На з'їзді зазначалося, що метою діяльності УПСР є єднання трудового народу для боротьби за краще майбутнє - соціалізм. Для досягнення цієї мети, на думку есерів, необхідно було передати землю, фабрики, заводи трудовій громаді. Земля повинна належати тим, хто її обробляє. УПСР виступала за запровадження 8-годинного робочого дня, відповідної заробітної плати, нового законодавства, а також за свободу совісті, відокремлення церкви від держави.

УПСР виступала проти терору як форми боротьби на противагу російським есерам. Важливе місце в дослідженні займає відображення участі УПСР у відновленні української державності. Автор вважає, що політика партійного керівництва ґрунтувалася на власній концепції української революції. Суть концепції полягала в тому, що українська революція відбувалася під гаслами

національного відродження при відсутності гострих класових протиріч всередині української спільноти. Останнє твердження пояснювалося тим, що переважна частина буржуазії не належала до українського народу і стояла осторонь національної революції. В цих умовах українські есери, ставили завдання довести український народ до повної суверенності, після чого національна боротьба зникне і її місце заступить успішна класова боротьба за соціалізм. Політичні позиції та дії УПСР автор показує на широкому тлі діяльності Центральної Ради, аргументуючи це чисельністю та впливовістю есерівської фракції в цій інституції. В монографії детально проаналізовано формування поглядів з питань національного будівництва на з'їздах та конференціях УПСР, які відбулися в 1917 р., участь партії в роботі Українського Національного конгресу, з'їзду Народів, ставлення до вимог Тимчасового уряду та ультиматуму Ради народних комісарів радянської Росії.

Автор високо оцінює рішення III з'їзду УПСР, який відбувся наприкінці листопада 1917 р., про створення поряд з Центральною Радою, як загальнонаціонального парламенту Всеукраїнської Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів - класового органу трудової демократії.

Автор показує виникнення в партії розбіжностей з національного, аграрного питань, розвиток яких спричинив до виникнення різних течій. На думку автора, зміни в позиції УПСР, яка виступала спочатку за перетворення російської імперії в федеративну демократичну республіку, а згодом брала активну участь в проголошенні незалежності України, визначалися безпосереднім аналізом дійсності.

З проблемою національно-державного будівництва тісно пов'язане питання про Всеросійські та Українські Установчі Збори. Т.Бевз відзначає, що українські есери вбачали в скликанні суверенних територіальних Українських Установчих Зборів реалізацію права нації на самовизначення. В монографії детально розповідається про боротьбу навколо ідеї скликання Всеукраїнських Установчих Зборів та участі у Всеросійських Установчих Зборів, яка розгорнулася всередині УПСР та в Центральній Раді. Представники Лівобережжя, негативно сприймали ідею Українських Зборів, побоюючись погіршення відносин з неукраїнськими партіями соціалістичної організації. В Малій Раді представники неукраїнських партій виступали проти скликання Українських Установчих Зборів, оскільки свою волю український народ може виявити на Всеросійських Зборах. Право на самовизначення, на їх думку, не поширювалося на питання про зміну державного статусу народів. В ході підготовки виборів УПСР висловила своє бачення майбутнього державного ладу України як парламентської демократичної республіки.

Провідне місце в революційних подіях в Україні займало аграрне питання. Т.Бевз наголошує, що здійснення земельної реформи і розв'язання земельного питання було в центрі всієї діяльності українських соціалістів-революціонерів. Цей аспект діяльності УПСР висвітлено на основі обговорень аграрного питання питання на з'їздах, конференціях, засіданнях ЦК, участі соціалістів-революціонерів у засіданнях Центральної і Малої Рад, Генерального Секретаріату та Ради Народних Міністрів УНР з цього приводу, а також їх участі у діяльності селянських спілок. Декларуючи вимоги соціалізації землі, скасування приватної власності на землю, передачі її у національний земельний фонд із подальшою передачею селянам за справедливою нормою землекористування, УПСР відклала

реальне вирішення аграрного питання до скликання Українських Установчих Зборів. Лише в IV Універсалі вказувалось про передачу землі селянам до початку весняних польових робіт. Ухвалений 30 січня 1918 р. земельний закон не був здійснений внаслідок ситуації, що склалася внаслідок перебування німецьких військ, а згодом - гетьманського перевороту.

Автор праці стверджує, що через брак досвіду, наполегливості, уміння доводити справу до кінця українські есери не змогли втілити в життя програмове завдання партії - соціалізацію землі.

Участь України у світовій війні і шляхи виходу з неї належали до найгостріших питань, які хвилювали суспільство в 1917 р. Т.Бевз відзначає, що УПСР вихід із війни пов'язувала з умовою визнання за недержавними народами права на самовизначення. На початку 1917 р. партія виступала за загальне роззброєння проти створення українського війська. Як вважає автор, подальший розвиток подій змусив лідерів УПСР стати на шлях самостійного виходу із війни і виступати за участь у переговорах у Бресті. При цьому вони виступали за створення центрального демократичного уряду Росії, вважаючи Раду народних комісарів представником лише великорусів.

В монографії значну увагу приділено перебігу участі української делегації на переговорах у Бресті і підписанню миру з країнами Четвертого Союзу. Оскільки делегацію складали члени УПСР то її діяльність розглядається як виявлення партійної позиції.

В монографії коротко висвітлено питання про позицію уряду УНР, і тим самим УПСР, щодо мирних переговорів з урядом радянської Росії, анексії Бесарабії Румунією.

З дослідження випливає, що українські есери у Бресті не продавали Україну Німеччині, а спробували при її підтримці продовжити свою національну і соціальну політику. З боку Німеччини такого прагнення не було. Укладенням 23 квітня 1918 р. господарчого договору з Німеччиною та Австро-Угорщиною, на думку автора, Центральна Рада підписала собі вирок.

Т. Бевз вважає, що оскільки діяльність Центральної Ради в січні - лютому 1918 р. до певної міри відбиває діяльність і політику УПСР і тому партії належать здобутки у зародженні української дипломатії в ХХ ст. її досягнення і поразки.

В монографії показано кризу в УСРР, яка призвела до її розколу та розпаду. Негативно ставлячись до гетьманського режиму, представники різних течій розходились в оцінці причин його встановлення та подальших перспективах розвитку України. Це яскраво виявилось на IV з'їзді УРСР, який нелегально відбувся у Києві в травні 1918 р. Ліва течія, яка об'єднувала "лівобережників", вважала що революція закінчена. Причину приходу до влади П.Скоропадського вбачали в захопленні партією питаннями національної державності на шкоду соціальним. Ліві виступали за негайну підготовку збройного повстання. Одержавши більшість на виборах ЦК, ліві учасники з'їзду оголосили про розпуск партії і переєстрацію членів. Негативно ставлячись до легальних форм боротьби, вони виключили з партії їх прихильників, проголосили перехід до політичного терору поряд з іншими формами боротьби. Ліві виступали також за розширення соціальної бази партії, залучення до неї міського пролетаріату.

Врешті розвиток лівих призвів їх до утворення власної партії боротьбистів як однієї з течій українського націонал-комунізму. Центристська течія стояла на

позиціях легальних форм боротьби з гетьманським режимом, за демократизацію політичного і соціального життя України, збереження української державності, піднесення національної і класової свідомості мас. Автор характеризує діяльність Організаційного Комітету, створеного цією частиною партії. На думку Т.Бевз, створення цією течією УПСР єдиного національно-демократичного фронту для подальшої боротьби в революції було вірним кроком.

Важливе місце в монографії займає дослідження діяльності УПСР в період Директорії. Автор зупиняється на спробах об'єднання партії, показує відсутність реальних підстав для цього. Переважає висвітлення діяльності УПСР центристської течії, її відносини з різними політичними силами та партіями.

Т.Бевз характеризує позицію УПСР центристської фракції на Трудовому Конгресі в січні 1919 р., під час численних переговорів щодо входження до урядів Директорії, безуспішні спроби змінити політичний курс Директорії. При цьому вони обстоювали ідею об'єднання українських етнічних земель в єдиній державі, виступали проти участі іноземних держав в українських справах. Намагаючись знайти порозуміння з більшовицьким урядом Х.Раковського. УПСР центральної течії в Декларації від 28 лютого 1918 р. оприлюднила своє розуміння ситуації. Есери виступали за збереження незалежності Української республіки, вказуючи на доцільність її об'єднання в союз суверенних радянських держав. Автор зазначає, що есери були переконані, що в Україні диктатуру промислового пролетаріату неможливо встановити і тому вимагали відповідного представництва від трудового селянства. Одночасно це було гарантією збереження українського характеру радянської державності.

Відносини з більшовицьким урядом не склалися і завершилися участю есерів разом з іншими українськими партіями в організації повстання проти його влади. Т.Бевз відзначає відсутність єдиної позиції керівників партії в цей період. Вереснева конференція 1919 р. центральної течії УПСР засвідчила її розкол і фактичне припинення діяльності як організації на теренах України.

Ліва течія УПСР - "боротьбисти" врешті - решт увійшли до КП(б)У. Автор вважає, що крах УПСР призвів певною мірою до трагедії всієї української революції. Монографія містить коротку характеристику керівного ядра партії в цілому, а також біографічні довідки М.М.Ковалевського, М.Ю.Шаповала, П.О.Христюка, Н.Я.Григоріва, А.І.Заливчого, Г.В.Михайличенка, Ю.Ю.Охрімовича.

Цінність дослідження збагачується завдяки детальному історіографічному огляду, публікації деяких документів та вичерпної бібліографії в додатках.

Автор монографії однією з перших вводить до наукового обігу значний масив архівних матеріалів, праць керівників УПСР, публікацій тогочасної періодики. В книзі неодноразово наголошується, що та чи інша проблема потребує продовження дослідження. На це вказує і підзаголовок монографії "сторінки історії УПСР". Це в якійсь мірі ускладнює можливість критичних зауважень, але їх неможливо уникнути. Характерною рисою монографії є значна насиченість фактичним матеріалом. Автор наводить контраверсійні судження з деяких проблем, які існують в спеціальній літературі. Проте позиції самого автора іноді не видно.

В праці не знайшов достатнього відображення вплив інших політичних сил, зокрема більшовиків, на політику УПСР.

В цілому ж рецензована монографія ґрунтовно висвітлює становище в середовищі української партії соціалістів-революціонерів в добу Центральної Ради, Гетьманату та Директорії і є важливим внеском у вивчення проблеми української революції 1917-1920 рр.

П.С.Григорчук, Ю.А.Зінько

ГОЛОД 1932-33, 1946-47. ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ: ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

/ авт.-упорядн. Ф.А.Винокурова, Р.Ю.Подкур. – Вінниця: Антекс – УЛТД, 1998. – 224 с.

Вийшов у світ збірник документів і матеріалів з історії краю початку 30-х років, другої половини 40-х років ХХ століття, що є цінним джерелом для вивчення трагічних подій в подільських містах і селах під час голоду 1932-1933 та 1946-1947 років. Він вміщує 242 документи про жахливий голод, який прийшов в українське село і забрав сотні тисяч життів. Упорядники включили до збірника найбільш важливі й типові документи та матеріали, які зберігаються у фондах Державного архіву Вінницької області і дотепер в основному були відомі вузькому колу спеціалістів. Переважна більшість розміщених у збірнику документів публікується вперше. Вони розкривають суть сталінської аграрної політики, сутність його суцільної колективізації, яка неминуче привела до голоду в Україні.

Наведені документи спростовують ще донедавна існуючу в офіційних документах точку зору, що голоду в Україні не було, а були випадки недоїдання населення через продовольчі труднощі. Причини цього, як переконували залежні від влади засоби масової інформації, були природними – посуха, недорід. Однак опубліковані у збірнику документи обласного відділу Державного Політичного Управління (ДПУ), які створювались для службового користування і, як правило, проходили під грифом “секретно”, показують реальну ситуацію в краї. Дані документи свідчать, що причиною голоду була сталінська політика суцільної колективізації, яка спрямовувалась, передусім, на вилучення хліба у селян для потреб держави. Колективізація давала можливість проводити хлібозаготівельні компанії завжди за завищеними планами. В одному документі подаються слова жителя села Кричанівки Филимона Скрипника, який говорив: “Мені тепер доводиться помирати від голоду із сім’єю лише тому, що в мене незаконно забрали увесь хліб, після того, як я виконав хлібозаготовку”.

Органи ДПУ використовувались керівництвом держави для здійснення нагляду за виконанням доведеного селянам непомірно великого плану та здійснення репресій до осіб, які висловлювались проти насильного вилучення хліба. Документ №19 засвідчує, що на початку 1933 року тільки в Копайгородському районі було заарештовано біля 300 чоловік.

В даному збірнику вперше в такій кількості публікуються документи, які свідчать про масові випадки смерті від голоду. Влада ніби й не знала і не бачила, що у всіх районах області люди голодували. У збірнику представлено чималу кількість документів, в яких подаються відомості як про масові, так і про окремі випадки голоду серед населення сіл і міст Вінниччини. В документальних матеріалах наводиться жахлива статистика смертних випадків через голод. Тільки

в Козятинському районі з 15 березня по 15 квітня 1933 року померли 261 колгоспник, 257 одноосібників та 149 дітей (док. №82).

Однак влада продовжувала здійснювати обшуки і забирати у селян й зерно, залишене для посіву і харчування. В документі №23 подається зміст спецповідомлення Вінницького облвідділу ДПУ про хід хлібозаготівлі в Бершадському районі на початку 1932 року. В ньому говорилось, що "В Бершадском районе до последнего времени хлебозаготовки проводились исключительно административными мерами, а в большинстве сел применялись обыски. Во многих случаях отбирался весь хлеб до фунта даже у бедняков и колхозников, выполнивших свои обязательства". Незважаючи на інформацію про масове насильницьке вилучення хліба у селян, голод та випадки смерті від недоїдання, ЦК ВКП(б) та РНК СРСР 8 листопада 1932 року приймають постанову про припинення відвантаження товарів для сіл України, в якій говорилось, "что с сего дня приостанавливается отгрузка товаров для деревень всех областей Украины до времени, пока колхозы и индивидуальные крестьяне не начнут честно и добросовестно выполнять свой долг перед рабочим классом и Красной Армией в деле хлебосдачи" (док. №4).

В збірнику вперше у великій кількості представлені документи про жакливі випадки людоїдства та труподства. Через голод люди втрачали людську сутність. Читача вражають документи, в яких розповідається як брат зарізав брата і варив по шматочку, матір зарізала дитину і з'їла (док. №52, 171), жителька села Лисянка Жмеринського району зарізала сироту-племінницю та з мяса забитої зварила холодець (док. №56), а в с. Соболівка Теплицького району батько з донькою *забили і з'їли односельчанку* (док. №144).

Збірник містить важливу інформацію, котра показує не тільки нестерпні умови життя населення Вінниччини в період голоду, але й свідчить про численні виступи населення проти утисків держави. За свідченням документів найпоширенішими методами протесту були втечі з села (док. №172), масового характеру набули так звані "волинки", спроби виходу з колгоспу і повернення у свою власність землі, худоби та усуспільненого майна (док. №49, 51, 54, 143, 166, 176), виступи, страйки, (док. №152, 164, 173, 192), поширення листівок із закликом про захоплення колгоспних комор, складів з продуктами харчування та самочинний вихід в поле для збору врожаю (док. №167).

У збірнику подається група документів про хлібозаготівельну компанію 1946-47рр., яка в черговий раз штовхнула населення Вінниччини в обійми голодної смерті (док. №195-242). Із запропонованих упорядниками документів видно, що через надмірні державні поставки колгоспи практично не мали можливості оплатити за копійчаними розцінками трудовні. Після виконання державних планів в колгоспних коморах нічого не лишалося. Представлені в розділі доповідні записки, інформації, протоколи засідань партійних і радянських органів, спецповідомлення доводять, що на Вінниччині знову почастішали випадки голодної смерті, людоїдства, в черговий раз прокотилась хвиля епідеміологічних захворювань.

До видання включено розділ "У дзеркалі преси. Про що писали тодішні газети". В ньому вміщена підбірка фраз з обласних та районних газет Вінниччини, які були надійною зброєю в руках більшовицького керівництва. В час, коли від голоду пухнули і помирали люди, на своїх сторінках радянська преса друкувала

гасла: “Всі сили і увагу на виконання хлібоздачі”, “Чесно розрахуватись з державою”, “Без жалю, пощади витравляти куркульсько-петлюрівський саботаж хлібозаготівель”, “Негаймо віддати 2800 центнерів зернових”, “3 роки ув’язнення за невиконання хлібозаготівель”, “Вище прапор соціалістичного змагання”. І жодного слова про страшні злидні та смерть від голоду.

Слід відзначити, що в збірнику краще представлений документальний матеріал 1932-33 років, а ніж 1946-47 років. Автори-упорядники згрупували переважно документи і матеріали Державного архіву Вінницької області. Доречним було б залучити до збірника й документи місцевого походження, що відклалися в центральних архівних установах держави. Думається, що такі документи значно поповнили б збірник матеріалами узагальнюючого характеру. Але дані побажання не знижують загальну цінність видання.

В підсумку, хочеться відмітити позитивне значення джерела для наукових та навчальних цілей. Запропоновані у збірнику документи можуть бути використані при підготовці узагальнених фундаментальних праць, монографій, навчальних посібників, а також в студентській та учнівській аудиторії при вивченні історії радянського суспільства 30-х – 40-х років ХХ століття.

Отож, підготовлений Фаїною Винокуровою та Романом Подкурмом збірник документів і матеріалів “Голод 1932-33, 1946-47. Вінницька область” – цінне, оригінальне, потрібне і глибоко наукове видання.

О.Г.Лойко, О.І.Криворучко

**В.КОСИК. УКРАЇНА В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ У ДОКУМЕНТАХ.
ЗБІРНИК НІМЕЦЬКИХ АРХІВНИХ МАТЕРІАЛІВ /1941 - 1942/. Т.2.-
ЛЬВІВ, 1998. - 384 с.**

Характеристика процесів, що відбувалися на українських землях в роки Другої світової війни, є важливою і складовою проблемою вітчизняної історії. За час її дослідження видано чимало наукових праць різного характеру. Серед них чільне місце займають збірники документів та матеріалів, статистичні довідники та інші видання, що дозволяють наочніше відтворити перебіг подій та явищ, які мали місце в Україні в даний період.

До останніх відноситься і збірка, яка рецензується. Її характерною рисою є те, що вона містить цікаву і багату інформацію з різних аспектів даної проблеми, яка почерпнута з раніше недоступних для вітчизняних дослідників німецьких архівів.

До збірника включено 52 документи. Більшість документів публікується в Україні вперше. Документи розміщені за хронологічним принципом, що забезпечує можливість прослідкувати послідовно в часі перебіг історичних процесів на окупованих українських землях у 1941-1942 рр.

Мовою документів розповідається про зародження та розвиток українського руху Опору в перші роки окупації, його основні складові, аналізується вплив, який здійснювали національні сили на хід тогочасної історії.

У збірнику подається група документів /док.16,17/, що відтворюють позицію відомих діячів національно-визвольного руху /Г. Омельченка, А.Шептицького, А.Лівицького, М.Омельяновича-Павленка, А.Мельника/, якої вони

дотримувалися в україно-німецьких відносинах даного періоду.

Особливої уваги заслуговують запропоновані в даному виданні матеріали, що вміщують інформацію, зібрану чиновниками МЗС Німеччини та аналітиками СД про становище в емігрантських українських урядах /УНР, П.Скоропадського/ і органах українського самоврядування, що постали в ході німецької окупації /Української Національної Ради у Львові та київського уряду М.Величківського/, а також можливостей згаданих політичних сил реально впливати на хід подій в Україні /док. 11, 22, 23, 30/.

Чільне місце в збірнику посідають документи, що стосуються оцінок німецькими окупаційними властями українського руху Опору /саме під такою назвою від початку березня 1942 р. в німецьких повідомленнях з окупованих територій виступають національно-визвольні змагання/ /док.30-37, 40-45, 47/. Дані матеріали сприяють відтворенню процесу загострення суперечностей між окупаційною владою та найрадикальнішою частиною ОУН; мовою документів розповідається про налагодження ОУН механізму боротьби з окупантами.

Окрім того, у згаданих доповідних та повідомленнях поліції, органів безпеки та СД цитується чимало різноманітних документів ОУН /маніфести, настанови, листівки та ін./, що дозволяє рельєфніше відновити обставини, за яких відбувалося становлення національно-визвольного руху на окупованих ворогом українських землях.

За матеріалами тому можна скласти реальну картину діяльності похідних груп ОУН в різних місцевостях України, ставлення до них місцевого населення та методи боротьби з ними окупаційних властей.

Особливої уваги заслуговують документи, в яких представники вищої окупаційної влади /Розенберг, Кох/ характеризують основні напрями німецької окупаційної політики в Україні та методи її проведення /док.20, 25, 39/.

Збірник містить важливу інформацію про національну структуру населення окремих окупованих регіонів України, стан освітньо-культурних закладів та церковне життя /док.8, 15, 20, 38, 45 та ін./.

Вражаючими за емоційно-моральним впливом на читача є документи, що розкривають механізм "вербування" окупаційною владою робітників для Рейху та статистичні дані, щодо кількості "остарбайтерів", вивезених з окремих місцевостей України на кінець 1942 р. /док.38, 48/. Вони дають можливість уявити, в якій атмосфері фізичного та психологічного терору перебувало населення окупованих територій.

Збірник містить науково-довідкову частину, котра представлена у передмові автора, примітками, показником імен та географічних назв, поясненням основних скорочень та списком джерел, документів. Цінність численних приміток полягає в тому, що вони несуть додаткову інформацію, яка суттєво доповнює основний зміст документів. Це, зокрема, короткі бібліографічні довідки про згаданих в тексті українських політичних діячів та членів ОУН, коментарі автора тих чи інших місць документів, уточнення географії подій і т.п.

Слід зазначити, що при ознайомленні з виданням виникають і певні міркування. Зокрема, в збірнику недостатньо мірою показана діяльність прокомуністичних сил /радянських партизанів та більшовицького підпілля/, які були важливою складовою українського руху Опору. Їх зусилля стали вагомим внеском у перемогу над ворогом /у збірнику міститься лише один документ /46/,

що має безпосереднє відношення до згаданого аспекту даної проблеми. Очевидно автор врахував, що документи подібного роду в достатній мірі подаються в радянських працях з даної проблематики.

Однак, зазначене ніяк не применшує цінності аналізованої праці. Безперечно, рецензована збірка є помітною подією в українській історіографії і сприятиме більш глибокому та об'єктивному висвітленню однієї з важливих і складних проблем вітчизняної історії.

УДК 9
ББК 63.3(0)
Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського. Вип. I. Серія: Історія: Збірник наукових
праць. /За заг. ред. проф.П.С. Григорчука./ – Вінниця, 1999. – 181 с.

ISBN – 966-621-004-5

Підписано до друку 26.05.99.
Формат 60x84/18. Папір офсетний. Друк офсетний.
Тираж 350 прим. Зам. 184.

Видавничий відділ Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла
Коцюбинського
286001, .Вінниця, вул. Острозького, 32.
Тел. 26-71-33

